

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ ВАРШАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Праці
Українсько-Польської комісії
дослідження взаємин
1917–1921 рр.

Том 1

Київ—2019

УДК 94(477) «1917/1921»

Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр. Т. 1 / Відповідальні редактори В.Ф. Верстюк, Я.Я. Брусський, відповідальний секретар В.В. Скальський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – 276 с.

УДК 94(477) «1917/1921»

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України

ISBN 978-966-02-9041-9 (загальний)
ISBN 978-966-02-9044-0 (том 1)

© Інститут історії України НАНУ, 2019
© Автори статей, 2019

INSTYTUT HISTORII UKRAINY NAN UKRAINY
UNIwersytet Narodowy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”
STUDIUM EUROPY WSCHODNIEJ UNIwersytetu Warszawskiego

Prace
Polsko-Ukraińskiej Komisji dla
Badania Relacji Wzajemnych
w latach 1917–1921

Tom 1

Kijów 2019

УДК 94(477) «1917/1921»

Prace Polsko-Ukraińskiej Komisji dla Badania Relacji Wzajemnych w latach 1917–1921. T. 1 / Redaktorzy naczelni – J.J. Bruski, W. Werstiuk, Redaktor odpowiedzialny – W. Skalski. – K.: Instytut Historii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019. – 276 с.

УДК 94(477) «1917/1921»

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України

ISBN 978-966-02-9041-9 (загальний)
ISBN 978-966-02-9044-0 (том 1)

© Інститут історії України НАНУ, 2019
© Автори статей, 2019

ЗМІСТ

Вступне слово	7
<i>Владислав Верстюк</i> Україна: виклики 1918 року	11
<i>Ян Яцек Бруський</i> Порозуміння та союз з Польщею в оцінках українських політичних еліт (1918–1920 рр.)	23
<i>Jan Pisuliński</i> Polityczne relacje polsko-ukraińskie 1917–1921 w badaniach polskich historyków	49
<i>Олег Павлишин</i> Інтернування цивільного населення Східної Галичини в період польсько-українського конфлікту 1918–1919 рр.	73
<i>Влодзімеж Менджецький</i> 1918 w historii Polski i Ukrainy z perspektywy stulecia	158
<i>Maciej Krotofil</i> Militaryne aspekty stosunków polsko-ukraińskich z lat 1917–1921 – w świetle historiografii polskiej	169
<i>Mariusz Korzeniowski</i> «Sprawie Ukraińskiej» na łamach «Dziennika Mińskiego» w latach 1917–1918	180
<i>Максим Попапенко</i> З архіву Генріка Яблонського. Свідчення учасників польського незалежницького руху про діяльність Міністерства польських справ Української Народної Республіки в 1917–1918 роках	201

<i>Stanisław Stepień</i> Olga z Bilskich Petlura – w świetle nowych poszukiwań archiwalnych.....	233
<i>Ян Яцек Брусський, Маріуш Коженювський, Оля Гнатюк</i> Роман Кноль. Записки з приводу українського питання. 1(14) грудня 1917 р.....	256

ВСТУПНЕ СЛОВО

Поляки і українці – народи-сусіди. Кілька століть вони проживали в одній державі – Речі Посполитій, спільно захищали її кордони, освоювали простори, множили культуру... і, водночас, конфліктували. Конфлікти були настільки жорсткими, що Річ Посполита ослабла, а згодом впала.

Довгий період і поляки, і українці, перебуваючи під гнітом чужих держав, прагнули повернути собі державну незалежність. Протягом кінця XVIII – початку XX ст. поляки кілька разів піднімалися на повстання, заохочуючи українців воювати «за нашу і вашу свободу».

Перша світова війна поклала край домінуванню в Європі великих традиційних імперій, створила умови для виникнення національних держав. Цією обставиною скористались народи Центрально-Східної Європи, в тому числі поляки та українці.

1918 р. в Східній Галичині зав'язався новий вузол українсько-польського протистояння, який швидко переріс у польсько-українську війну. Проте зазначений період не лише новий етап ворожнечі, а й час непростих пошуків шляхів до примирення, налагодження союзницьких взаємин Української Народної Республіки та новоствореної польської держави, уособленням яких став Варшавський договір, або ж Союз Пілсудський–Петлюра.

Зрозуміло, що він був предметом гострих суперечок сучасників. Радянська пропаганда доклала чималих зусиль до того, щоб компрометувати цей союз, а її наслідки відчутні до сьогодні (що особливо помітно у загалом негативному ставленні громадськості до Симона Петлюри).

Підвищений інтерес в обох країнах до подій столітньої давнини, що пов'язані з формуванням незалежних Польської та Української держав, їх непростими взаєминами – від протистояння до об'єднання зусиль для спротиву комуністичній агресії, посилений складнощами сучасного політичного моменту, спонукав до створення спільної Комісії польських та українських

істориків, які займаються цими проблемами. Комісія дістала назву *Українсько-польська комісія для дослідження взаємин 1917–1921 рр.*

Вона була створена 22 березня 2018 р. на базі двох університетів – Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Варшавського університету. Ініціативу активно підтримав Інститут історії України НАН України. До складу Комісії увійшло 8 українських та 8 польських фахівців-істориків, які досліджують події Української революції та боротьбу польського народу за незалежність.

Очолили комісію проф. Владислав Верстюк та проф. Ян Яцек Бруський. Завданням комісії є співпраця у пошуку і вивченні архівних документів того часу, глибше знайомство з історіографічними здобутками, дискусії навколо проблем, які мають різне трактування, підготовка до друку збірників документів, а також і наративних праць, що назагал має сприяти задоволенню обопільної потреби української та польської спільноти у поглибленні знань про згадані події і не лише у власній країні.

Комісія збирається двічі на рік почергово в Україні та в Польщі. Вже відбулося її три засідання.

Назагал вдалося обговорити цілий ряд важливих проблем. Під час першої зустрічі відбулися дві публічні лекції – Валентини Піскун «*Українська революція в нових трактуваннях та історичних джерелах*» та Яна Яцека Бруського «*Юзеф Пілсудський та українське питання*».

Не менш змістовним було друге засідання комісії, яке відбулося в Києві 3-5 грудня 2018 р. У зустрічі окрім членів комісії взяли участь: перший віце-прем'єр міністр Степан Кубів, посол Республіки Польща Ян Пекло, президент НаУКМА Андрій Мелешевич, та головний ініціатор створення комісії Директор Центру східноєвропейських досліджень Варшавського університету, Ян Маліцький. В рамках засідання Комісії відбулася конференція *1918 рік в історії України та Польщі*.

Під час засідання було узгоджено видавничі плани на найближчий рік та проблематику наступних двох зустрічей Комісії.

Відбувся також робочий семінар в Центральному державному архіві вищих органів влади України за участі в.о. директора Алли Обжелян та заступника директора з наукової роботи, члена комісії Наталії Маковської.

13-15 травня 2019 р. у Києві відбулося третє засідання, в рамках якого пройшла дискусія «Публічні ролі істориків ХХ століття», детально обговорювались два проекти публікацій, що розпочинають видавничі серії праць Комісії:

1. *Союз Пілсудський–Петлюра. Документи і матеріали.*

2. *Праці Комісії для дослідження українсько-польських взаємин 1917–1921 рр.*

Обговорювався також Словник *Енциклопедії Української революції*, зокрема гасла, присвячені особам, інституціям та подіям, які впливали на українсько-польські взаємини 1917–1921 рр. Досягнуто згоди на участь польських колег у підготовці енциклопедії.

Окремо відзначимо огляд документів з колекції II та III польських корпусів, що знаходиться в Державному архіві Київської області. Автор огляду член комісії Максим Потапенко запропонував видання цих документів окремим збірником. Ідея була підтримана, обговорено також питання оцифрування цієї колекції з дирекцією ДАКО.

З огляду на їх високу інформаційну цінність комісія вирішила звернутися до Дирекції Військового історичного бюро (Центральний Військовий архів у Варшаві) з пропозицією започаткувати співпрацю над виданням джерельної публікації, яку готують Максим Потапенко та Мацей Кротофіль.

У травні 2019 р. очільники комісії зустрілися з керівництвом Головного управління державних архівів Республіки Польща. В результаті конструктивних консультацій було схвалено до виконання три проекти:

1. Проект путівника по колекціях державних польських архівів, що стосуються українсько-польських взаємин 1917–1921 рр.

2. Проект Влодзімежа Менджецького *Поляки, народжені в Україні, що проживали в II Річ Посполитій*

3. Можливість оцифрування найважливіших колекцій документів, що зберігаються в українських державних архівах.

Таким чином, можемо відзначити добру динаміку та дружню співпрацю в роботі комісії, яка набирає обертів і обіцяє вагомі результати.

Першим з них можна вважати видання першого випуску «Праць». До нього увійшли статті, підготовлені на основі виголошених членами комісії доповідей, які стосуються насамперед найважливіших аспектів польсько-українських стосунків 1918 – 1920 рр., а також цікавий і малознаний в Україні документ – аналітична записка Романа Кноля від грудня 1917 р. про розвиток революції в Україні. Автор записки наголошує на відмінності української та російської революцій. Якщо російську революцію він сприймає як деструктивне явище, то в українській революції вбачав конструктивні елементи, тож був прихильником підтримки Польщею Української Народної Республіки.

Статті друкуються українською і польською мовами.

Принагідно члени комісії висловлюють подяку дирекції Інституту історії України НАН України за підтримку у виданні цієї книги.

*Владислав Верстюк,
доктор історичних наук, професор,
співголова Комісії*

Владислав Верстюк
(Інститут історії України НАН України)
Władysław Werstiuk
(Instytut historii Ukrainy NAN Ukrainy)

Україна: виклики 1918 року

Ukraina: wyzwania 1918 roku

Українська революція 1917–1921 рр., столітній ювілей якої українці відзначають два останніх роки, безперечно є однією з найважливіших подій в модерній історії України. Вона форсувала розвиток українського національно-визвольного руху, остаточно перевела його з площини національно-культурних домагань у площину політичну, а ідею української державності з площини теоретичних дискусій – у площину практичної реалізації. В її ході були здійснені перші в ХХ ст. українські державотворчі проекти, достатньо контрверсійні за своєю суттю. Революція вивела на авансцену історії нову політичну еліту України, виявила потенційні можливості мобілізації української нації, Вона привернула увагу зовнішнього світу до проблеми неминучості вирішення українського питання, і воно по великому рахунку вже не сходило з порядку денного аж до розпаду СРСР та проголошення сучасної української держави, а разом з тим Українська революція продемонструвала і слабкі сторони, спричинені деформованістю соціальної структури, нечисельністю еліти, зародковим станом націотворчого процесу. Не зважаючи на величезний поступ в окремих ділянках суспільного життя, спричиненого Українською революцією, вона зазнала поразки. Жоден з покликаних до життя питомих українських державницьких проектів не був здійснений, Україні не вдалося вийти з силового поля сусідніх держав, її землі залишилися фрагментами територій інших держав, а нова еліта стала ядром нової хвилі української еміграції, тепер вже політичної. Останні обставини сформували декілька повчальних уроків, які необхідно добре вивчити і засвоїти.

Вважається, що найменш успішними в Українській революції були 1919 та 1920 роки. Відсутність чіткої стратегії державотворчого курсу Директорією, а відтак часта зміна урядів, брак зовнішньої підтримки у боротьбі як з білою, так і червоною Росією, недостатність підтримки власним громадянством, суперечки при конструюванні соборної держави між проводом УНР та ЗУНР обумовили поразку українського державотворчого проєкту, але, на мою думку, це був закономірний наслідок подій, які передували відновленню Директорією Української Народної Республіки. Я метафорично формулюю їх як виклики 1918 р., пов'язані зі спробами і способами творення національної державності. Деякі з них давали себе знати ще 1917 р., але найгостріше виявилися 1918 р. Що це за виклики, в чому ж вони полягали.

Глибинні революції як правило не обмежуються разовим оновленням влади, а проходять чергування різних, часто контроверсійних владних моделей. Знуртоване революцією суспільство прагне пошуку нових форм організації. Такі пошуки ведуть не лише до оновлення інститутів влади, але й суттєво змінюють суспільство. Особливістю революцій є й те, в їх ході історія наче починається з нуля, весь старий досвід, бюрократичний державний апарат, законодавство, суспільні ієрархії, політична еліта, навіть культура не просто бувають поставлені під сумнів, а відкинуті геть як такі, що не витримали випробування часом, на зміну їм має прийти нова суспільна організація. Спочатку її форми лише вгадуються, тому початок революції завжди супроводжується завищеним порогом суспільних очікувань, ейфорією сподівань, які гаснуть в міру того як на зміну сталому порядку приходиться хвиля деструктивної людської енергії.

Становлення нових форм влади відбувається в драматичних колізіях, із застосуванням збройної сили, протистоянням в революційному суспільстві, яке нездатне до суголосних компромісних політичних рішень. Опанування суспільної енергії це іспит для нових політичних систем, які пропонуються революцією. Як правило вгамувати розбурхане революцією суспільство одразу не

вдається жодному політичному режимові. Початку революції відповідають слабкі системи влади, які, не маючи достатньої легітимності та сили, змушені опиратися на низові органи самоврядування, політичні партії інші представництва народовладдя (з'їзди, громадські організації). В міру розвитку революції такі системи стають неефективними, нездатними швидко і кардинально міняти політичний курс, а головню тримати під контролем суспільну енергію. Їм на зміну з'являються жорсткіші політики, які не стільки шукають легітимності як опори на збройну силу, внутрішню, а при її відсутності зовнішню. В революціях військові часто беруть на себе тягар політики. Революційна енергія мас незмінно згасає, частково в боротьбі з політичними режимами, частково в буденній боротьбі за виживання. Нарешті революцію виграє найжорстокіша і найцинічніша влада, яка не зупиняється перед крайніми засобами зміцнення самої себе, насамперед масовим терором. Ця нова влада часом виявляється ще гіршою за стару дореволюційну, більш агресивною та авторитарною. Тому завершення революцій завжди супроводжується суспільним розчаруванням, депресією і апатією. Принаймні так виглядав перебіг подій, покликаних до життя після падіння самодержавства в Росії.

Важливо наголосити на тому, що Українська революції, будучи самостійним явищем, була тісно прив'язана до Російської революції, яка наклалася на її хід і негативно вплинула на кінцевий результат. Українцям довелося виборювати свої права у змаганні з російськими політичними силами різного соціального та ідейного спрямування, які проте одностайно мислили категоріями «єдиной и неделимой» Росії. В ході революції відбулося кілька російсько-українських воєн, як з «червоною» так і «білою» Росією. Перша з них почалася на зламі 1917–1918 рр. Російська революція носила тотальний руйніницький характер. Повалення більшовиками Тимчасового уряду, розклад старої армії, вихід із світової війни шляхом братання з ворогом остаточно підірвали соціальні, політичні та економічні підвалини, на яких трималася країна. Буквально за кілька місяців Росія перетворилася в країну

маргіналів, людей позбавлених соціального статусу, безвідповідальних перед законом та мораллю. Після розгону Установчих зборів був втрачений останній шанс для знаходження політичного консенсусу мирним демократичним способом. Кілька років основною формою суспільного діалогу в країні стала збройна боротьба. Недовойована світова війна обернулася страшнішою – громадянською. Не секрет для більшовицьких вождів революція в Росії на початку 1918 р. розглядалась лише як перший крок до всесвітньої пролетарської революції. Все, що мислило інакше і стояло на шляху до цієї мети, визнавалося за контрреволюцію і мусило бути знищеним. Насамперед стріли гніву були спрямовані проти України.

Отже, на що треба звернути увагу, вивчаючи історію 1918 р. – це розрив зв'язків між «владою» та «суспільством», відсутність суспільного договору, який є фундаментом державності. Я маю на увазі не якусь конкретно владу чи УЦР, чи РНК, чи якісь інші регіональні влади. Влада як така на початку 1918 р. втратила свою силу. Досліджуючи революційні процеси Річард Пайпс точно помітив, що, втративши царя, Росія повернулася до свого природного укладу «козачої вольниці», яка розумілась як необмежена свобода». Цієї свободи було надто багато, вона зруйнувала не лише архаїчну царську бюрократичну машину, але й соціальну і виробничу структуру суспільства. Вершиною цієї руйнації став Жовтневий переворот у Петрограді. Видатний філософ і соціолог, а разом з тим учасник революційного руху, Ф. Степун в книзі «Бывшее и несбывшееся»¹, розмірковуючи над перебігом російської революції, її переходом з фази «лютий» у фазу «жовтень», висловив цікаву думку, яка, правда, не завоювала великої кількості прибічників і залишилась майже непоміченою, між тим не є безпідставною. Ф. Степун не згоджувався з протиставленням Лютого і Жовтня як двох різних періодів революції. На його думку «Жовтень народився не після Лютого, а

¹ Степун Ф. Бывшее и несбывшееся. Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1956. Т. 2. С. 7.

разом з ним, може бути навіть раніше його; В. Леніну тому тільки і вдалося перемогти Керенського, що в російській революції порив до свободи з самого початку приховував у собі і волю до руйнування».

Для українців є надзвичайно важливою дата 22 січня 1918 р., проголошення Центральною Радою IV Універсалом незалежності УНР. Передусім суспільним загалом вона сприймається як символічна дата, без особливої прив'язки до конкретно-історичних обставин. І лише те вузьке коло дослідників, які безпосередньо займаються вивченням історії революції, розуміють весь драматизм цього проголошення, його зумовленість не стільки наявністю внутрішніх ресурсів для будівництва держави, скільки зовнішніми факторами, а передусім більшовицькою експансією.

Факт оголошення Раднаркомом війни УНР, а потім перехід до відкритих військових дій виявив повну неготовність української еліти до такого повороту подій. Протягом 1917 р. вона конфронтувала з Тимчасовим урядом, а згодом і більшовиками, але не розглядала ймовірність війни з ними. Модель національно-територіальної автономії, якої довший час дотримувалася УЦР, жодним чином не була пов'язана із застосуванням збройної сили. Лише більшовицька навала, за словами М. Грушевського, звільнила українців від песьйого обов'язку перед Москвою. Запізнілі спроби творити власну армію були невдалими, тому єдиним способом захисту від більшовицького наступу на той момент стало підписання мирного договору з країнами Четверного союзу. Але цього можна було досягти лише змінивши зовнішньополітичну парадигму. Відомо, що УЦР була прихильна до Антанти, намагалася зберегти східний фронт, принаймні в межах України. Та ні фронт не вдалося зберегти, ні отримати юридичне визнання союзників. Руїницькі дії більшовиків змусили їхати до Бресту. Діставши військову допомогу від Німеччини та Австро-Угорщини, лідери УЦР втримали владу, дістали міжнародне визнання, але, на мою думку, значно втратили суспільну підтримку, адже чотири роки суспільство сприймало німців та австрійців як ворогів. Подальший розвиток подій, пов'язаних з

необхідністю виконання умов «хлібного миру», ще більше посилив ізоляцію влади УНР. На мою думку, сучасна історіографія так і не дала розгорнутої переконливої відповіді на питання про метаморфози української і виконавчої, і законодавчої влад після їх повернення до Києва у березні 1918 р. В їх поведінці ми бачимо розгубленість і нездатність до активних дій, тоді як події вимагали формулювання стратегічних, доленосних гасел, які б дозволили зміцнити державу, вивести її на шлях постреволуційного незалежного розвитку. Закрадається думка, що ідея самостійної держави, проголошена за певних обставин IV Універсалом, на практиці виявилася непід'ємною для УЦР. Відступ з Києва, перебування у Житомирі, Сарнах та Коростені уряду та ради дуже схематично описані в літературі. Обговоривши питання про воєнну допомогу Німеччини УНР у боротьбі з більшовиками, Мала рада запам'яталася лише законами про запровадження григоріанського календаря та середньоєвропейського часу, затвердження гербом УНР тризуба, законами про гривню та громадянство УНР. Напевно ці закони були важливими, але чи першочерговими. Описуючи цей період дослідники не оминають брошури М. Грушевського «На порозі нової України», в якій йдеться про кінець московської орієнтації, орієнтацію західноєвропейську, нові українські перспективи. Але історики практично не пишуть, на якій хвилі писалася ця праця. Сам Грушевський у передмові до праці порівнює себе з французьким просвітником ХУІІІ ст. Кондорсе, який викладав своє бачення модернізації суспільного життя. Грушевський дав своїй праці промовистий підзаголовок «гадки і мрії». Реальні справи в країні залишилися поза увагою її очільника («свої гадки я звертав у нім не на справи біжучого дня, а поверх них звертався до будочности»²), він поринув у футурологію. Мало чим у цей період заявив про себе і український уряд.

Тут згадуються свідчення Є. Коновальця: «Ми були дуже молоді й дуже недосвідчені. Все воно вкупі: ідеалізм, молодість,

² Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. К., 1991. С. 4.

недосвід і наївність – почали мститись на нас з перших наших починів на київському ґрунті. Найбільше попеклися ми на нашій вірі у провідників тодішнього українського революційного руху. Вони користувалися в наших очах недосяжним авторитетом. І хоч як боляче відчували ми їхню *нехоть до нашої ідеї*, самостійної та незалежної Української Держави, а проте ми не зневірювалися в них. Та швидко ми були *примушені* ставитися критичніше до діяльності діячів Центральної Ради, бо бачили наглядно, що їхня політика вводить у краю замість ладу щораз більшу анархію, яка не тільки виключає організацію війська, але веде державу до неминучої руйни»³. Є. Коновалець вважав, що прихід німців створив сприятливі умови для державного будівництва, для цього УЦР треба було шукати певного порозуміння з ними, тоді як українська влада робила щось протилежне. Командир січових стрільців свідчить, що за два тижні до 29 квітня повідомив українське керівництво про підготовку державного перевороту, мав з цього приводу зустріч з Грушевським, від якого отримав запевнення, що «Центральній Раді рішучо нічого не грозить»⁴. Нарешті повна пасивність УЦР в день перевороту стала останньою причиною її тихої політичної смерті 29 квітня 1918 р.

Ініціаторами та головними організаторами державного перевороту було німецьке військове командування, ліво-демократичний уряд УНР здався йому недієздатним, тому розпочалися пошуки альтернативи. Вони були недовгими. Німці зупинили свій вибір на П. Скоропадському, людині військовій, звиклій до дисципліни та глибоко не заангажованій в українську політику.

Поставши як альтернатива парламентській за формою, демократичній за ідейним спрямуванням УНР, гетьманат функціонував як авторитарно-бюрократичний режим з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави і суттєвими

³ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Прага, 1928. С. 5.

⁴ Там само. С. 6.

обмеженнями демократичних свобод. По відношенню до попереднього національно-демократичного етапу це була антитеза або спроба його заперечення. Така модель влаштовувала німців, але погано вписувалася у революційну дійсність, не мала широкої суспільної підтримки і могла функціонувати лише за умови присутності зовнішньої військової сили. Сучасна вітчизняна історіографія революції контрверсійно оцінює гетьманську спадщину: від повної і незастережної глорифікації до такої ж за повнотою критики. Складно сказати де тут проходить золота середина. Знову ж на пам'ять приходить характеристика дана гетьману Є. Коновальцем: «... П. Скоропадський це людина чесна, але дуже слабівільна, українському народові та його справам дуже й дуже далека; видно було, що Гетьман завзято вчився української мови, бо від часу першої моєї розмови з ним до слідкуючої зробив великі поступи; майже в кожній розмові зі мною підкреслював, що керується він лише добром України й нарікав, що українці не хочуть його підтримати, але одночасно оточував себе людьми крайньо ворожими до всього українського і майже сліпо слухав їхніх порад і вказівок»⁵. У цьому зв'язку згадується ще один епізод з короткої історії гетьманату. Для своєї легітимізації режим використовував українське козацько-гетьманське минуле, наголошуючи на родинних зв'язках Павла Скоропадського з гетьманом Іваном Скоропадським. Але ось 9 липня засідання Ради міністрів почалося з позачергового повідомлення голови уряду про звернення товариства «Батьківщина» з пропозицією встановити 10 липня національне свято вшанування гетьмана І. Мазепи, зробити його вихідним для працівників урядових установ, а також провести в Софіївському соборі панахиду в присутності членів уряду. товариство звернулося до уряду з проханням провести публічне вшанування гетьмана Івана Мазепи включно з панахидою. Що ж ухвалив гетьманський уряд? Читаємо в протоколі урядового засідання: «Обмінявшись по цьому питанню думкам, Рада Міністрів одноголосно визнала, що

⁵ Там само. С. 10.

день пам'яті Гетьмана Мазепи, національно-патріотична роля котрого в історії України уявляється дуже спірною, національним святом лічити не можна»⁶. Прикметно, що другим на порядку денному було питання про святкування 12 липня в день святих Петра і Павла дня янгола діючого гетьмана. Ухвалили 12 в урядових установах не працювати, а уряду в повному складі бути на урочистому молебні у Софіївському соборі⁷.

Особливо незаперечною виглядає повна залежність гетьманської влади від німецько-австрійської військової присутності. Допускаю, що Українська Держави могла б зберегтися і закріпитися лише за однієї умови, коли б Четверний союз виграв світову війну. Але цього не сталося, і гетьманський режим проіснував ще менше за УЦР.

Завершення Першої Світової війни прийшлося на осінь 1918 р., за чотири роки війна справила величезний вплив на життя світу, особливо Європи. Вона фактично кардинально змінила європейську політичну карту, зруйнувала імперії, які 1914 р. видавалися непохитними, привела в рух процеси модерного державотворення, оперті на гаслі права націй на самовизначення, привнесла нові демократичні й ліворадикальні політичні ідеї. Завершенню війни українці завдячують появою Західно-Української Народної республіки. Її існування теж виявилось драматичним і нетривалим. Можливо викличу в когось заперечення думкою, що історія ЗУНР, за винятком аспектів українсько-польської війни, залишається ще менш з'ясованою, ніж історія УНР та Української Держави. Парадокс полягає в тому, що сьогодні ми стали свідками презентації першого тому «Енциклопедії ЗУНР», але не маємо широкої монографічної літератури з цієї теми.

Підсумовуючи розмову про роль 1918 р. в історії Української революції важливо ще раз повернутися до Берестейського

⁶ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х томах. Т. 1. К., 2015. С. 134.

⁷ Там само. С. 135.

мирного договору, віддаючи належне його місцю в історії становлення української дипломатії, його ролі у боротьбі з більшовицькою агресією, варто також пам'ятати, що в недалекому майбутньому, після завершення Світової війни, він обернувся не на користь України, за якою тягнувся шлейф ворожого посібника. Українська делегація не була допущена на Паризьку мирну конференцію, а питання про незалежну українську державу відкладене на майбутнє.

Поразка національного державотворення в період революції має кілька пояснень зовнішнього і внутрішнього характеру. Головною серед них треба визнати недостатню підготовленість тодішньої нації до повнокровного державного життя, брак розуміння нею важливості власної держави і необхідності її відстоювання. Українська еліта, представлена переважно інтелігенцією, виявилась малочисельною, а маси – неконсолідованими, з невисоким рівнем національної свідомості. Ця обставина сприяла переміщенню революційних пріоритетів з національних завдань на соціальні.

Спочатку, коли внаслідок падіння самодержавства створились сприятливі умови для легального активного громадського життя, а державні органи ще зберігали контроль над ситуацією на місцях, соціальний компонент був приглушений і лише посилював український національний рух. Однак по мірі того, як моральний авторитет і сила влади на території Росії та України почали занепадати, політичні настрої та поведінка мас радикалізуватися, і значення національного щодалі більше поступалося перед соціальним. Варто звернути увагу, що й очільники УЦР в ході революцій ставали все більш лівими. У березні 1918 р. М. Грушевський у брошурі «На порозі нової України» достатньо прямо висловлювався про те, що Українська держава – не кінцева мета, а лише «форма, яка має бути заповнена соціальним і культурним змістом, відповідно нашим намірам і бажанням, себто бажанням і інтересам трудового українського люду»⁸, іншими

⁸ Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. К., 1991. С. 84.

словами, держава це засіб поліпшення матеріального і духовного становища трудящих мас. Про це він говорив на урочистому засіданні Малої ради з нагоди першої річниці створення Центральної Ради.

За режиму гетьмана П. Скоропадського, який намагався збудувати Українську державу на засадах консерватизму, поновивши право поміщиків на землю, а одночасно і часткову дію дореволюційного законодавства, соціальна підтримка влади була мізерною. «Українська народна громада» – партія, яку створив гетьман виявилася неспроможною створити уряд, довелося йти на поклін до російських октябристів та кадетів. Вдамся ще раз до цитування вже неодноразово згадуваного мною Є. Коновальця. Він пише: «В момент гетьманського перевороту настрої мас були рішучо ворожі Скоропадському й виключали всяку співпрацю з ним. Ті настрої були так сильні, що підлягали їм і провідники мас, політичні діячі, що їх завданням є критично ставитися до всіх випадків політичного життя»⁹.

Влітку 1918 р. радикалізм селянства вступив у гострий конфлікт з державно-національними потребами. Селяни відмовились підтримувати ту державу, яка відбирала в них землю і хліб. Українська ідея виявилась сильно здискредитованою в очах села, яке восени 1918 підняло масовий повстанський рух проти гетьманської держави і знищило її як тільки німецько-австрійські війська відмовилися її захищати. Директорія, що прийшла до влади на хвилі боротьби з гетьманським режимом і проголосила відновлення Української Народної Республіки, так і не спромоглася знайти переконливі в очах селянства аргументи для актуалізації національної ідеї. Ця обставина спричинила гостру і затяжну кризу національної революції, обернулася її поразкою. Своєрідний і прогностичний підсумок революційних подій зробив Є. Чикаленко: «Коли український народ не зумів витворити своєї держави, опираючись на німецьку силу, то з «братською» допомогою поляків або москалів він її не витворить. Для того

⁹ Коновалець Є. Цитована праця. С. 9.

треба ждати другої світової війни, за якої вже прийде черга і на українську державу, як тепер прийшла на польську...»¹⁰.

Нереалізованим залишився і потенціал Соборної України. Обставини українсько-польського конфлікту, який переріс у відкриту війну, з одного боку підштовхували західноукраїнських політиків до тісного союзу з наддніпрянцями, але з іншого, радикалізм останніх змушував робити кроки назад. Таким чином, можемо прийти до висновку, що перебіг 1918 р. визначив слабкі сторони українського політичного життя та концепцій державотворення чим успішно скористалися країни, які розглядали Україну як потужний економічний ресурс, а не як державу-сусіда.

¹⁰ Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920. К.–Нью-Йорк, 2005. С. 346.

Ян Яцек Бруський
(Ягеллонський університет, Краків)
Jan Jacek Bruski
(Uniwersytet Jagielloński w Krakowie)

Порозуміння та союз з Польщею в оцінках українських політичних еліт (1918–1920 рр.)¹

Ukraińskie elity polityczne wobec koncepcji sojuszu z Rzeczpospolitą, 1918–1920

До осені 1918 р. питання відносин із Польщею – державою *in statu nascendi*, яка щойно організувалася під егідою Німеччини та Австро-Угорщини – не перебувало у центрі уваги українських еліт. Певні емоції викликала лише проблема майбутньої приналежності Підляшшя і Холмщини та подальшого врегулювання статусу Східної Галичини. Ці питання були розв’язані на користь України під час мирних перемовин у Бресті. Інша річ, що зобов’язання, які тоді взяли на себе Центральні держави, не були остаточно дотримані.

У Києві почали розглядати Польщу як самостійний політичний фактор лише у вересні–жовтні 1918 р., коли стала вже зрозумілою близька поразка Німеччини та її союзників. Саме тоді почалися перші дипломатичні контакти, причім польська сторона

¹ Цей текст є розширеною виправленою, та актуалізованою версією польськомовної статті: Bruski J.J. *Między Polską a Moskwą wybór jasny...?* *Ukraińskie elity polityczne wobec koncepcji sojuszu z Rzeczpospolitą, 1918–1920* // *Przegląd Wschodni*” 2003, t. VIII, z. 3 (31), s. 631–645. Висвітлені у статті питання автор також розглядав у монографії: Bruski J.J. *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924*. Arcana: Kraków, 2000. S. 99–146.

була ще репрезентована Регенційною Радою, створеною у Варшаві окупантами. Переговори у Києві, що їх здійснював представник Ради Станіслав Ванькович, свідчили, що гетьман П. Скоропадський займає примирливу позицію і не хоче втягуватися в конфлікт з Польщею, особливо за Галичину².

Досить перспективні контакти були призупинені у зв'язку з початком антигетьманського повстання Директорії, яка оголосила відновлення Української Народної Республіки (далі – УНР). У Варшаві ці події були схвально сприйняті. Після проголошення П. Скоропадським федеративної грамоти 14 листопада 1918 р. оцінювалося, що гетьманська влада «остаточно перестала бути урядом українського народу», ставши «клікою царських слуг і русифікаторів, дії яких повністю суперечать інтересам Польщі»³. Однак у той час ситуація у Варшаві вже корінним образом змінилася. Після краху німецько-австрійської окупації владу перехопили політичні кола згуртовані біля Тимчасового Начальника Держави, Юзефа Пілсудського, які виступали за незалежність України і за встановлення союзу з наддніпрянським сусідом.

Перші контакти з Директорією здавалися багатообіцяючими. У січні 1919 р. у Варшаві з'явилася українська дипломатична місія, були також озвучені наміри створення постійного представництва при польському уряді. Проте незабаром взаємини опинилися в глухому куті. Приїзд наступних місій було заблоковано в результаті протестів впливового командувача Січових стрільців Євгена Коновальця, що мав критичний стосунок до

² Див. докл.: Kolasiński M. Stosunki dyplomatyczne Państwa Ukraińskiego (Ukraina Naddnieprzańska) z Polską w 1918 roku // Polski Przegląd Dyplomatyczny. 2008. Nr 5(45). S. 111-159.

³ Звіт Романа Кноля від 19 листопада 1918 р., в: Deruga A. Nieznane dokumenty do dziejów polityki wschodniej Polski 1918–1919 // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. T. 6. Warszawa, 1970. S. 233.

порозуміння з Польщею⁴. Над відносинами між Варшавою і Києвом фатально тяжів польсько-український збройний конфлікт у Східній Галичині. УНР стала його учасником у січні 1919 р., після Акту злуки із Західно-Українською Республікою (далі – ЗУНР). З того часу наддніпрянці підтримували співвітчизників із-за Збруча (хоча і в досить обмежених розмірах) висилкою військових частин, постачанням зброї та боєприпасів. У меншій мірі вплинули на польсько-українські відносини сутички у Західній Волині.

Галичани рішуче виступали проти яких-небудь компромісів з поляками, однак правлячі кола УНР вагалися. Війна з Польщею розпорошувала українські сили, які потрібно було протиставити найбільш небезпечному ворогові – більшовикам. Це добре усвідомлював український міністр закордонних справ Кость Мацієвич, який 22 лютого 1919 р. зустрівся з польським посланником Богданом Кутиловським. На думку українського урядовця, «договір, хоча б тимчасовий, з Польщею» та порозуміння з Антантою становили два найважливіші завдання української політики⁵. У результаті перемовин із Б. Кутиловським до Варшави був направлений представник МЗС УНР Борис Курди-

⁴ Див. детальніше: Deruga A. *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919)*. Książka i Wiedza: Warszawa, 1969. S. 233-236; Wandycz P. *Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–20* // *Zeszyty Historyczne*. Z. 12. Paryż, 1967. S. 7; Срібняк І. Симон Петлюра – на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 років // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України, упоряд. та передмова В. Михальчука. Київ, 1995. С. 141-142; Pisuliński J. *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego: Wrocław, 2004. S. 97-101.

⁵ Звіт Б. Кутиловського від 20 лютого – 3 березня. 1919 р. // *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. T. 2. Warszawa, 1963. S. 129-130.

новський. Не було вини Мацієвича в тому, що ця місія мала виявитися пізніше політичною авантюрою⁶.

Годішній керівник української дипломатії належав до правоцентристської Партії соціалістів-федералістів (УПСФ), не надто чисельної, але гуртуючої групу видатних громадських діячів та інтелектуалів. У її лавах перебувало найбільш прихильників порозуміння з Польщею, а тому не випадково, мабуть, що саме її членами були В'ячеслав Прокопович, який очолив першу українську місію відправлену до Варшави на початку 1919 р., та Олександр Карпинський і Петро Стебницький, які також згадувалися як можливі представники УНР у Речі Посполитой.

Головним прибічником примирення з Польщею незабаром став Головний Отаман Армії УНР Симон Петлюра. Спочатку він виходив з суто військових міркувань, тверезо оцінюючи туманні шанси одночасної боротьби з поляками і Червоною армією. Наприкінці лютого 1919 р. С. Петлюра взяв участь у переговорах у Ходорові з посередницькою місією Антанти. В їх ході він безуспішно намагався переконати делегацію уряду Західної Облaсті УНР укласти перемир'я з поляками – на умовах, запропонованих представниками Антанти. Це означало би необхідність важкого територіального компромісу з Польщею, але, з іншого боку, відкрило би перед українською владою шлях до міжнародного визнання і дозволило перекинути значні сили на антибільшовицький фронт⁷.

⁶ Див. докл.: Legieć J. Misja Borysa Kudrynowskiego [sic!] w Warszawie (kwiecień–sierpień 1919 r.) // *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, R. 33: 1998. S. 53-62. Див. також: Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. // *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Karpus Z., Rezmer W., Wiszka E. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 1997. S. 81-84; Bruski J.J. Petlurowcy, s. 104-110; Pisuliński J. Nie tylko Petlura, s. 124-140.

⁷ Див.: Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1990. S. 243-248; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 265-

У другій половині травня 1919 р. з ініціативи Головного Отамана розпочалися польсько-українські військові переговори, які з різною інтенсивністю були ведені протягом наступних кількох місяців. Ціллю С. Петлюри було припинення бойових дій, а потім укладення союзу з Польщею. Обґрунтовуючи необхідність порозуміння, він звертав увагу на катастрофічні наслідки польсько-українських конфліктів у минулому. У листі до Ю. Пілсудського від 9 серпня 1919 р. писав: «Колись, в далекій давнині, не раз ворогували проміж себе Польський та Український народи і, маючи спільних ворогів, роз'єднано виступали проти них. І цей розбрат спричинився до тимчасового занепаду Польської та Української Держав»⁸. У згаданому листі С. Петлюра запропонував координувати дії проти більшовиків, які влітку 1919 р. становили найсерйознішу загрозу для обох сторін, проте польсько-український альянс мав бути спрямований проти будь-яких спроб відновити імперську Росію – або в «червоній», або в «білій» іпостасі. «Ми – Польща і Україна – писав у березні 1920 р. голова Директорії – повинні досягти цього порозуміння, щоб перед Москвою устояти. Посилання на історію польсько-українських непорозумінь в минулому для реального політика не є аргумент. Нові відносини вимагають і з боку польського корективів до минулої політики і життєвий інтерес Польщі примушує її мати самостійну Україну. Ті українські діячі, що штовхають нас в обійми російської федерації – є люди без перспективи державної...»⁹.

270; Klimecki M. *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*. Warszawa, 2000. S. 173-177.

⁸ Лист С. Петлюри до Ю. Пілсудського від 9 серпня 1919 р. // *Ukraine and Poland in Documents 1918–1922* / ed. T. Hunczak. Part 1. New York–Paris–Sydney–Toronto, 1983. P. 237.

⁹ Лист С. Петлюри до міністра військових справ УНР В. Сальського від 31 березня 1920 р. // С. Петлюра, Статті, листи, документи. Т. 1. Нью-Йорк, 1956. S. 263. Дальші події мали поглибити переконання Головного Отамана в тривалості українсько-російського антагонізму. Вказуючи наприкінці 1921 р. про цілі української визвольної боротьби, він заявив: «Боротьба ця

Діаметрально протилежну позицію займав інший відомий український діяч, видатний мислитель, пізніше – ідеолог гетьманського руху В'ячеслав Липинський, який у 1919 р. був послом УНР в Австрії. Він стверджував, що Україна стоїть перед необхідністю пошуку союзу з одним зі своїх історичних ворогів. У листі до міністра закордонних справ Володимира Темницького, порівнюючи противників, він дійшов до висновку: «Між Польщею й Москвою вибір ясний. Поляки для нас вороги небезпечніші від Москалів. За слаба польська нація і за велика українська територія, щоби Поляки могли нас всіх до себе прибрати, щоби ми мали при них зібрати свої землі і з польською державою «унію робити». Та й Поляки на се не підуть. Їм потрібні тільки наші західні землі, досить сполонізовані вже, щоби при помочі власного державного апарату їх цілком зробити польськими. [...] Для того ані одного кавалка землі під Польщею, ні іншими сусідніми державами від заходу, ми не сміємо лишити...». Єдиним виходом з цієї ситуації, на його думку, був антипольський союз і федерація України з Росією¹⁰.

Призначений у першій декаді квітня 1919 р. соціалістичний кабінет Бориса Мартоса, не мав ширшої концепції налагодження відносин з сусідами. Натомість права опозиція виступила зі сміливою ініціативою. Наприкінці квітня 1919 р. в Польщу втік лідер невдалого військового перевороту в Рівному отаман Володимир Оскілко, пов'язаний з Партією соціалістів-самостійників (УПСС). Він мав перемовини з Ю. Пілсудським, якому представив два меморандуми з пропозиціями щодо нормалізації поль-

повинна провадитись проти [...] Москви, якою б вона не була – більшовицькою, конституційно-царською чи абсолютично-монархічною [...]. Оця вимога логічно впливає з усієї історії україно-московських стосунків, висновки та наука котрих говорить нам, що Москва є і залишається навкі нашим історичним, непримирим ворогом». Лист С. Петлюри до начальника Генерального штабу Армії УНР від 30 грудня 1921 р. // С. Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 3 / упор. В. Сергійчук. Київ, 1999. С. 527.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3696, оп. 1, спр. 65, арк. 16-18.

сько-українських відносин¹¹. В. Оскілко і секретар УПСС Осип Мацюк запропонували Польщі антибільшовицький військовий союз, який мав стати початком ширшого співробітництва в рамках союзу східноєвропейських держав. «Союз Польщі з Україною – читаємо у зверненні від 5 червня – [...] потягне [...] і інші народи бувшої Росії, як до центру антимосковського, при тому лояльного до своїх сусід. [...] Польща, Україна, а за нею Білорусь в силу свого географічного, економічного і культурного становища, Литва, на півдню народи Кавказа і Крим – все це мусить стати в широкій пасок Балтійсько-Чорноморського союзу, щоби навіки закріпити своє самоіснування і захистити себе від замірів бувшого володаря – Московщини з одної сторони і Німеччини з другої сторони». В. Осілко і О. Мацюк розмірковували над подальшою економічною експансією обидвох партнерів на Схід. Польща мала бути «фабрикуючим центром для всього союзу», тоді як Україна «найбільшим постачаючим центром».

Власну багатогранну концепцію співпраці лідери УПСС протиставляли до обмежених політичних планів тодішнього українського уряду, нібито психологічно нездатного до співпраці в більш широкому масштабі, у кращому випадку готовому лише «замиритися з Польщею, та до часу підтримувати добросусідські відносини»¹². Меморандуми не дістали відповіді Ю. Пілсудського. Ймовірно, він вважав недоцільним мати справу з аутсайдерами української політичної сцени, навіть якщо їхні пропозиції пішли далі, аніж умови, запропоновані урядом УНР.

Влітку 1919 р. наддніпрянські політики лівого спектру також почали схилитися до компромісу з Польщею. Це було зумовлено перш за все остаточною поразкою на галицькому фронті. У середині липня уряд диктатора Євгена Петрушевича разом із своїми військами був змушений евакуюватися за р. Збруч. Таким чином територія, підконтрольна українській стороні, скоротилася до Поділля та Волині. Незважаючи на це, що об'єднаним час-

¹¹ Ukraine and Poland in Documents... Part 1. Pp. 124-127, 158-165.

¹² Там само. Pp. 163-165.

тинам УНР і Української галицької армії вдалося здійснити ефективний наступ проти більшовиків, однак успіхи все ж таки були нетривалі. Така ситуація змушувала уряд УНР до пошуку нових союзників та варіантів військової допомоги. Микола Ковалевський, один з лідерів Партії соціалістів-революціонерів (УПСР), що був тоді міністром земельних справ в уряді Б. Мартоса, пізніше згадував: «Для нас було ясным, що в цьому напрямку [угоди з Польщею – авт.] мусить щось статися, бо в скрутних обставинах того часу ми не були в стані тримати два фронти, на заході і сході. Тим часом у певних пунктах відносно російського питання погляди наші наближалися до ставлення поляків...»¹³.

Подібні настрої переважали серед членів українського дипломатичного корпусу. Це підтвердила конференція послів і голів закордонних місій УНР, яка відбулася в першій половині серпня 1919 р. у Карлсбаді. Дискусія була жвавою і виявила розбіжності в поглядах, проте учасники конференції були однак, що катастрофічна ситуація «українського питання» вимагає фундаментальної зміни як внутрішньої, так і зовнішньої політики молодій республіці¹⁴. Тоді ж були обговорені перспективи зближення з сусідніми країнами – Польщею та Румунією. «За всяку ціну – читаємо у резюме дискусії, підготовленим послом УНР у Празі Максимом Славинським – чи то силою, чи іншим способом мусимо укласти з ними мир, щоби можна було у такий спосіб позбутися найголовнішого ворога, російського більшовизму». Учасники зустрічі погоджувалися з необхідністю йти на поступки, додаючи, що «те, що [...] втратимо зараз, можна у свій час повернути»¹⁵.

Незабаром новий курс наддніпрянської політики почав матеріалізуватися. Підстава для порозуміння з Польщею була під-

¹³ Ковалевський М.. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. С. 578.

¹⁴ Ukraine and Poland in Documents... Part 1. P. 245-320.

¹⁵ Там само. P. 320.

готовлена шляхом переговорів – переважно військового характеру – проведених раніше під патронатом Головного Отамана. Черговими етапами зближення стали: серпнева місія Пилипа Пилипчука у Варшаві, переговори в Дембліні, завершені підписанням польсько-українського перемир'я від 1 вересня, і, нарешті, торговельні переговори на рубежі вересня і жовтня¹⁶. Вкрай важливе значення мало направлення до Польщі наприкінці вересня 1919 р. авторитетної дипломатичної місії на чолі з новим міністром закордонних справ УНР, Андрієм Лівіцьким. Поруч з С. Петлюрою цей діяч – умілий дипломат і переговорник – став головним архітектором польсько-українського порозуміння, а потім союзу. Він звертав увагу на подібні аспекти, що і Головний Отаман. «Ніколи Росія того чи іншого кольору – писав у листі до посла УНР в Бухаресті К. Мацієвича – добровільно не згодиться на відокремлення України. Тільки наша внутрішня сила і міжнародна ситуація можуть примусити той чи інший уряд Росії піти на порозуміння з нами. Хоч би ми в нашій "лівизні" дійшли до абсурду, більшовики не визнають нас, доки ми їх не примусимо до того. Зараз вони охоче ведуть переговори з "білогвардійською" Фінляндією і буржуазними Естонією, Латвією, Литвою і Польщею, а з нашим соціалістичним Урядом не бажають говорити, і через те не можна мріяти про мир, а лише про боротьбу до побідного кінця. І в цій боротьбі нашими союзниками можуть бути лише ті народи, які теж прагнуть відірватися од Росії. А такими суть Польща, Румунія (через Бессарабію), Прибалтика, Кавказ»¹⁷.

¹⁶ Wandycz P. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej... S. 8-11; Galuba R. Pertraktacje polityczno-wojskowe między Polską a Ukrainą Republiką Ludową (lipiec–sierpień 1919 roku) // Mars. T. 2, Warszawa–Londyn 1994. S. 53-68; Bruski J.J. Petlurowcy... S. 112-117; Pisuliński J. Nie tylko Petlura... S. 151-169.

¹⁷ Лист А. Лівіцького до К. Мацієвича від 22 лютого 1920 р. // Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / упор. В. Кавунник. Київ, 2016. С. 569

Як відомо, адресат цього листа К. Мацієвич був одним із найбільших прихильників пропольської орієнтації серед українських дипломатів. Він сприймав союз із Польщею як необхідну умову для появи України на міжнародній арені – її визнання іншими західними сусідами, насамперед Румунією, а потім державами Антанти¹⁸. Подібну позицію займали також український посол у Берні Микола Василько та граф Михайло Тишкевич – представник УНР при Святому Престолі, а пізніше – голова української делегації в Парижі.

Появу тенденцій щодо компромісу з Польщею у політиці УНР сприймали зі значною стурбованістю галичани. Наприкінці серпня 1919 р. у віденській газеті «Український прапор» зазначалося: «Ми знаємо безмежно слабу сторону наддніпрянців, що вони не знаючі цілковито Поляків, їх мови, історії і метод безпощадного побороювання і систематичного винищування українського народу на його західних областях, взагалі будучи під тім оглядом без потрібного досвіду, вважають Поляків за менше небезпечних від Москалів і за свого роду своїх природних союзників в боротьбі з Москалями. Наші земляки знад Дніпра забувають притім, скільки терпів і терпить нині наш народ під польським пануванням, скільки землі між Віслоком і Сяном, між Вепром і Бугом Поляки нам сколонізували і спольщили, а які безмежні простори земель на схід від Дніпра здобув наш народ протягом двадцятого століття»¹⁹. Останні слова були обумовлені переконанням автора про більшу силу і життєвість українського елементу, ніж російського. Підтекст містив пропозицію домогтися з менш небезпечним противником, тобто з Росією.

Проросійська орієнтація тоді з'явилася у середовищах, близьких до галицького уряду. Значний резонанс мала поява на сторінках «Українського прапору» статті колишнього прем'єр-міністра ЗУНР Костя Левицького, надрукованої пізніше також в

¹⁸ Там само. С. 536-538.

¹⁹ Українська місія в Варшаві // Український Прапор, ч. 5, 27 серпня 1919, с. 1.

кам'янець-подільській газеті «Стрілець». У тексті під назвою «Куди дороги?» Левицький запропонував союз із Добровольчою армією генерала Антона Денікіна, а в довгостроковій перспективі – українсько-російську конфедерацію²⁰.

Стосовно зближення з білогвардійцями вже закулісно діяв Василь Панейко, галицький делегат на мирній конференції в Парижі. Наприкінці серпня 1919 р. він надіслав листа Є. Петрушевичу, який тоді перебував у Кам'янці-Подільському. В. Панейко писав, нібито цитуючи слова чиновника французького міністерства закордонних справ: «Ви об'єднуєтесь з другорядними державами, як Польща і Румунія, ви платите їм регіонами, такими як Галичина, Холмщина, Волинь, Бессарабія, а тим часом, входячи до складу російської федерації, можете зберегти їх. Я вважаю, що пропольська орієнтація не має сенсу. У кращому випадку її ефектом буде невелика Правобережна Україна – без Галичини, Холмщини, Західної Волині та Буковини, приречена жити на милість Польщі і бути об'єктом вічної ненависті з боку Росії. Остання буде змушена, після втрати України, порозумітися з Німеччиною, і Україна опиниться в антинімецькій і антиросійській обстановці». В. Панейко стверджував, що єдиний раціональний вихід у цій ситуації це «створити з російськими частинами велику російську федерацію, де будуть згруповані всі українські землі, у тому числі і Галичина. Така федерація створила б ситуацію для українців у міжнародній політиці, яку мала Угорщина в Австро-Угорщині»²¹.

В оточенні Є. Петрушевича з'явилися поодинокі голоси, які розглядали як можливий варіант угоди з поляками. Таку евен-

²⁰ Український Прапор, ч. 4, 23 серпня 1919, с. 4. Повний текст статті також в: Доценко О. Літопись української революції. Матеріяли і документи до історії української революції. Т. 2, кн. 4. Київ–Львів, 1923. С. 89-92.

²¹ Цит. за: Zaks Z. Galicja Wschodnia w polityce Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej i Ukraińskiej Republiki Ludowej w drugiej połowie 1919 r. // Naród i państwo. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w 60 rocznicę urodzin. Warszawa, 1969. S. 397.

туальність брав до уваги Осип Назарук, який був, до речі, досить антипольські налаштованим. Однак Диктатор відхилив заздалегідь цю пропозицію, побоюючись реакції галицької громадськості²². Як наслідок, проросійський напрям став розглядатися як пріоритетний, що призвело до того, що у листопаді 1919 р. відбувся остаточний розпад галицько-наддніпрянського фронту та була налагоджена співпраця УГА з А. Денікіним.

Розрив з галичанами значно погіршив військове положення Директорії, але з іншого боку зробив можливим прискорення переговорів з Польщею. С. Петлюра глибоко шкодував, що вони не були вчасно завершені. «...Полагодження наших стосунків з Польщею – писав він до А. Лівичького – могло би нас врятувати – дати нам базу деяку, зносини зі світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш...»²³. Затягування переговорів з поляками було одним із закидів, що їх висувала Головному Отаманові права опозиція. У відкритому листі до С. Петлюри від 26 листопада 1919 р., що був підписаний представниками Народно-республіканської партії, та партій самостійників-соціалістів і хліборобів-демократів зазначалося: «Основна риса закордонної політики – Вашої і Вашого Правительства – робити те, що необхідно було робити, але робити запізно»²⁴.

У час, коли були написані ці слова, УНР опинилася на краю прірви. Наприкінці листопада 1919 р. загони Директорії, послаблені через епідемію тифу та оточені, контролювали лише невеличку частину власної території. Прагнучи не допустити до остаточної ліквідації української державності більшовиками, керівництво УНР вирішило, аби польські війська увійшли на ці

²² Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Відень, 1920. С. 175-176.

²³ Лист С. Петлюри до А. Лівичького від 11 листопада 1919 р. // С. Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 3. Київ, 1999. С. 140.

²⁴ Доценко О. Літопись української революції... Т. 2, кн. 5. Київ–Львів, 1924. С. 87

землі. У грудні 1919 р. сам Головний Отаман опинився де факто на еміграції у Варшаві.

У такій ситуації переговорна позиція українців значно ослабла. За обіцянку підтримки від Польщі уряд УНР був примушений зректися прав на Східну Галичину і Західну Волинь, а також погодитися на спеціальне врегулювання статусу польської власності в Україні. Згадані позиції були окреслені в односторонній декларації від 2 грудня 1919 р., виданій місією А. Лівницького²⁵.

Цей документ, хоча з деякими застереженнями, був прийнятий українським урядом і більшістю наддніпрянських політиків, що перебували тоді в Польщі або на теренах, контрольованих поляками. Засади декларації підтримали також член Директорії професор Федір Швець та група провідних есерівських діячів, з якими мав перемовини А. Лівницький у Тернополі²⁶. Оголошенню декларації передувала також гаряча дискусія за участю членів місії УНР у Варшаві та представників місцевої української громади. Значна більшість учасників наради, що репрезентували широкий спектр організації та партій, погодилася на прийняття змісту документа, визнаючи, що порозуміння з Польщею є останнім шансом відновлення державності²⁷. Поступкам польській стороні не було надано вирішального значення. «Наслідки договору – стверджував Сергій Шемет з Партії хліборобів-демократів – залежать цілком від сили, яку ми

²⁵ Про перемовини місії А. Лівницького і декларацію 2 грудня 1919 р.: Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. S. 85-87; Piśuliński J. Nie tylko Petlura. S. 169-188; Матвієнко В. Сторінки діяльності Української дипломатичної місії у Варшаві (жовтень 1919 р. – квітень 1920 р.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип. 10, ч. 2. Київ, 2004. С. 502-507.

²⁶ Справоздання А. Лівницького для прем'єра І. Мазепи від 3 грудня 1919 р. // Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ... С. 561.

²⁷ Доценко О. Літопис української революції... Т. 2, кн. 5. Київ–Львів, 1924. С. 55-64.

будемо мати в будучому і ще й гірші умови ми могли би підписати, аби в будучині мати силу. [...] Більшовики в Берестю підписали найтяжчі умови і осягнули мир, який дав їм можливість зібрати сили і обернути Берестейський договір в шматок паперу»²⁸. Зі схожих позицій, передбачаючи можливість ревізії умов декларації у майбутньому, висловлювалася учасниця наради, знана українська громадська діячка, пов'язана із партією соціалістів-федералістів, Софія Русова²⁹. Більшість учасників дискусії вказувала на те, що доля Східної Галичини, яка була найбільш контроверсійним пунктом документа, вже вирішена державами Антанти, що визнали польський 25-літній мандат на її врядування³⁰. Проти суті декларації виступили галичани, що репрезентували ЗО УНР в місії А. Ливицького. На знак протесту її члени Степан Витвицький, Антін Горбачеський і Михайло Новаковський вийшли зі складу місії³¹. Їх підтримав також наддніпрянець, представник партії есерів, Петро Мшанецький, який подав у відставку.

Значно поважнішу критику зустріла декларація від 2 грудня в українських емігрантських середовищах поза Польщею. Документ викликав обурення серед галичан, але спричинився також до активізації наддніпрянських груп, що залишалися у прихованій опозиції до уряду УНР. Поступки «буржуазній» Польщі викликали обурення українських соціалістів, в першу чергу есерівці в, які групувалися навколо Закордонної делегації УПСР на чолі з Михайлом Грушевським. «Підла зрада!» – писав у своїм щоденнику про грудневу декларацію Микита Шаповал,

²⁸ Там само. С. 56-57.

²⁹ «Ніякий краший договір для нас зараз неможливий, одже які б тяжкі умови нам не прийшлося б підписати, ми мусимо то зробити. Зрештою, такі чи інші наслідки договорів завжди залежать від взаємовідносин реальних сил. Від нас самих, від нашої національно-державної праці залежить зробити в будучому ці умови найлекшими». Там само. С. 56.

³⁰ Рішення від 20 листопада 1919 р.

³¹ Доценко О. Літопись української революції... Т. 2, кн. 5. Київ–Львів, 1924. С. 70.

тоді ще зв'язаний із віденською групою³². Перемовини з Польщею спричинили до переходу есерівців на радянофільські позиції. У лютому 1920 р. партійна конференція, скликана М. Грушевським, звернулася із відозвою, в якій наголошувалось, що б УНР якнайшвидше уклала військову угоду та торговий договір з радянською Росією та з її допомогою «вернула собі відірвані українські землі і закріпила своє політичне і державне існування». Всі домовленості та договори, укладені з Польщею, визнано як безправні та недійсні. Подібну позицію зайняла Загранична група Української комуністичної партії, очолювана колишнім головою Директорії Володимиром Винниченком³³.

Цікаво, що груднева декларація була імпульсом, котрий вплинув на перехід на прорадянські позиції також частини українських діячів правого спрямування. Симптоматичним було ставлення Андрія Жука, одного з довоєнних лідерів УСДРП, пізніше провідного діяча Союзу Визволення України та дипломата доби Гетьманату і УНР, від кінця 1919 р. пов'язаного з консервативною Українською народною партією. У лютому 1920 р. цей давній друг та соратник С. Петлюри послав до нього емоційний лист, в якому засуджував декларацію місії А. Лівіцького. «Акт з 2. грудня – писав він – се страшна пляма на Вашій – будь-що-будь – чистій постаті». Декларацію він розцінював як величезний політичний злочин, гірший аніж федераційна грамота П. Скоропадського: «Скоропадський федерував державу в тодішніх межах [...], а Ви, стративши ту державу, віддали ворогам нашим ту її частину, яка в межічасі злучилася з головним пнем, і зробили се понад головами самих заінтересованих, в тайні від них. Яке Ви мали на се право?». Далі А. Жук різко резюмував

³² Шаповал М. Щоденник. Ч. 1 / упор. С. Зеркаль. Нью-Йорк, 1958. С. 42.

³³ Кутілова Л. Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції // Українська Діаспора, 1994, ч. 5, с. 124-126; Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. С. 102-104.

останній період правління Директорії: «Поляки за вашою згодою усадовляються на правобережній Україні, а Ви, Симоне, з Лівицьким увіходите в історію як марнотравець, який – очевидно не зі злої волі, тільки з нерозважності й безпорадності, в тяжких, що правда, обставинах, – змарнував все, що мав, і опинився під курателею найбільших, найстрашніших наших ворогів у... Варшаві». Наприкінці свого листа А. Жук пропонував переорієнтацію української політики на союз з червоною Росією. «Отже лишається – стверджував він – ще пробувати збирання земель з більшовиками, а в крайнім разі хоч забезпечення якоїсь суми державних прав для України без західних земель (коли більшовики не захотять із-за Галичини і Холмщини воювати з Поляками) – наразі в советській Росії. [...] коли ми [...] трохи зорганізуємось і скріпимось, то тій державності, яку нам признають більшовики, надамо такий зміст, на який нас стане. Як будемо мати сили і потрібно буде, то й суверенність можемо привернути, але хай се буде держава, а не ублюдок, який Ви хочете з Поляками і Ромунами будувати». А. Жук закликав С. Петлюру до відставки та передачі влади до рук першого голови Директорії В. Винниченка, який зможе порозумітися з більшовиками³⁴.

Треба зазначити, що позиція українських діячів та угрупувань, що підтримували уряд УНР, також була сповнена внутрішніх протиріч. Це можна сказати особливо про лідерів УСДРП, які не хотіли, мабуть, зрозуміти, що істотною частиною союзу з Польщею мусить бути військова співпраця проти більшовиків. Польсько-український альянс втрачав сенс, якби Реч Посполита відмовилась від збройної інтервенції в Україні. Соціал-демократи однак рішуче виступали проти військового походу Польщі. Вони допускали лише польську підтримку зброєю, амуніцією та

³⁴ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 1. Листування / ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська. Київ–Філадельфія, 2003. С. 835-843. Див. також Осташко Т. А. Жук в добі національно-визвольних змагань // Молода Нація, 2002, № 3 (24), с. 46-57.

ліками³⁵. Це своєю чергою вплинуло на позицію уряду УНР. Ці його члени, які у січні 1920 р. перебували у Варшаві, визнали, «що посування польських військ на Україну являється небажаним і шкодливим» і рекомендували, «аби Місія в Польщі доклала всіх старань до того, щоб застерегти Поляків від офензиви на Україну»³⁶.

Двозначна позиція наддніпрянців дратувала К. Мацієвича, який у лютому 1920 р. різко зазначав, що «наші відношення до поляків приймають якийсь небажаний характер. Нема справжньої лінії і справжнього порозуміння. Починається щось таке, що скидається на відношення до німців. Самі закликали, самі просили допомоги, а тепер починаємо бути незадоволеними»³⁷. У той час К. Мацієвич переконував варшавський осередок УНР і С. Петлюру, що подальша діяльність української дипломатії на стратегічним терені Румунії не буде можливою, якщо не дійде до нормалізації українсько-польських відносин. Його зауваження Головний Отаман переказав прем'єрові УНР Ісаакові Мазепі. У листі від 15 березня 1920 р. Петлюра висловив переконання, що «між Румунією та Польщею є союз, згідно з яким ні одна із сторін не може сказати рішучого слова в нашій справі без взаємного порозуміння». Підкреслював також ще раз: «В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці». Головний Отаман звернув увагу на ще один істотний аспект справи, який змушував

³⁵ Див. заяву М. Єремєєва під час наради в офісі дипломатичної місії у Варшаві 2 грудня 1919 р., в: Доценко О. Літопис української революції. Т. 2, кн. 5. Київ–Львів, 1924. С. 63. Аналогічну позицію зайняв Центральний комітет Української соціал-демократичної робітничої партії під час наради у Кам'янці Подільському 29 січня 1920 р. Див: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921 / передмова та коментарі В. Яблонський. Київ, 2003. С. 343-349.

³⁶ С. Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 3. Київ, 1999. С. 175.

³⁷ Лист К. Мацієвича до посла УНР у Відні Григорія Сидоренка від 25 лютого 1920 р. // Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. С. 545.

як найшвидше завершити перемовини з поляками. Йшлося про торгівельні зносини з Європою: «Без товарообміну ми не можемо армії сформувати ні життя державного відновити. До моря нашого, як дороги до зносин, ми не можемо добратися зараз і закріпити за собою. Залишається Румунія і Польща. В Румунії транспорт дуже складний. І Мацієвич попереджає, щоб я не мав ілюзій на неї, як на матеріальну і амуніційну базу. [...] Залишається Польща, як чи не ширше вікно до Європи в смислі транспорту і зносин»³⁸.

Не зважаючи на всі перешкоди, зближення між Польщею і УНР все ж таки прогресувало. Велике значення мало формування нових українських військових частин за допомогою поляків. У другій половині квітня 1920 р. закінчилися складні політичні переговори, внаслідок чого було підписано договір, знаний як пакт Пилсудський-Петлюра. Реч Посполита офіційно визнала уряд УНР, натомість українська сторона погодилася з приналежністю до Польщі Східної Галичини та західної частини Волині. Окремо була підписана військова конвенція, де були окреслені підстави українсько-польської мілітарної співпраці, яка передбачала спільний наступ проти більшовиків³⁹.

Поза сумнівом, підписання союзу з Польщею було особистою перемогою А. Лівичького. Його зусилля високо оцінив

³⁸ С. Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 4 / упор. В. Сергійчук. Київ, 2006. С. 374-380.

³⁹ Про останній етап перемовин і підписання договорів від 21/22 та 24 квітня 1920 р. див. детал.: Wandycz P. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej... S. 15-18; Варгатюк С. Варшавські переговори дипломатичної місії Директорії УНР 1920 р. // Нова Політика, 1996, № 2, с. 53-56; Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. ... S. 90-92; Bruski J.J. Petlurowcy... С. 133-140; Pisuliński J. Nie tylko Petlura... S. 210-226; Матвієнко В. Сторінки діяльності Української дипломатичної місії у Варшаві... С. 508-512; Михайлова О. Польсько-український переговорний процес та підписання Варшавського договору (березень–квітень 1920р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 9. Київ, 2005. С. 154-175.

С. Петлюра, який у травні 1920 р. висловив йому врочисту подяку. У своєму листі він підкреслював характерні А. Лівницькому «такт, витриманість та глибоку віру в державно-творчі сили нашого народу», водночас різко оцінюючи «те зневір'я та слабодухість, які запанували було серед деяких несталих кругів громадянства як на самій Україні, так і за кордоном». С. Петлюра не мав сумнівів, «що досягнені нашою місією в Польщі здобутки будуть вписані в історію як сторінка нової ери нашого справді реального державного життя»⁴⁰.

Сам А. Лівницький рішуче захищав досягнуте порозуміння з Польщею, хоча був свідомий його негативних аспектів. У листі до графа М. Тишкевича від 27 квітня 1920 р. писав: «Взагалі кажучи, доведення до бажаного кінця наших переговорів є великою перемогою польської демократії над польською реакцією. В той час, як польські реакційні кола бажали мира з Східною Росією і поділу України між Польщею і Росією, демократія польська на чолі з п[аном] Piłsudski'm уперто і послідовно прагнула порозуміння польських і українських народів як рівних з рівними. А в негативних рисах договору винна не демократія польська, а впливи польських імперіалістів, з якими не міг не числитись п[ан] Piłsudski. [...] Хай судить нас історія. Ми з радістю приймемо вирок, навіть жорстокий вирок, аби він був винесений вільним українським народом в незалежній Українській Державі»⁴¹.

Якщо говорити про Головного Отамана, то на відміну від багатьох своїх соратників, він трактував підписаний союз з Польщею як елемент довготривалої стратегії української політики. Найвиразніше її основи представив через півтора року у листі до генерала Андрія Вовка. «Коли я в квітні 1920 р. робив умову з поляками, то мав на увазі визначним політичним актом розпочати

⁴⁰ С. Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 3. Київ, 1999. С. 208-209.

⁴¹ Лист А. Лівницького до М. Тишкевича від 27 квітня 1920 р. // Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ... С. 586-587.

уперту боротьбу серед нашого громадянства з його нахилами та тенденціями політичних порозумінь і договорів з Москвою, яку вважаю за історичного і вічного ворога нашого. За це, як Ви знаєте, обливаюсь помиями і різними інсинуаціями. Ви могли так само бачити, що великого клопоту з цього я собі не завдаю, бо знаю, що роблю і що відповідає інтересам України як самостійної держави»⁴². На переконання Головного Отамана, ці інтереси вимагали тимчасової передачі на користь Польщі західних етнографічних територій, щоб потім з допомогою західного сусіда збудувати сильну та консолідовану державність над Дніпром. «Я ніколи не був максималістом в територіальних питаннях – вказував С. Петлюра – бо вважаю таку позицію ілюзорною і, при даному відношенню внутрішніх сил на Україні, просто злочинною...».

Це зовсім не означало остаточної відмови від втрачених земель. Головний Отаман покликався на приклади Румунії, Італії та Сербії, які поступово розширювали свої території до етнічних кордонів⁴³. Він був також переконаний, що Реч Посполита неспроможна успішно колонізувати східні області. «З історії ми знаємо – переконував він міністра військових справ УНР – що поляки – кепські колонізатори і їхня експансія на схід, себто до Дніпра, на протязі цілих віків нічого не дала. Так само не дадуть певних наслідків і змагання їхні зробити своєю Волинь чи Полісся...»⁴⁴.

Погляди Головного Отамана і його оптимізм поділяла не вся українська громадськість, навіть та її частина, що підтримувала уряд УНР. Проти договору з Польщею, підписаному нібито в супереч директив уряду, найгостріше виступив міністр народного господарства Микола Шадлун, який демонстративно подав у

⁴² С. Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 3. Київ, 1999. С. 532.

⁴³ Архів Українського Католицького Університету у Римі, Архів Уряду ЗУНР, спр. 299/С, арк. 6. Фрагменти листа опубліковані в: Лотоцький О. Симон Петлюра. [Варшава, 1936]. С. 17.

⁴⁴ С. Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 3. Київ, 1999. С. 532.

відставку⁴⁵. Двоюку позицію займав його партійний колега, лідер УСДРП І. Мазепа, котрий хоча і залишився на посаді прем'єр-міністра, дезавуював порозуміння з Польщею. У своїх спогадах він пізніше доказував, що підписання договору було самовільним актом А. Лівницького. Він зокрема стверджував, навмисно брешучи, що голова варшавської місії не інформував його про плани підписання військової конвенції, яка означала згоду на інтервенцію польських військ в Україні⁴⁶. Українські соціал-демократи далі підтримували уряд, але з перспективи часу намагалися представити це рішення як найвищу жертву з їхньої сторони. Міністр праці Опис Безпалко стверджував кілька років пізніше: «Ми вступили [до союзу з Польщею. – авт.] щоб рятувати здобутки революції від зазіхань польського імперіалізму»⁴⁷. Схожу оцінку давав сам прем'єр І. Мазепа, який після багатьох років писав: «Єдине, що в цих умовах, після приходу поляків на Україну, залишалося робити українським соціалістам – це старатися впливати на "союзника" так, щоб він не давав забагато волі своїм апетитам на шкоду України. Це було тим більше потрібне, що деякі інші українські групи [...] від самого початку готові були на найдальші уступки полякам»⁴⁸.

До меншості у лавах УСДРП, яка більш-менш беззастережно приймала договір з Польщею, належав Левко Чикаленко. Одначе С. Петлюрі не вдалося здобути підтримку його батька, ветерана

⁴⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... С. 400

⁴⁶ Там само. С. 371, 398-405. Навмисні фальсифікації та маніпуляції цитатами, присутні в цьому фрагменті мемуарів І. Мазепа, показала в своїй публікації Олена Михайлова див.: Михайлова О. Листи Андрія Лівницького про польсько-українські переговори у Варшаві (кінець 1919 – квітень 1920 років) // Студії з історії української революції 1917–1921: на пошану Руслана Яковича Пирого. Збірник наукових праць / гол. редкол. В.Ф. Верстюк. Київ, 2011. С. 229-252.

⁴⁷ Státní Ústřední Archiv v Praze, fond: Ruské a Ukrajinské Spolky a Organizace v Československu, karton 63: Ukrajinská soc. dem. strana dělnická v cizině. Konference strany 1924–1930.

⁴⁸ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... С. 418.

та давнього мецената українського національного руху – Євгена Чикаленка. У переддень до підписання договору Головний Отаман запросив його до Варшави, маючи надію, що він підтримає своїм авторитетом урядові наміри. Проте Є. Чикаленко дистанціювався від концепції союзу з Польщею, якому меланхолійно пророкував поразку. Він відповів Петлюрі, що планована угода «скінчиться так само нічим, як і договір Виговського, бо є третій контрагент – Москва, яка всіма силами буде стримитись захопити Україну, і, певне, справа української державності скінчиться так само, як і в 17 в., миром Москви з Польщею за наш кошт, тобто поділом України по якомусь новітньому Андрусівському договору». Додавав також: «Коли Ви [...] хочете поспробувати, то пробуйте на свій страх і ризик. Ім'я Виговського через таку пробу перейшло в історію з почесною репутацією, хоч та проба не вдалась»⁴⁹.

Критичне ставлення до Варшавського договору мали також представники політичних партій, що перебували у Кам'янець-Подільському. Українська Національна Рада схвалила договір, однак так сталося головним чином завдяки дипломатичним талантам А. Лівичького та його закулісним переговорам, а не спонтанному ентузіазмові Ради щодо порозуміння із Польщею. Зрештою договір рішуче відкинула ліва меншість в Раді на чолі з колишніми прем'єрами Всеволодом Голубовичем (УПСР) та Володимиром Чехівським (ліве крило УСДРП)⁵⁰.

Союз Пілсудський-Петлюра був до певної міри несподіванкою для дипломатів УНР. Варшавський осередок не надавав своєчасно інформацію українським представництвам за кордоном

⁴⁹ Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920 / ред. В. Верстюк, М. Антонович. Київ–Нью-Йорк, 2005. С. 296–297.

⁵⁰ Детальніше щодо відношення Ради до союзу з Польщею див: Доценко О. Літопись української революції... Т. 2, кн. 5. Київ–Львів, 1924. С. 267–269; Звіт капітана Богуслава Медзинського від 14 травня 1920 р. // Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów / opr. J. Cisiek. Londyn. 1990. S. 169–170.

і не надіслав їм текст угоди. Дезорієнтовані такими обставинами, посли УНР зібралися наприкінці травня 1920 р. у Відні, щоб обговорити наслідки укладеного альянсу. Думки були розділені: більшість дипломатів вважала підписану угоду значним політичним успіхом, меншість вказувала на нерівність сторін і небезпеку залежності України від Польщі. Проте дискусії мали здебільшого теоретичний характер, оскільки жоден із учасників конференції не знав реального змісту договорів⁵¹. Стосовно реакції представників УНР за кордоном на укладення варшавської угоди цікаву інформацію містить повідомлення інформатора британської розвідки, який (ймовірно в Голландії) контактував з двома не-названими українськими дипломатами. Останні твердили, «що українці не розглядають польсько-український договір від 22 квітня як дефінітивний. Після катастрофи української армії в листопаді [...] Петлюрі нічого не залишилося, як стати союзником поляків. У будь-якому випадку Україні з нинішнього польського наступу повинна вийти якась користь: "Або поляки переможуть, тоді у нас буде невелика держава, яка матиме принаймні мир, або польська армія буде переможена, і це буде найкраще вирішення польського питання з точки зору української політики"»⁵².

Варшавський договір, який віденський орган Є. Петрушевича назвав «ударом ножа у серце»⁵³, остаточно перекреслив можливість порозуміння між урядом УНР і галицькими політиками⁵⁴. Літом 1920 р. вони реконструювали у вигнанні урядові структури і дипломатичний апарат, відтоді послідовно виголошуючи гасло

⁵¹ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / передмова Т. Осташко, В. Соловйова. Київ, 2005. С. 486-487.

⁵² Політичний звіт S.I.S: Poland. Relations with the Ukraine, Роттердам, 28 травня – 9 червня 1920 р. The National Archives of the UK, FO 688/2/2, f. 375.

⁵³ Ніж в серце // Український Прапор ч. 30, 8 травня 1920 р.

⁵⁴ Див. детальніше: Голубко В. Варшавська угода 1920 року та її перспективи у візії західноукраїнських політиків // Україна Модерна, 2002, ч. 7, с. 91-102.

незалежної ЗУНР, як самостійного утворення від Наддніпрянської України⁵⁵. Незважаючи на це галичани далі були у стислому контакті з середовищем наддніпрянців, опозиційно налаштованих до уряду УНР. Спільною наддніпрянсько-галицькою ініціативою стало створення Ліги Віднови України на чолі з старим опонентом С. Петлюри генералом Олександром Грековим, яка проголосила гарячий «Протест... проти імперіалістичного походу Польщі в глибину Української Народної Республіки»⁵⁶.

Українські ліві кола, зосереджені навколо М. Грушевського та В. Винниченка, займали виразно ворожу позицію щодо союзу з Польщею. 22-24 травня 1920 р. у Празі відбулася чергова конференція Закордонної делегації УПСР, котра визнала С. Петлюру зрадником, який дав згоду на «ганебний, злочинний напад на Україну». Учасники конференції задекларували також, що будь-які договори, підписані варшавським осередком УНР з іноземними державами, є недійсними⁵⁷. Ще далі пішли закордонні укапісти. У травні 1920 р. їх лідер В. Винниченко поїхав до Москви, а потім до Харкова, де мав дістати посаду заступника голови Раднаркому радянської України та наркома закордонних справ⁵⁸. Тим самим, він не лише відкинув ідею союзу з Польщею,

⁵⁵ Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. [Відень], 1922. С. 211-213.

⁵⁶ Текст протесту був опублікований як додаток до газети «Український Прапор» (ч. 30 від 8 травня 1920 р.).

⁵⁷ Детальніше про стосунок М. Грушевського і Закордонної делегації УПСР до союзу з Польщею: Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. Warszawa, 2011. S. 230-236. Див. також: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... С. 417; Prymak Th.M. Mykhailo Hrushevsky. The Politics of National Culture. Toronto, 1987. P. 198; Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі... С. 107.

⁵⁸ З тих посад В. Винниченко в підсумку відмовився. Про його подорож до радянської Росії та України: Czajkowski M. Volodymyr Vynnyčenko and His Mission to Moscow and Kharkiv // Journal of Graduate Ukrainian Studies, 1978, No 5, pp. 6-24; Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ, 2007. С. 494-527.

але саму ідею існування УНР та власну попередню політичну діяльність.

Як бачимо, українські політичні кола в своїй більшості поставилися до союзу з Польщею ворожо або зі значними застереженнями. Варшавський договір не мав багато ентузіастів – якщо його сприймали, то скорше як менше зло, на яке перед обличчям смертельної загрози для державності варто було піти. Зрештою, важко було очікувати, що складні умови договору, особливо територіальні поступки, будуть зустрінуті із захопленням. З перспективи часу союз 1920 р. неодноразово різко оцінювався. Частина критиків, як Сергій Шелухін⁵⁹, підважувала формальні підстави договору, частина виступала проти самої його суті, вказуючи на, як писав Дмитро Дорошенко, «неприродний характер польсько-української спілки»⁶⁰. Підкреслювалося, що пакт Пілсудський-Петлюра був типовою *societas leonina* (левове товариство), в якій більш сильний партнер одержував весь прибуток, а на слабшого покладалися тільки збитки⁶¹.

Це не змінює того факту, що оцінка союзу з Польщею могла б бути зовсім іншою, якби вон закінчилася військовим успіхом. Варшавський договір мав шанс дістати визнання і стати початком більш широкої політичної співпраці. Про це свідчили, між іншим, реакції деяких галицьких діячів (включаючи митрополита Андрея Шептицького та голову Української національної ради у Львові

⁵⁹ Шелухин С. Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. Прага, 1926. 40 с.

⁶⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). Київ, 2007. С. 518. На думку Д. Дорошенка, «неприродність» союзу полягала в тому, що «для Польщі менше всього була бажана сильна українська держава, яка б вела політику об'єднання всіх українських земель; їй бив потрібний слухняний васал, держава-буфер; в її інтересах лежало, щоб на схід від польської границі якнайдовше задержався стан анархії й політичного безсилля, щоб тим часом встигла укріпитись і сконсолідуватись польська держава та з більшими силами звернути свою експансію на схід».

⁶¹ Оцінка галицького діяча Степана Барана. Див.: Epilog ukraińskiej tragedji narodowej // Biuletyn Polsko-Ukraiński, 1935, nr 19, s. 221.

Романа Перфецького) на піку успіхів польсько-українського наступу⁶².

Проте кампанія закінчилася невдачею. «"Переможців не судять" – через п'ять років написав Олександр Шульгин – а переможений завжди винен». Політика співпраці з Польщею закінчилася катастрофою, не була однак – переконував згаданий автор – «ні дурною, ні злочинною, ні протинародною»⁶³. На завершення варто згадати ще одну оцінку, сформульовану в найскладнішій для польсько-українського союзу момент – вже після підписання Польщею перемир'я з радянською Росією. У листопаді 1920 р. тодішній посол УНР в Берліні Микола Порш писав: «Мушу зазначити, що я не належу до прихильників польсько-української згоди. Але я не можу не визнати, що ця згода мала велике значіння для нашої державності. Це був крок наперед з погляду міжнародного взагалі і українського зокрема... Договір цей дав нам змогу зберегти зародки і традиції організованої державності, з котрих при сприятливих обставинах міг вирости і урядовий апарат, і військо, і сама держава. Цей договір був подиктований для нас, як для державних мужів, історичною необхідністю і разом з тим став нам потрібною паузою для відпочинку»⁶⁴.

⁶² Див.: Ukraine and Poland in Documents... Part 2. Pp. 108-119.

⁶³ Шульгин О. Про нашу міжнародню політику // Український Вістник. Збірник II, жовтень 1925. С. 7.

⁶⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції... С. 420.

Jan Pisuliński
(Uniwersytet Rzeszowski)
Ян Пісупінський
(Жешувський університет)

Polityczne relacje polsko-ukraińskie 1917–1921 w badaniach polskich historyków Українсько-польські політичні відносини 1917–1921 рр. у дослідженнях польських істориків

Badania nad historiografią stosunków polsko-ukraińskich w omawianym okresie ma już pewną tradycję. Przedstawił je po części w latach 90. Eugeniusz Koko, później naszkicował Marek Dutkiewicz¹. Od tego czasu minęło jednak trochę lat, warto więc uzupełnić ten obraz. Zanim przedstawię przegląd badań, muszę od razu zaznaczyć, że z uwagi na obszerność zagadnienia skoncentrowałem się na monografiach lub artykułach profesjonalnych historyków (a więc tzw. nauka akademicka), które w całości lub w znacznym stopniu dotyczą omawianego zagadnienia. Dzięki temu

¹ E. Koko, Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r., „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1994, z. 2, red. S. Kozak; eadem, Sojusz Piłsudski – Petlura w polskiej historiografii, ibidem, 1996, z. 3; eadem, Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 [w:] Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku, red. P. Kosiewski i G. Motyka, Kraków 2000; M. Dutkiewicz, Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku w świetle polskiej historiografii [w:] Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920, pod red. T. Krząstka, Warszawa 2009. Zob. też: R. Rozbicka, Polityka ukraińska Józefa Piłsudskiego w polskiej publicystyce lat 1995–2005, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2011, nr 2.

oprócz przeglądu badań będzie to również istotna wskazówka bibliograficzna.

Mimo ostrości sporów politycznych o politykę wschodnią w dwudziestoleciu międzywojennym problem ten nie przykuł wówczas większej uwagi badaczy, zapewne z uwagi na krótki dystans czasowy. Zdaniem Andrzeja Chojnowskiego nie było sprzyjającej atmosfery do spokojniejszych rozważań². Dostrzec można to nawet w pracach uznanych badaczy (wystarczy porównać, jak omawiane kwestie przedstawione zostały w syntezach takich historyków, jak Michała Bobrzyńskiego i Władysława Konopczyńskiego). Tadeusz Kutrzeba w swojej pracy o wyprawie kijowskiej skoncentrował się na kwestiach militarnych. W krótkim podrozdziale omawiającym cele ofensywy 1920 r. stwierdził jedynie, że była nimi silna Polska obejmująca należne nam granice wschodnie, promieniująca na wschód, i niepodległa Ukraina niezależna od Rosji. Nie wspominał natomiast o jakichkolwiek zamiarach federacyjnych³. Wspomnieć też należy o pracy Józefa Skrzypka odnoszącej się wprost do konfliktu o Lwów⁴.

Spory wokół tych kwestii toczono też w okresie drugiej wojny światowej, jakkolwiek tylko w prasie⁵.

W pierwszych latach powojennych ukazała się jedna, ale za to wartościowa praca (zwłaszcza na tle późniejszego dorobku tego autora) Henryka Jabłońskiego o polskiej autonomii narodowościowej na Ukrainie w pierwszych roku po obaleniu caratu⁶.

² E. Koko, *Sojusz*, s. 305.

³ T. Kutrzeba, *Wyprawa kijowska 1920 roku*, Warszawa 1937, s. 38-40. Por. E. Koko, *Sojusz*, s. 306-307.

⁴ Ukraińcy w Austrii podczas Wielkiej Wojny i geneza zamachu na Lwów, „*Niepodległość*” 1939, z. 1.

⁵ Zob. polemikę: A. Pragier, *Polityka ukraińska Piłsudskiego*. Mińsk-Borysów-Kijów, *ibidem*, nr 42, 9.X.1941; eadem, *Polityka ukraińska Piłsudskiego*. Kijów-Warszawa-Ryga, *ibidem*, nr 44, 25.X.1941; J. Łukasiewicz, *Uwagi o polityce ukraińskiej marszałka Piłsudskiego*, „*Wiadomości Polskie*”, nr 50, 14.XII.1941.

⁶ H. Jabłoński, *Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918*, Warszawa 1948.

W czasach stalinizmu powstawały z oczywistych względów teksty mające za zadanie przedstawić w negatywnym świetle osobę i politykę Piłsudskiego, tak jak i cały okres „sanacyjnej” Polski. Polityka wschodnia była w nich dowodem imperializmu klas posiadających. Wydaje się, że nie ma sensu ich omawiać z uwagi na poważne mankamenty warsztatowe i tendencyjność opinii, przez co mają one raczej niewielką wartość poznawczą.

Popaździernikowa odwilż w polskiej historiografii miała dużo trwalszy charakter niż w życiu politycznym. Wówczas to podjęto niemożliwe dotychczas badania nad przedwojenną Polską, w tym jej polityką wschodnią. Wzrost zainteresowania tą problematyką przyniosły lata sześćdziesiąte XX wieku. Było to raczej wyjątkiem na tle generalnego zakazu podejmowania tematów związanych z ziemiami niegdyś należącymi do państwa polskiego, które znalazły się poza jego wschodnimi granicami. Nie będzie chyba przesadą stwierdzenie, rozwój badań nad polityką wschodnią w pierwszych latach II RP nie byłby pewnie możliwy bez swoistego „parasola ochronnego” wspomnianego Henryka Jabłońskiego, prominentnego wówczas polityka, w apogeum kariery politycznej przewodniczącego Rady Państwa. Pierwszym tekstem poruszającym omawianą tematykę był jego artykuł o genezie porozumienia Piłsudski–Petlura⁷. W 1962 r. ukazała się praca tegoż poświęcona narodzinom II Rzeczypospolitej. Interpretacje w niej zawarte nosiły jeszcze wyraźne piętno poprzedniej epoki i stanowiły chyba najbardziej reprezentatywne ich przedstawienie. Twierdzenie o federalizmie Piłsudskiego jako fundamentalnej części jego wizji Jabłoński uważał za legendę. W jego opinii, Naczelnik Państwa przyjął te koncepcje dlatego, iż w razie zdobycia zbyt dużego terytorium forma ta miała po prostu dużą przewagę nad innymi. Ten skądinąd dobry historyk posługiwał przy tym charakterystycznymi dla ówczesnej publicystyki stwierdzeniami, m.in. że

⁷ H. Jabłoński, Z dziejów genezy sojuszu: Piłsudski–Petlura (początki konfliktu zbrojnego, XI.1918–III.1919 r.), „Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej im. Feliksa Dzierżyńskiego”, Seria Historyczna 5, nr 21, Warszawa 1961.

głoszenie federalizmu przez PPS było nie tylko poparciem polityki wschodniej Piłsudskiego ale i „wodą na młyn burżuazji”, tj. ułatwieniem jej planów aneksyjnych (*sic!*)⁸.

Pomimo licznych funkcji politycznych Jabłoński kontynuował prowadzenie seminarium doktorskiego (odbywało się często w siedzibie Rady Państwa). Owocem tego stały się prace grupy autorów, których na potrzeby tego tekstu umownie nazwać można „szkołą Henryka Jabłońskiego”. Należy doń zaliczyć: Aleksego Derugę, Józefa Lewandowskiego i Sergiusza Mikulicza. Tematyka ich oscylowała wokół różnych aspektów polityki wschodniej Drugiej Rzeczypospolitej. Kontynuowali oni zainteresowanie swojego promotora tematyką kresową. Po zagadnienie sojuszu Piłsudski-Petlura sięgnął Józef Lewandowski, który referował je szerzej, aż po lato 1920, i bardziej rzeczowo, mniej ideologicznie⁹. Warto zauważyć, że zasadnicze tezy swojej pracy w kwestii federacji powtórzył on potem będąc już na emigracji, a więc nie będąc ograniczony cenzurą. Podkreślał, że Ukraina nie miała być w związku federacyjnym z Polską. Za to oddawał głos Ukraińcom, m.in. w sprawie Galicji Wschodniej, także sojuszu z Piłsudskim. Bronił obóz belwederski przed zarzutem, że od początku chciał aneksji całej wschodniej części Galicji¹⁰. Aleksy Druga napisał rozprawę poświęconą polityce polskiej wobec Litwy, Białorusi i Ukrainy. Po raz pierwszy po wojnie poruszono w niej m.in. temat wojny w Galicji, ale tylko do kwietnia 1919 r. W jego ujęciu program Piłsudskiego i jego prozelitów zakładał powstanie federacji składającej się z Polski i państwa litewsko-białorusko-ukraińskiego¹¹. Ten sam autor opublikował artykuł

⁸ H. Jabłoński, *Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1919)*, Warszawa 1962, s. 231–235.

⁹ J. Lewandowski, *U źródeł wyprawy kijowskiej*, „Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej im. Feliksa Dzierżyńskiego”, nr 26, Seria Historyczna 7, Warszawa 1962.

¹⁰ J. Lewandowski, *Kwestia ukraińska w II Rzeczypospolitej*, „Aneks”, Londyn 1982, t. 28, s. 103, 106–107.

¹¹ A. Druga, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919)*, Warszawa 1969, s. 85–86, 226 i nast.

poświęcony rozmowom polsko-ukraińskim w kontekście późniejszego sojuszu, w którym pisał: *Istotę polityki wschodniej Piłsudskiego wobec Ukrainy można by sprowadzić do narzucenia protektoratu temu marionetkowemu państwu, chociaż wydaje się, że w kwestii ukraińskiej obóz belwederski nie miał sprecyzowanego programu*¹².

Kolejny autor, Sergiusz Mikulicz, we wstępnej części pracy poświęconej prometeizmowi szerzej rozwodzi się nad koncepcjami Piłsudskiego i jego zwolenników¹³. W ślad za Henrykiem Jabłońskim uważał, że podstawowym celem Piłsudskiego było jednakże powiększenie strefy wpływów politycznych i ekonomicznych¹⁴. Praca ta została skrytykowana za istotne wady warsztatowe¹⁵.

W latach 60. i 70. powstały prace innych badaczy, w których tematem była polityka wschodnia i sprawy polsko-radzieckie, m.in. Weroniki Gostyńskiej i Adolfa Juzwenki. Autorzy ci promowali zupełnie różne ujęcia¹⁶. Ten ostatni w kontekście polityki wobec „białej” Rosji przedstawił m.in. przebieg rokowań o wspomniany sojusz polsko-ukraiński¹⁷. Z kolei Janusz Radziejowski pisał o pierwszej fazie ukraińskiej rewolucji narodowej¹⁸.

¹² A. Deruga, Początek rokowań o sojusz między Piłsudskim a Petlurą (styczeń–lipiec 1919), „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały”, t. VI, Warszawa 1970, s. 45.

¹³ S. Mikulicz, Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej, Warszawa 1971, s. 80-104.

¹⁴ Ibidem, s. 14-16.

¹⁵ Zob. recenzję Ludwika Hassa: „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1972, t. VIII, s. 191-195.

¹⁶ Zob. np. W. Gostyńska Stosunki polsko-radzieckie 1918–1919, Warszawa 1972, s. 31-35. Szczególnie na tle wcześniejszych prac wspomnianych wyżej autorów książka ta w ogóle razi uproszczoną analizą, anachroniczną już wówczas marksistowską retoryką z licznymi odwołaniami do Lenina, Marksa i Engelsa.

¹⁷ A. Juzwenko, Polska a „biała” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 16-18, 266.

¹⁸ J. Radziejowski, Ruch narodowy i rewolucyjny na Ukrainie w okresie działalności Centralnej Rady (marzec 1917 – kwiecień 1918 r.), „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, Warszawa 1973, t. IX.

W omawianym okresie szerzej omawiano też konflikt polsko-ukraiński o wschodnią część Galicji. Dla omawianego zagadnienia najczęściej wniosły artykuły Zofii Zaks, będące rozwiniętymi fragmentami jej rozprawy doktorskiej poświęconej międzynarodowym aspektom sporu¹⁹. Wspomnieć należy artykuł Józefa Kukułki o stanowisku Francji w tej kwestii²⁰. Kolejną pozycją na ten temat była dopiero rozprawa Tadeusza Dąbkowskiego o ukraińskim ruchu narodowym w Galicji wschodniej, niestety oparta w głównej mierze tylko o prasę. Warto też wspomnieć o skromnym przyczynku Henryka Batowskiego czy artykule Andrzeja Partyki o polskich projektach autonomii Galicji Wschodniej²¹. Zagadnienia ukraińskie poruszano też w badaniach myśli politycznej tego okresu (Roman Wapiński) czy biografii Tadeusza Hołówki (Iwo Werschlera)²².

¹⁹ Aspekty międzynarodowe sprawy Galicji Wschodniej 1918–1923 (praca doktorska obroniona w IH UW); Idem, *Sprawa Galicji Wschodniej w Lidze Narodów (1920–1922)*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z Okresu 1914–1939”, Warszawa 1967, t. XII; Idem, *Galicja Wschodnia w polityce Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej i Ukraińskiej Republiki Ludowej w drugiej połowie 1919 r.*, [w:] *Naród i państwo. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w 60 rocznicą urodzin*, Warszawa 1969; Idem, *Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską (1918–1923)*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały”, Warszawa 1969, t. IV; Idem, *Radziecka Rosja i Ukraina wobec sprawy państwowej przynależności Galicji Wschodniej 1920–1923*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały”, Warszawa 1970, t. VI; Idem, *Problem Galicji Wschodniej w czasie wojny polsko-radzieckiej*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, Warszawa 1972, t. VIII.

²⁰ J. Kukułka, *Sprawa Galicji Wschodniej w stosunkach polsko-francuskich przed podpisaniem traktatu wersalskiego*, „Studia z Najnowszych Dziejów Powszechnych” 1963, t. 5.

²¹ H. Batowski, *Linia Curzona a była Galicja Wschodnia*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały” 1968, t. III; A. Partyka, *Polskie projekty autonomii Galicji wschodniej w latach 1919–1922*, „Studia Historyczne” 1976, z. 4; T. Dąbkowski, *Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923*, Warszawa 1985.

²² R. Wapiński, *Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej* [w:] *Słowianie w dziejach Europy*, Poznań 1974; I. Werschler, *Stanowisko Tadeusza*

Wszystkim tym pracom można zarzucić tendencyjność ocen formułowanych zgodnie z nadrzędnym komunistycznym paradygmatem, przeciwstawiającym rzekomy imperializm polski i nacjonalizm ukraiński komunizmowi. Politykę polską na odcinku ukraińskim, w tym Piłsudskiego, postrzegano powszechnie jako wypadkową chęci jej eksploatacji ekonomicznej i wspierania powrotu „polskich panów”²³. Ich niezaprzeczalną wartością stanowi ustalenie podstawowej faktografii w oparciu o zasoby polskich archiwów. Co ciekawe też, nie zapisywano Piłsudskiego wprost do kontrrewolucji. W polskich pracach tego okresu nie spotykamy np. tak charakterystycznego dla historiografii radzieckiej określenia „białopolacy”.

Warto też dodać, że polscy badacze częściej korzystali z publikacji autorów emigracyjnych i zagranicznych (na ogół wchodząc w polemikę z nimi) niż z prac autorów sowieckich. Wielokrotnie punktem odniesienia był skromny artykuł emigracyjnego historyka Piotra Wandycza o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1919–1920, opublikowany w latach 60. w paryskich „Zeszytach Historycznych”. Niewątpliwie ten tekst należy uznać za prekursorski. Powstałe w kraju wspomniane teksty Derugi, Lewandowskiego, Jabłońskiego – niewątpliwie wnoszące wiele, jeśli chodzi o faktografię – skupiały się jedynie na niektórych okolicznościach genezy sojuszu Piłsudski–Petlura i wyprawy kijowskiej. Wszakże z uwagi na niewielką objętość artykuł profesora Uniwersytetu Yale przedstawia jedynie ogólny zarys problemu. Wiele aspektów stosunków polsko-ukraińskich tego okresu zostało w nim pominiętych bądź jedynie pokrótce naszkicowanych. Warto zaznaczyć, że chociaż został opublikowany ponad trzydzieści lat temu i jest oparty jedynie na archiwalnych zbiorach Instytutu im.

Hołówki wobec kwestii mniejszości słowiańskich w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1927), „Dzieje Najnowsze” 1980, z. 4; J. Tomaszewski, Kresy w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku [w:] Polska myśl polityczna XIX i XX wieku, t. 6: Między Polską etniczną a historyczną, red. W. Wrzesiński, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.

²³ Por. E. Koko, Sojusz, s. 311.

Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku oraz na dokumentach i wspomnieniach drukowanych, to jednak większość jego – bardzo zresztą wyważonych – ocen nadal pozostaje niezwykle trafna również w świetle obecnie znanych źródeł. Później wątek ukraiński poruszał w swojej rozprawie o federalizmie Piłsudskiego Marian Kamil Dziewanowski²⁴. Wątki ukraińskie przewijały się w syntezach polskiej polityki tego okresu pióra innych badaczy, jak Tytus Komarnicki czy Anna M. Cienciała²⁵. Autor syntezy emigracyjnej historii Polski tego okresu Władysław Pobóg-Malinowski bronił osoby Piłsudskiego twierdząc, że za fundamentalną sprawę uważał pełną niepodległość Ukrainy²⁶. Generalnie wszyscy wymienieni autorzy co najmniej aprobatywnie, jeśli nie afirmatywnie odnosili się do polityki wschodniej Naczelnika Państwa. Jak zwraca na to uwagę E. Koko, podkreślano szczerą intencję i altruizm²⁷. Nie dziwi to tak mając na uwadze, że pisali to często admiratorzy Marszałka.

Krajowe spojrzenie na politykę Piłsudskiego zmieniło się dopiero w latach 80. Michał J. Zacharias i Marek K. Kamiński w swojej pierwszej monografii polityki zagranicznej Polski okresu międzywojennego piszą jednoznacznie o Piłsudskim jako federaliście, zwolenniku unii Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Naczelnik Państwa chciał wesprzeć te narody w walce o niepodległość uważając, że naturalnie będą one ciążyć ku Polsce²⁸. Tak samo jednoznacznie wypowiadają się Daria i Tomasz Nałęczowie w skądinąd krytycznym,

²⁴ M.K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski. A European Federalist, 1918–1922*, Stanford 1969, s. 36.

²⁵ A.M. Cienciała, T. Komarnicki, *From Versailles to Locarno. Keys to Polish Foreign Policy 1919–1925*, Kansas 1984, s. 166; por. A.M. Cienciała, *Stosunki polsko-radzieckie – federalizm – polityka polska 1914–1921*, „Zeszyty Historyczne” 1970, nr 18, s. 131-135.

²⁶ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. 2: okres 1914–1939, cz. 1, Gdańsk 1990, s. 222-223, 234.

²⁷ Szerzej: E. Koko, *Sojusz*, s. 307-310.

²⁸ M.K. Kamiński, M.J. Zacharias, *Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987, s. 40.

popularnonaukowym ujęciu życia Piłsudskiego²⁹. Cenny szkic o postawie Austro-Węgień wobec kwestii ukraińskiej przedstawił Janusz Gruchała. M.in. przekonywująco udowodnił, że pokutujące od dawna w przekonaniu o tym, iż Ukraińcy byli tworem Wiednia (a potem i Berlina) jest tylko mitem i nie ma uzasadnienia w źródłach³⁰.

Podsumowując historiografię do czasu przełomu 1989 r., wyraźnie można zauważyć, że z omawianego zagadnienia ogniskowała się ona właściwie wyłącznie na polityce wschodniej Polski, w dodatku z ograniczeniem czasowym (do wyprawy kijowskiej). W mniejszej mierze omawiano konflikt w Galicji (jedynie jego zewnątrz polityczne aspekty). O ile w latach sześćdziesiątych i poniekąd jeszcze w siedemdziesiątych historiografia krajowa kładła nacisk na ekspansywny charakter polityki wschodniej Piłsudskiego, postponowany jako przejaw imperializmu, co należy przypisać względem politycznym, to na emigracji uwypuklano jej cel obronny – chęć stworzenia skutecznej bariery (*buforu*) dla ekspansjonizmu rosyjskiego. Dopiero w latach 80. oceny krajowej historiografii ewoluują w kierunku pozytywnej oceny tej polityki. Ponieważ opierano się na tych samych źródłach, wyraźnie wskazuje to, że oceny miały bardziej ideologiczny niż naukowy charakter.

* * *

Upadek komunizmu przyniósł nie tylko swobodę wypowiedzi, ale i możliwość podejmowania dotychczas zakazanych tematów badawczych. Dodatkową zachętą było otwarcie archiwów na obszarze postowieckim. Dawało to możliwość konfrontowania i uzupełnienia obrazu, kształtowanego dotychczas jedynie na podstawie polskich źródeł archiwalnych. Zwłaszcza dla młodych badaczy stwarzało to szansę badań nieeksplorowanego dotychczas obszaru i wniesienia czegoś nowego do dotychczasowych ustaleń. W Toruniu na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika powstał silny ośrodek badań oma-

²⁹ D i T. Nałęcz, Józef Piłsudski – legendy i fakty, Warszawa 1986, s. 191.

³⁰ J. Gruchała, Austro-Węgry a sprawa ukraińska w latach I wojny światowej, „Studia Historyczne” 1985, z. 5.

wianej tematyki, koncentrujący się jednak przede wszystkim na militarnych aspektach relacji polsko-ukraińskich tego okresu. Wspomnieć warto chociażby dwie konferencje rocznicowe poświęcone sojuszowi Piłsudski-Petlura, zorganizowane w 1995 i 2000 roku. Apogeum tych zainteresowań i w ślad za tym publikacji przypada na lata 90. Relacje polsko-ukraińskie z omawianego okresu budziły wówczas większe zainteresowanie profesjonalnych historyków niż te późniejsze, lat 1939–1947 r., które obecnie zdominowały debatę polsko-ukraińską, również w przestrzeni publicznej.

Największe zainteresowanie (i kontrowersje) budziły różne aspekty wojny o Lwów i Galicję Wschodnią, sojuszu polsko-ukraińskiego zwieńczonego wyprawą kijowską, w dalszej kolejności wątek ukraińskiego traktatu ryskiego. Z pewnością należy wspomnieć o kilku monografiach wojny w Galicji, pierwszej pionierskiej pióra Macieja Kozłowskiego, dalej Michała Klimeckiego, Ludwika Mroczi i w końcu Rafała Galuby³¹. Autor pierwszego po przełomie opracowania „w duchu giedroyciowskim” prowadził narrację w publicystycznym stylu. Sam konflikt uważał za niepotrzebny i nie szczędził krytyki obu stronom. Podobnie jak wybitny emigracyjny historyk ukraiński Iwan Łysiak-Rudnicki dostrzegał też szanse na jego kompromisowe zakończenie, co nie do końca przekonywało niektórych recenzentów³². Najdojrzalsze, w największej mierze oparte na źródłach jest opracowanie Michała Klimeckiego. Także on był sceptyczny co do możliwości dyplomatycznych rozwiązań konfliktu o Lwów. Dostarczył również kolejnych dowodów na nieprawdziwość stereotypu o sprzyjaniu Wiednia stronie ukraińskiej. Natomiast rozprawa

³¹ M. Kozłowski, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Kraków 1990 (wyd. 2 pod tytułem: *Zapomniana wojna*, Bydgoszcz 1999); M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919. Aspekty polityczne i wojskowe*, Warszawa 1997; L. Mrocza, *Spór o Galicję Wschodnią 1914–1923*, Kraków 1998; R. Galuba, „Niech nas rozsądzi miecz i krew...”. *Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Poznań 2004.

³² A. Chojnowski, *Niepotrzebna wojna?*, *Res Publica* 1991, nr 6. Por. E. Koko, *Polska historiografia*, s. 133.

Ludwika Mroczi, jakkolwiek rzetelna, nie wnosi wiele nowego do naszej wiedzy. Generalnie większość omawianych książek, z wyjątkiem książki Rafała Galuby starała się obiektywnie spojrzeć na konflikt i uwzględnić punkt widzenia. Natomiast ten ostatni, jak i chociażby Grzegorz Łukomski, Czesław Partacz i Wojciech Polak, akcentują zbrodnie ukraińskie na polskich cywilach i jeńcach³³. Znaleźć w nich można także oczywiście spuściznę „czarnej legendy” Ukrainy jako tworu Wiednia i Berlina³⁴. Ożywili tym głoszony przez endecję i popularny od początku wieku XX stereotyp, co ciekawe praktycznie nieobecny w dobie komunistycznej, a nawet wówczas negowany (zob. wcześniejsze uwagi do pracy Janusza Gruchały). Dodam, że pomimo tego niestety można go nadal napotkać w pracach naukowych, chociaż zarówno w czasie jego formowania, jak i obecnie nie jest popierany żadnymi dowodami opartymi na przekazach źródłowych. Na szczęście jest to raczej mniejszościowe spojrzenie w polskiej historiografii, pomimo tego wciąż pokutuje w skrajnie prawicowej publicystyce³⁵. Inną cechą charakterystyczną obu prac jest podkreślanie konieczności i obronnego charakteru polskich działań (związane z założeniem, że Polacy mają większe prawa do Lwowa), a przede wszystkim bohaterstwa „obrońców” na czele z Orłętami Lwowskimi. Oprócz tego mamy do czynienia z szeregiem pomniejszych przyczynków utrzymanych w podobnym duchu (m.in. Artura Leinwalda, Henryki Kramarz). Zostały one zresztą omówione

³³ Zob. J. Pisuliński (rec.), Rafał Galuba, „Niech nas rozsądzi miecz i krew...”. Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2004, ss. 335, „Biuletyn Ukrainoznawczy” Przemysł 2004, nr 10.

³⁴ G. Łukomski, C. Partacz, W. Polak, Wojna polsko-ukraińska 1918–1919, Koszalin-Warszawa 1994.

³⁵ Np. w wydanej w poważnym wydawnictwie akademickim książce Lucyna Kulińska twierdzi (nie podawszy źródeł tych informacji), że niemieccy protektorzy do końca dozbrajali i posyłali ukraińskie pułki przeciw Polakom – na Lwów i Małopolskę Wschodnią: L. Kulińska, Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939, Kraków 2009, s. 34.

już przez Eugeniusza Koke³⁶. Mogę do jego słów dodać, że prace te są słabo podbudowane źródłowo, jeśli już, to opierają się wyłącznie na polskojęzycznych źródłach i opracowaniach, co jest zresztą charakterystyczne dla nieomal całego dziejopisarstwa tzw. środowisk kresowych.

Lokalne echa konfliktu polsko-ukraińskiego w Krakowie przedstawił Tadeusz Filar, na Kielecczyźnie Jan Główka, na Łemkowszczyźnie Tadeusz A. Olszański i Bohdan Horbal³⁷. O Zachodnio-ukraińskiej Republice Ludowej i innych aspektach konfliktu napisano też krótkie artykuły³⁸. Natomiast do dzisiaj nie powstała polska monografia ZURL, chociaż wydaje się to ciekawym tematem badawczym. Warto na koniec tego wątku wspomnieć o najnowszym, oryginalnym opracowaniu walk o Lwów Damiana Markowskiego (*Dwa powstania. Bitwa o Lwów 1918*, Kraków 2018), w najszerszym stopniu sięgającym po dorobek historiografii ukraińskiej.

³⁶ A. Leinwald, Obrona Lwowa w listopadzie 1919 roku, „Rocznik Lwowski” 1993/1994, t. 3; H. Kramarz, Ze sceny walk polsko-ukraińskich o Lwów (Życie mieszkańców w warunkach wojny polsko-ukraińskiej) [w:] Galicja i jej dziedzictwo, t. 1: Historia i polityka, red. W. Bonusiak, J. Buszko, Rzeszów 1994. Zob. E. Koko Polska historiografia, s. 134.

³⁷ T. Filar, W Krakowie gdzie błękitna Wisła płynie... Krakowskie echa wojny polsko-ukraińskiej o Lwów i Galię Wschodnią 1918–1919, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1994/1995; t. 3/4; J. Główka, Kieleckie echa wydarzeń we Lwowie w końcu 1918 roku, „Rocznik Świętokrzyski” Seria A, Nauki Humanistyczne, t. 29 (2005) B. Horbal, Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921, Wrocław 1997.

³⁸ J. Nieścioruk, Ustrój i polityka wewnętrzna Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej w latach 1918–1919 [w:] Stosunki polsko-ukraińskie. Historia i pamięć, pod red. J. Marszałek-Kawy i Z. Karpusa, Toruń 2008; M. Adamczyk, B. Szmytkowska; K. Bąkała, Działalność arcybiskupa Józefa Teodorowicza w okresie walk obronnych Lwowa 1918–1919, „Niepodległość i Pamięć” 2015, nr 1; W. Węglewicz, Stosunki sanitarne w obozie dla jeńców i internowanych w Pikulicach na przełomie 1919 i 1920 roku w relacji ukraińskiego oficera, „Rocznik Przemyski” 2016, z. 1; eadem, Życie jeńców z Ukraińskiej Armii Halickiej w obozie w Pikulicach w świetle czterech źródeł z lat 1919–1920, „Rocznik Przemyski” 2017, z. 1.

Mniej rozpoznane są również późniejsze zabiegi o uznanie przynależności Galicji Wschodniej do Polski (rozprawa L. Mroczyk mimo objęcia tego okresu mająca wprawdzie w tytule lata 1918–1923, poświęca wydarzeniom po zakończeniu zbrojnej fazy konfliktu niewiele miejsca) i w ogóle relacje polsko-ukraińskie w dawnej Wschodniej Galicji. Działalność Ukraińskiej Partii Radykalnej scharakteryzował Ryszard Tomczyk³⁹. Wspomnieć należy o artykułach Marka Baumgarta o stanowisku Wielkiej Brytanii wobec konfliktu o Lwów, cenny przyczynek Henryka Batowskiego oraz niżej podpisanego o projektach autonomii galicyjskiej czy działalności Delegata przy MSZ dla sprawy Małopolski Wschodniej⁴⁰.

Późniejsza działalność władz ZURL na emigracji przeciwko Polsce nie cieszyła się zainteresowaniem polskich badaczy⁴¹. Wspomnieć też należy o artykule Ryszarda Tomczyka o stanowisku

³⁹ R. Tomczyk, *Ukraińska Partia Radykalna w II Rzeczypospolitej 1918–1926*, Szczecin 2007; idem, *Ukraińska Partia Radykalna w okresie stanisławowskim Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej styczeń-maj 1919 roku*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 2006–2009, R. 16/17.

⁴⁰ H. Batowski, *Pojęcie polityczne Galicji Wschodniej* [w:] *Ukraińska myśl polityczna XX wieku*, red. M. Pułaski, Kraków 1993; M. Baumgart, *Wielka Brytania wobec sporu polsko-ukraińskiego o Galicję Wschodnią (1918–1921)*, w: *Akcja „Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r., red. J. Faryś, J. Jekiel, Szczecin 1994; J. Pisuliński, *Kwestia autonomii terytorialnej Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym* [w:] *Ukraińsko-polski vidnosini v Galicini u XX st. Materiali miżnarodnoï praktično-političnoï konferencii (21–22 listopada 1995 rr.)*, Ivano-Frankivs'k 1997; idem, *Działalność Delegata dla spraw Małopolski Wschodniej przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych* [w:] *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, t. 8, pod red. A. Adrusiewiczza, Rzeszów 2007.

⁴¹ J. Pisuliński, *Władze Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1923)* [w:] *Rządy bez ziemi. Struktury władzy na uchodźstwie*, pod red. R.P. Żurawskiego vel Grajewskiego, Warszawa 2014.

Ukraińców galicyjskich do sojuszu Piłsudski-Petlura. Szerzej o tym pisał również Eugeniusz Koko⁴².

W mniejszym zakresie podejmowano tematykę tego, co się działo na Ukrainie Naddnieprzańskiej, zwłaszcza w pierwszej fazie rewolucji narodowej. O mniejszości polskiej na Ukrainie w tym okresie i jej stosunku do rewolucji ukraińskiej pisali Stanisław Niciejca, Roman Dzwonkowski, Janusz Kupczak, Mariusz Korzeniowski, E. Koko⁴³. Konsekwencje traktatu brzeskiego dla obustronnych relacji poruszone zostały w kilku artykułach Jarosława Cabaja, Jerzego Hawryluka i niżej podpisanego⁴⁴. Warto jednak zwrócić w tym miejscu uwagę na

⁴² R. Tomczyk, Ukraińcy galicyjscy a porozumienie Petlury z Polską [w:] *Wojna polsko-radziecka*, red. J. Faryś, Szczecin 1990; *Przed ryskimi preliminariami. Z dziejów stanowiska Ukraińców Galicyjskich w 1920 roku* [w:] *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej*, red. T. Stegner, Gdańsk 1993.

⁴³ S. Niciejca, „Polski Kijów” i jego zagłada w latach 1918–1920 w świetle wspomnień kijowian, „Przegląd Wschodni” 1992/1993; R. Dzwonkowski, Represje wobec duchowieństwa polskiego na Ukrainie 1918–1938, „Przegląd Polityczny” 1997, z. 1; J. M. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1918–1994*, Wrocław 1994; M. Korzeniowski, *Za Złotą Bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920*, Lublin 2009; eadem, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin 2016; E. Koko, *Rewolucja ukraińska (1917–1921) we wspomnieniach polskich ziemian* [w:] *Pomiędzy pamięcią zbiorową a historią. Rekonstrukcje przeszłości w Europie Środkowo-Wschodniej*, pod red. I. Bałdys, I. Jakimowicz-Ostrowskiej, J. Charuty-Kojkoł, Gdańsk 2016.

⁴⁴ J. Cabaj, *Postawy ludności Chełmszczyzny i Podlasia wobec kwestii przynależności państwowej swych ziem (1912, 1918–1919)*, „Kwartalnik Historyczny” 1992, nr 4; J. Hawryluk, *Brzeski traktat pokojowy w 1918 roku pomiędzy Ukrainą a państwami centralnymi i problem Podlasia*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, Kraków 1992–1993, z. 1-2; J. Pisuliński, *Sprawa Chełmszczyzny w świadomości Polaków w latach 1912–1918* [w:] *Stan świadomości narodowej Polaków w przededniu niepodległości. Materiały z posiedzenia naukowego zorganizowanego z okazji 90-lecia odzyskania niepodległości w 1918 roku*, pod red. J. Machnika i W. Rojka, PAU, Kraków 2010. Zob. też: Z. Mańkowski, *Polska i Ukraina wobec niepodległości w 1918 roku* [w:] *Niepodległość Polski w 1918 roku*.

brak polskiej monografii tego myślenie ważne dla dziejów polskich i relacji polsko-ukraińskich wydarzenia, jakim jest traktat brzeski – dzisiaj już mocno zapomniany (w w publicystyce i prasie pomimo setnej rocznicy, która niedawno minęła, był w zasadzie nieobecny).

O początkach kontaktów dyplomatycznych za czasów Rady Regencyjnej pisali jako jeden z wątków Zdzisław J. Winnicki i Henryk Bartoszewicz, obszerniej ujął Michał Kolasiński⁴⁵.

Obszerniej badano późniejszy okres. Szczególnie zainteresowanie budziły negocjacje polsko-ukraińskie lat 1919–1920. Uwagę przykuwał zwłaszcza wieńczący je sojusz Piłsudski-Petlura, zwany też ugodą warszawską. Zapoczątkował je Antoni Serednicki⁴⁶. Przedstawili ich przebieg i różne ich aspekty Jan Jacek Bruski, Rafał Galuba, Czesław Grzelak, Jacek Legieć, Michał Klimecki, Zygmunt Matuszczak, Jan Pisuliński, historiografię Eugeniusz Koko⁴⁷.

⁴⁵ J. Winnicki, Pierwsze próby uregulowania stosunków polsko-rosyjskich (radzieckich) u schyłku I wojny światowej, „Wrocławskie Studia Wschodnie”, Wrocław 1997, z. 1; M. Kolasiński, Stosunki dyplomatyczne państwa ukraińskiego (Ukraina Naddnieprzańska) z Polską w 1918 roku, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2008, nr 5(45); H. Bartoszewicz, Kierunek wschodni aktywności dyplomatycznej Rady Regencyjnej, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 1.

⁴⁶ Polsko-ukraińskie kłopoty sojusznicze [w:] Wojna polsko-sowiecka 1920 roku: przebieg walk i tło międzynarodowe, pod red. A. Koryna, Warszawa 1991; idem, ofensywa na Kijów oraz jej konsekwencje dla rządu i armii URL w świetle prasy petlurowskiej w Polsce, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1993, t. 28.

⁴⁷ R. Galuba, Pertrakcje polityczno-wojskowe między Polską a Ukrainą Republiką Ludową (lipiec-sierpień 1919 roku), „Mars” 1994, t. 2; M. Klimecki, Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918–1921, [w:] Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa; E. Koko, Sojusz Piłsudski–Petlura w polskiej historiografii, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1996, z. 3; J. Legieć, Misja Borysa Kurdynowskiego w Warszawie (kwiecień–sierpień 1919 r.), „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, Warszawa 1998, t. XXXIII; J.J. Bruski, Geneza sojuszu między Ukrainą a Polską: XII.1918–IV.1920, „Arcana” 1998, nr 20 (2); nr 22 (4); nr 23 (5); C. Grzelak, Polityczne i wojskowe uwarunkowania sojuszu polsko-ukraińskiego w 1920 roku (Pakt Piłsudski-Petlura) [w:] Od Zborowa do NATO (1649–2009), red. M. Franc, K. Pietkiewicz, Toruń 2009; Z. Matuszczak, Polityczno-militarne aspekty wyp-

Układowi Piłsudski–Petlura poświęcono wspomniane trzy konferencje naukowe, także konferencję popularno-naukową zorganizowaną przez konsulat polski w Łucku w 2008 roku⁴⁸. W końcu monografię sojuszu napisał Sebastian Szajdak. Jednakże należy zgodzić się z opinią Waldemara Rezmera, że praca ta nie wprowadza nowych treści i jest zasadniczo wtórna w stosunku do dotychczasowej literatury przedmiotu⁴⁹. Podobnie rzecz się ma w gruncie rzeczy z książką Jeremiasza Ślipca⁵⁰. Większość prac patrzy na pakt Piłsudski-Petlura z polskiej perspektywy, dużo rzadziej z ukraińskiej. W tym ostatnim wypadku poza wspomnianymi tekstami Antoniego Serednickiego mamy prace Jacka Bruskiego czy Rościśława Żerelika⁵¹.

Wątki ukraińskie w polityce Józefa Piłsudskiego i jego kontakty z Symonem Petlurą przedstawiali Michał Klimecki, Eugeniusz Koko,

rawy kijowskiej 1920 roku, ibidem; J. Pisuliński, Rokowania wokół zawarcia układu Piłsudski-Petlura (marzec-kwiecień 1920 roku) [w:] *Od ugody hadziackiej do Unii Europejskiej*, t. 1: *Wolni z wolnymi, równi z równymi, zacy z zacy...*, pod red. A. Kulczyckiego, I. Guraka, I. Słoty, M. Rowickiego, O. Boryniaka, Rzeszów–Łwów–Iwano-Frankiów 2012.

⁴⁸ Materiały z konferencji warszawskiej ukazały się w numerze trzecim „Warszawskich Zeszytów Ukrainoznawczych”, z pierwszej konferencji toruńskiej: *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń 1997 (z drugiej niestety się nie ukazały); *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*, pod red. T. Krząstka, Warszawa 2009.

⁴⁹ Zob. W. Rezmer, *Polsko-ukraiński sojusz wojskowy 1920 r. we współczesnej historiografii* [w:] *Polsko-ukraińska współpraca wojskowa na przestrzeni wieków*, Oświęcim 2018, s. 172.

⁵⁰ J. Ślipiec, *Drogi do niepodległości – Polska i Ukraina: 1918–1921*, Warszawa 1999. Zob. także ogólne spojrzenia: W. A. Serczyk, *Perspektywy sojuszu polsko-ukraińskiego na tle sytuacji Europy Środkowej (1918–1921)*, WZU 1996, z. 3.

⁵¹ R. Żerelik, *Ukraińska Partia Ludowych Republikanów wobec porozumienia Piłsudski–Petlura* [w:] *Polska i Ukraina*; J.J. Bruski, „Między Polską a Moskwą wybór jasny...”? *Ukraińskie elity polityczne wobec koncepcji sojuszu z Rzeczpospolitą 1918–1920*, „Przegląd Wschodni” 2003, z. 3(31).

Ryszard Torzecki, Zofia Waszkiewicz, niżej podpisany⁵². W końcu ukraiński kontekst rokowań i traktatu ryskiego przedstawili Zygmunt Mańkowski, Rościsław Żerelik, J.J. Bruski⁵³.

Z pobocznych wątków Henryk Bartoszewicz i mówiący te słowa omówili spojrzenie na sprawy ukraińskie Romana Knolla, postaci której nie trzeba przybliżać, jakkolwiek nieco zapomnianej w powszechnym obiegu. Z kolei Magda Semczyszyn przypomniała sylwetkę polskiego ministra w rządzie URL Stanisława Stempowskiego⁵⁴. Postać innego polskiego wiceministra tego rządu nakreślił Jan Kęsik⁵⁵. Stanowisko PPS w kwestii ukraińskiej zbadał Eugeniusz Koko⁵⁶. Spojrzenie innych polskich nurtów przeanalizowała Barbara

⁵² E. Koko, Polska Partia Socjalistyczna i Józef Piłsudski wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1920. Próba porównania stanowisk, „Dzieje Najnowsze” 1989, nr 1; R. Torzecki, Piłsudski i Petlura w latach 1919–1923 [w:] Międzymorze. Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej XIX–XX wiek, Warszawa 1995; Idem, Federacja czy wspólna obrona niezależności. Piłsudski i Petlura w latach 1919–1923, „WZU” 1996, nr 3; Z. Waszkiewicz, Józef Piłsudski a problem ukraiński, [w:] Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa...; M. Klimecki, Józef Piłsudski wobec kwestii ukraińskiej 1918–1920 [w:] Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku, red. J. Wojtasik, Siedlce 2000; J. Pisuliński, Józef Piłsudski a Ukraina (1918–1922), „Arcana”, nr 68 (2/2006).

⁵³ Z. Mańkowski, Traktat Ryski i jego konsekwencje, WZU 1996, z. 3.

⁵⁴ J. Pisuliński, Kwestia ukraińska w działalności Romana Knolla [w:] Ukrajina i Polska. Strategiczne partnerstwo na złami tysiaczolit. Istorija. Siohodennia. Majbutnia perspektiwa, cz. 1, Szlach Ukraini i Polscei do porozuminnia, Kyjiv 2001; H. Bartoszewicz, Roman Knoll wobec sprawy niepodległości Ukrainy 1917–1921. Z dziejów polskiego prometeizmu [w:] Polska i jej wschodni sąsiedzi, t. 6, pod red. A. Andrusiewicza, Rzeszów 2005; M. Semczyszyn, Giedroyc a Ukraina. Ukraińska perspektywa Jerzego Giedroycia i środowiska paryskiej „Kultury”, pod red. M. eadem i M. Zajączkowskiego, Warszawa–Lublin–Szczecin 2011.

⁵⁵ J. Kęsik, Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józefowskiego 1892–1981, Wrocław 1995.

⁵⁶ Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925, Gdańsk 1991.

Stoczewska, też pisała wcześniej o poglądach Leona Wasilewskiego⁵⁷. Mało jest tekstów omawiających jakieś inne aspekty wzajemnych relacji, może poza kwestiami rozgraniczenia czy polskimi planami federacyjnymi⁵⁸. Marek Figura przedstawił konflikt polsko-ukraiński w prasie wielkopolskiej i pomorskiej⁵⁹. Tadeusz Filar pisał o krakowskich echach konfliktu⁶⁰. Niżej podpisany przedstawił całościowo kwestię ukraińską w polskiej polityce zagranicznej tego okresu⁶¹. Wiele napisano w końcu o emigracji petlurowskiej w Polsce. Jednakże chociaż zaczęła się w omawianym okresie, bardziej chyba przynależy do czasów późniejszych, wymaga też osobnego omówienia.

Właściwie we wszystkich wspomnianych pracach dotyczących ugody warszawskiej dominuje przekonanie (widoczne już w pionierskim tekście Wandycza) o wartości sojuszu dla obu stron, jako szansy na zmianę układu sił w Europie Środkowo-Wschodniej, przede wszystkim w kontekście zagrożenia ze strony rosyjskiej/sowieckiej. Czasami wiązano go (niesłusznie) z planami federacyjnymi obozu piłsudczykowskiemu i samego Józefa Piłsudskiego (pisałem o tym obszerniej w osobnym tekście). W tym miejscu tylko zaznaczę, że główne osie sporów były te same, co przed 1989 r. – czy Piłsudski był

⁵⁷ B. Stoczewska, *Litwa, Białoruś i Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*, Kraków 2009; idem, *Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, Kraków 2013.

⁵⁸ P. Eberhardt, *Wizje i projekty polskiej granicy wschodniej w latach 1914–1921*, „Przegląd Wschodni” 1998, z. 2 (18); J. Pisuliński, *Polskie koncepcje rozgraniczenia Polski i Ukrainy w latach 1918–1920* [w:] *Język, literatura, kultura, historia Ukrainy*, pod red. W. Mokrego, Kraków 2003.

⁵⁹ *Konflikt polsko-ukraiński w prasie Polski Zachodniej w latach 1918–1923*, Poznań 2001.

⁶⁰ *U stóp Wawelu. Społeczność ukraińska w Krakowie w latach 1918–1939*, Kraków 2004.

⁶¹ J. Pisuliński, *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*, Wrocław 2004 (drugie wydanie: Toruń 2011).

federalistą i czy planowana federacja ograniczała się tylko do Litwy i Białorusi, czy też obejmowała Ukrainę⁶².

Wśród przyczyn niepowodzenia polityki ukraińskiej Piłsudskiego i oczywiście restytucji URL wskazywano na niekorzystną sytuację międzynarodową, przede wszystkim brak aprobaty mocarstw i poparcia ze strony innych państw – *limotrofów*. Drugim czynnikiem była niechęć lub przynajmniej rezerwa ludności ukraińskiej zmęczonej wieloletnią wojną. Także w polskim społeczeństwie plany te nie miały oparcia. Zabrakło w końcu i czasu.

Można też zauważyć, że w wielu wspomnianych pracach wysoko ocenia się zdolności i działania Symona Petlury jako ukraińskiego partnera Piłsudskiego. Jawi się on tam nieomal jako dalekowzroczny mąż stanu, do końca z poświęceniem i heroizmem walczący o wolność Ukrainy. Chociaż piszący te słowa ma wiele szacunku do działań Petlury w omawianym okresie, to wydaje się, że takie ujęcie razi nieco jednostronnością, zwłaszcza że polska opinia o Petlurze jako ukraińskim bohaterze narodowym i sympatia doń jest znacznie powszechniejsza niż na samej Ukrainie.

To zainteresowanie współpracą zadzierzgniętą w 1920 roku należy widzieć w szerszym kontekście. Ze zrozumiałych względów wielowiekowych, trudnych nieraz relacjach szukano pozytywów, na których można budować współcześnie relacje sąsiedzkie. Stąd sympatie do niepodległościowych aspiracji ukraińskich wpływający z ducha paryskiej „Kultury” (wizji Giedroycia i Mieroszewskiego). Wyglądało to, jakby historycy chcieli się przyłączyć do konsensusu funkcjonującego w polityce zagranicznej wobec Ukrainy.

Ten aprobatywny wobec ugody warszawskiej trend wyraźnie dominujący w latach 90., w XXI stuleciu zetknął się z krytyką ze strony badaczy najogólniej mówiąc związanych z tzw. środowiskami kresowymi. Chociaż koncentrują się oni głównie na okresie II wojnie światowej i Zbrodni Wołyńsko-Galicyjskiej, w latach 1917–1921 dostrzegają narodziny i rozwój ukraińskiego nacjonalizmu. Rozumieją

⁶² Szerzej: J. Pisuliński, Czy Piłsudski był federalistą? – dylematy polskiej historiografii, „Biuletyn Ukrainoznawczy” 2005, nr 11.

go przy tym bardzo szeroko włączając doń także odległe odeń nurty jak chociażby Symona Petlurę⁶³. Należy jednak zauważyć, że skrajne głosy, zarówno afirmatywne, czy wręcz hagiograficzne wobec Piłsudskiego i Petlury, jak też odwrotnie, mocno krytyczne, najczęściej pojawiały się w pozycjach o wątej bazie źródłowej.

Warto wspomnieć również kilka pozycji nie poświęconych bezpośrednio relacjom polsko-ukraińskim, lecz różnym aspektom dziejów Ukrainy tego okresu. O działaniach niemieckich na Ukrainie w 1918 roku pisali niemal jednocześnie na przełomie wieków Włodzimierz Mędrzecki i Dariusz Dąbrowski⁶⁴. Warto wspomnieć książkę Przemysława Żurawskiego vel Grajewskiego o sprawie ukraińskiej na konferencji pokojowej w Paryżu⁶⁵. Można wspomnieć o syntetycznym artykule pióra Romana Wysockiego o rewolucji ukraińskiej⁶⁶. Największe zainteresowanie polskich badaczy, co zrozumiałe, budził propolski nurt petlurowski. Wśród najważniejszych rozpraw należy zaliczyć monografię Centrum Państwowego URL pióra Jana Jacka Bruskiego⁶⁷. Rozczarowanie budzi natomiast, mimo wielce obiecującego tytułu, praca Roberta Potockiego, przedstawiająca to samo Centrum w całym okresie międzywojennym, a to z uwagi na niewykorzystanie ukraińskich archiwaliów i liczne błędy⁶⁸.

⁶³ Dla przykładu Lucyna Kulińska wymienia go – wieloletniego członka Ukraińskiej Robotniczej Partii Socjaldemokratycznej – jako reprezentanta, obok Dmytro Doncowa, radykalnego nacjonalizmu, który zarazem wykształcił swe kadry na wzorcach sowieckich: L. Kulińska, op. cit., s. 35.

⁶⁴ D. Dąbrowski, Niemiecka interwencja na Ukrainie w 1918 roku, „Przegląd Zachodni” 2000, nr 4; W. Mędrzecki, Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku, Warszawa 2000.

⁶⁵ P.P. Żurawski vel Grajewski, Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919, Warszawa 1995.

⁶⁶ Na progu nowej Ukrainy – ukraińska idea narodowa w latach 1914–1921: dążenia niepodległościowe i porażka ukraińskiej rewolucji, „Res Historica” 2006, t. 22.

⁶⁷ Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki ludowej na wychodźstwie 1918–1923, Kraków 1999.

⁶⁸ Zob. recenzja Zbigniewa Karpusa, Emiliana Wiszki i Macieja Krotofila, „Dzieje Najnowsze” 2001, z. 2, s. 162-168.

O skomplikowanych związkach obu państw ukraińskich pisał jako jedyny J.J. Bruski⁶⁹. Należy tu wreszcie wspomnieć pionierską pracę Michała Klimeckiego o Galicyjskiej Republice Rad⁷⁰. Ostatnio zbiór esejów o formowaniu się tożsamości ukraińskiej, w tym też o ocenie przegranej rewolucji, opublikowała Maria Papierzyńska-Turek⁷¹. Ponadto o kwestii ukraińskiej w relacjach polsko-czechosłowackich pisali Piotr Kołakowski i Michał Jarnecki, też niżej podpisany⁷².

Nieliczne są natomiast pozycje o charakterze biograficznym. Postacią Petlury zajmuje się od wielu lat Stanisław Stępień⁷³. Zainteresowanie budziła także działalność polityczna metropolity Andrija Szeptyckiego⁷⁴. Nie cieszyli się taką popularnością inni

⁶⁹ J.J. Bruski, *Między „sobornością” a separatyzmem. Funkcjonowanie i rozpad ukraińskiej federacji galicyjsko-naddnieprzańskiej (1918–1919)*, [w:] *Ku zjednoczonej Europie. Studia nad Europą Środkową i Południowo-Wschodnią w XIX i XX wieku*, red. I. Stawowy-Kawka, W. Rojek, Kraków 1997.

⁷⁰ M. Klimecki, *Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad: okupacja Małopolski (Galicii) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku*, Toruń 2006.

⁷¹ *Lekcja przegranej. Ukraińska myśl polityczna okresu międzywojennego wobec doświadczenia lat 1917–1920*, WZU 1996, z. 3; [w:] eadem, *Od tożsamości do niepodległości. Studia i szkice z dziejów kształtowania się ukraińskiej tożsamości narodowej*, Toruń 2012.

⁷² P. Kołakowski, *Kwestia ukraińska w relacjach polsko-czechosłowackich w latach 1918–1925*, „*Słupskie Studia Historyczne*” 2007, nr 13; M. Jarnecki, *Irredenta ukraińska w relacjach polsko-czechosłowackich w latach 1918–1939*, Kalisz-Poznań 2009); J. Pisuliński, *Kwestia ukraińska w stosunkach polsko-czechosłowackich w dwudziestolecu międzywojennym* [w:] *Polska-Słowacja-Europa Środkowa w XIX–XXI wieku. Księga Jubileuszowa dedykowana profesor Ewie Orlof*, pod red. J. Pisulińskiego, E. Rączy, K. Żarny, Rzeszów 2011.

⁷³ Symon Petlura. *Zycie i działalność*, „WZU” 1996, nr 3; idem, *Symon Petlura – Zwierzchnik Państwa i Ataman Główny Ukraińskich Sił zbrojnych*, „*Biuletyn informacyjny Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu*” 1996, nr 2.

⁷⁴ Zob. *Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały*, red. A. A. Zięba, Kraków 1994; E. Koko, *Metropolita Andrzej Szeptycki a państwo polskie w latach 1918–1939* [w:] *Metropolita Andrzej Szeptycki. Materiały z sesji naukowej*, red. T. Stegner, Gdańsk 1995.

ukraińscy politycy lub ideolodzy tego okresu. Rozprawa Łukasza Adamskiego o Mychajle Hruszewskim dotyczy raczej jego wcześniejszego okresu. Tomasz Stryjek pisał m.in. o myśli politycznej Wiaczesława Łypyńskiego⁷⁵. Z mniej znanych postaci opisany został Iwan Ohijenko, radca przedstawicielstwa URL w Berlinie Roman Smal-Stocki, także Ołeksandr Łotocki⁷⁶. Generalnie, jak można zauważyć, Ukrainę w polskiej polityce i wzajemne relacje częściej opisywano z polskiej perspektywy niż z ukraińskiej. Łatwo zorientować się, że najmniej pisano o Ukraińskiej Centralnej Radzie i hetmanacie, więcej o późniejszym okresie, w którym doszło do nawiązania współpracy.

Mamy też oczywiście syntezę dziejów Ukrainy Władysława Serczyka, Leszka Podhorodeckiego, a jeśli chodzi o XX wiek Tadeusza A. Olszańskiego oraz Andrzej Chojnowskiego (drugie wydanie wspólnie J.J. Bruskim). Siłą rzeczy omawianemu okresowi nie poświęcają one zbyt dużo miejsca. Zwieńczeniem tego zainteresowania sprawami polsko-ukraińskimi wydawała się obszerna synteza napisana przez Karola Grünberga i Bogdana Spenglera o dziesięciu wiekach sąsiedztwa. Niestety chociaż bazuje ona w sporej części na istniejących opracowaniach, zawiera sporo luk i błędów. Ponadto omawianemu okresowi, jakże brzemiennemu dla relacji polsko-ukraińskich następnych lat, poświęca zaledwie jeden rozdział.

Wspomnieć należy też o pracach, które dotyczą polityki innych państw wobec kwestii ukraińskiej w omawianym okresie. Już w latach 70. poruszały je rozprawy pióra Ryszarda Torzeckiego (*Kwestia ukraińska w polityce Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1972) i Krzysztofa Lewandowskiego (*Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918–1932*, Wrocław–Warszawa–Kraków–

⁷⁵ Zob. T. Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji*, Wrocław 2000.

⁷⁶ S. Kozak, Ołeksandr Łotoćkyj – uczony, dyplomata i polityk, „WZU” 1996, nr 3; M. Jurkowski, Profesor Iwan Ohijenko, *ibidem*; J. Pisuliński, Ukraiński „Mazarini”? – Roman Smal-Stocki i Polacy, „Nowy Prometeusz” 2016, nr 7.

Gdańsk 1974). Badania w tym zakresie są kontynuowane. Z nowszych publikacji wspomnieć warto pracę Jacka Reginii-Zacharskiego o miejscu tej kwestii w polityce brytyjskiej (*Sprawa ukraińska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1917–1923*, Toruń 2004), chociaż rozprawa ta nie do końca spełnia pokładane w niej nadzieje⁷⁷. Krótki szkic stanowisku mocarstw wobec Ukrainy poświęca Andrzej Nowak⁷⁸. Wreszcie Maciej Mróz w podobnym tekście przedstawił relacje Ukrainy ze stolicą Apostolską⁷⁹.

Jak widać z powyższego skrótego omówienia literatury dotyczącej omawianego zagadnienia, będącego przedmiotem prac naszej komisji, polscy historycy sporo pisali o relacjach polsko-ukraińskich omawianego okresu, najwięcej co oczywiste po 1989 r. Łatwo jednak zauważyć, że dotychczasowa dyskusja była zogniskowana wokół tylko pewnych kluczowych tematów. Szeroko opracowano szczególnie, co zrozumiałe, rokowania wokół ugody warszawskiej. Drugim rozpoznany aspekt jest konflikt o Lwów i Galicję Wschodnią. Budzi on chyba większe dyskusje w stosunku z historiografią ukraińską. Jest wreszcie wątek jeńców i internowanych naddnieprzańskich, w znacznie mniejszym stopniu galicyjskich.

Są też obszary wciąż słabo spenetrowane przez polskich badaczy. Z pewnością do takich należy sytuacja w Galicji Wschodniej po zakończeniu walk z Ukraińcami, polityka władz polskich wobec społeczności ukraińskiej, w tym losy tysięcy internowanych cywili ukraińskich (tę kwestią bada ostatnio Wiktor Węglewicz). Podobnie jest z losem emigrantów z Galicji i ich działań przeciw polskich. Polski czytelnik nie pozna też, o ile nie zna cyrylicy, sylwetek i poglądów

⁷⁷ J. Pisuliński (rec.), Jacek Reginia-Zacharski, *Sprawa ukraińska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1917–1923*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2004, ss. 398 [w:] *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, t. 8, pod red. A. Adrusiewicza, Rzeszów 2007.

⁷⁸ *Mocarstwa zachodnie wobec niepodległości Ukrainy – wiosna 1920* [w:] *Między Odrą i Uralem. Księga dedykowana Władysławowi Andrzejowi Serczykowi*, pod red. W. Wierzbieńca, Rzeszów 2010.

⁷⁹ M. Mróz, *Watykan i Ukraina w okresie kształtowania się systemu wersalskiego w latach 1918–1921*, „*Dzieje Najnowsze*” 2004, nr 1.

czołowych ukraińskich polityków tego okresu (żeby wymienić najważniejsze nazwiska: Hruszewski, Skoropadski, Wynnyczenko, Liwycki, Petruszewycz), a malowniczą postać „Wasyla Wyszywanego” pozna jedynie z tłumaczenia pracy Timothy Snydera. Nie mamy także opracowań relacji polsko-ukraińskich na szczeblu lokalnym (poza wspomnianymi książkami Tadeusza Filara i Bogdana Horbala), co najwyżej drobne fragmenty w dziejach miejscowości. Nikt jeszcze nie badał tak popularnego obecnie obszaru badawczego, jakim jest pamięć historyczna tego czasu.

Na końcu mała dygresja. Na własny użytek stworzyłem wypróbowany sposób na szybką ocenę czy polski autor jakiegoś tekstu jest dobrze obeznany z problematyką ukraińską. Sprawdzam po prostu w indeksie osób, w jaki sposób zapisane jest imię przywódcy Dyrektoriatu. Jeśli zapisany jest jako „Semen”, nie spodziewam się wiele po takiej pracy i na ogół nie jestem daleki od prawdy. Niestety jest to wciąż powielany błąd świadczący o tym, że wielu badaczy słabo rozeznaje się w dziejach Ukrainy tego okresu. Nie jestem zresztą jedynym, który zwraca na to uwagę⁸⁰.

⁸⁰ W. Rezmer, op. cit., s. 169-172.

Олег Павлишин
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)
Oleh Pavlyshyn
(Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki)

**Інтернування цивільного населення
Східної Галичини в період польсько-
українського конфлікту 1918–1919 рр.
Internowanie ludności cywilnej Galicji
Wschodniej podczas konfliktu polsko-
ukraińskiego w latach 1918–1919**

Польсько-українська війна 1918–1919 рр. у Східній Галичині, окрім специфічного характеру її стратегії та перебігу, вирізнялася серед інших тогочасних збройних конфліктів у Європі практикою інтернування цивільного населення. У такий спосіб воюючі сторони намагалися уберегтися від антиурядових виступів чи повстань на контрольованій ними території, з іншого – використовували арешти активістів супротивника для досягнення загального успіху в силовому протистоянні.

Дослідницький інтерес до цієї теми обумовлюють кілька чинників: її опрацювання є важливим для аналізу й оцінки міжнаціональних відносин в Галичині у період розбудови Західно-Української Народної Республіки та Другої Речі Посполитої, а також є ключовим для з'ясування гуманітарних та соціальних аспектів польсько-українсько збройного конфлікту. Ставлення до національних меншин з боку адміністрації новоутворених держав було предметом посиленої уваги місій Червоного Хреста, Апостольського престолу й мало вплив на рішення міжнародних організацій щодо політичного статусу Східної Галичини. Крім цього,

репресивні дії воюючих сторін 1918–1919 рр. багато в чому визначали тональність польсько-українських стосунків в міжвоєнний період, а відтак – під час та наприкінці Другої світової війни. Актуальність теми виходить й поза межі історії польсько-українського протистояння. Цей сюжет дає змогу проілюструвати як практично на локальному рівні втілювалися в життя принципи, укладених перед Першою світовою війною, Гаагської та Женевської конвенцій щодо трактування й ставлення до полонених та інтернованих під час воєнних дій.

Про факти інтернування українців та поляків у Галичині в 1918–1919 рр. відомо з ряду наукових публікацій¹. Однак інформація про практики інтернування є назагал фрагментарною, й не дає ширшого уявлення про масштаби репресивних дій тогочасних польської та української військових та цивільних влад

¹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР, Львів, 1995, с. 108, 113, 114; Макарчук С.А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР, Львів, 1997, с. 143; Несцьорук Я. Політичний устрій та внутрішня політика Західно-Української Народної Республіки у 1918–1919 рр. // Наукові зошити історичного факультету, Львів, 2001, вип. 4, с. 179; Павлишин О. Доля і недоля діячів Перемиської Української Національної Ради (1918–1919) // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Вип. 3: Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції (Перемишль, 11-13 квітня 2002 р.) / Під ред. С. Заброварного, Перемишль–Львів, 2003, с. 107-117; Його ж. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року) // Україна модерна, Львів, 1999, ч. 2-3 (за 1997–1998 рр.), с. 168-169; Його ж. Формування та діяльність представницьких органів влади ЗУНР–ЗОУНР (жовтень 1918 – червень 1919 рр.). Автореф. дис. канд. іст. н. Львів, 2001, с. 12, 15; Hentosz L. Kanadyjski duchowny o. Jozafat Jean (Żan) – ukraiński dyplomata // Biuletyn ukrainoznawczy, Przemyśl, 2000, nr. 6, s. 52-53; Kania Leszek. Administracja polskich obozów dla jeńców i internowanych wojennych w polsko-ukraińskiej wojnie o Galicję Wschodnią (1918–1919) // Studia Lubelskie PWSZ, nr. 3/2007, Prace Instytutu Prawa i Administracji PWSZ w Sulechowie, Sulechów, 2007, s. 189-202; Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919, Warszawa, 2000, s. 112; Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919: Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium, Koszalin; Warszawa, 1994, s. 95-96, 99-100.

щодо мирного населення. У центрі уваги монографічних робіт з даної проблематики – перебування у польських концтаборах солдат та офіцерів армії УНР². Раніше ми публікували стислу інформацію про табори для інтернованих та полонених поляків на території ЗУНР³.

Спробуємо відтворити якомога ціліснішу картину обставин та масштабів інтернування цивільного українського та польського населення Галичини у 1918–1919 рр. у контексті гуманітарних аспектів збройного конфлікту. Дослідження базується на ширшому використанні та співставленні невідомих та мало-відомих архівних матеріалів, опублікованих документів та мемуаристики. Використовуючи спогади заангажованих в революційних подіях українських та польських діячів⁴, беремо до уваги суб'єктивну категоричність авторів в оцінці дій противника. Включаючи конкретні факти та деталі описуваних подій в

² Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939), Львів, 2000; Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади та умови перебування (1919–1924 рр.), Київ, 1999; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР в таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.), Київ; Філадельфія, 1997; Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1919–1924. Z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej, Toruń, 1991; Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939, Kalisz; Przemyśl; Lwów, 1995.

³ Павлишин О. Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки // Вісник Львівського університету. Серія історична, Львів, 2005, вип. 39-40, с. 234-236.

⁴ Макух Іван. На народній службі. Спогади, Дітройт: Видання Української Вільної Громади Америки 1958; Ярема Я. Над Сяном. Листопадові дні 1918 року в Перемишлі: Події і роздуми / Упоряд., передмова та комент. С. Яреми. Післямова М. Литвина, Львів, 1997; Stanisław Wiktor Orski. W zahodniej «Republice» Ukraińskiej od 1. Listopada 1918 do 22. Maja 1919, Lwów, [1919]; Wiszniewski Stanisław. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie Ukraińsko-Polskiej 1918–1919, Lwów, 1935.

мемуаристиці, ми намагалися максимально співставляти їх з документальними матеріалами.

Окреслюючи хронологічні рамки дослідження, відзначимо що галицькі поляки були інтерновані на території ЗУНР у проміжку з листопада 1918 р. до кінця травня 1919 р., натомість українські активісти краю перебували в польських таборах включно до початку 1920 р.

* * *

Інтернування цивільних осіб задля їх ізоляції від збройної боротьби чи політичного життя часто застосовувалося у період Першої світової війни та революцій у Центральній-Східній Європі 1917–1920 рр. Населення Галичини зіткнулася з інтернуванням, як масовим явищем, ще на початку світової війни. Тисячі українців, яких тенденційно звинуватили у зраді австрійської монархії інтернували у сумнозвісному таборі Талергоф⁵. Арешти та заслання практикувала й російська окупаційна влада. На теренах Російської імперії вона інтернувала цілий ряд відомих українських та польських політичних і культурно-освітніх діячів Галичини⁶, 59 осіб духовного стану, серед них – митрополита А. Шептицького⁷. Росіяни інтернували та вивезли до Києва, як закладників, кількох професорів Львівського університету, між ними – ректора Адольфа Бека, Іларіона Свенціцького⁸. Щоправда

⁵ Сухий О. Москвофільство в Галичині: історія проблеми // Москвофільство: документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі та добірка документів О. Сухого. За заг. редакцією С.А. Макаруча, Львів, 2001, с. 64-65.

⁶ Див.: Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини і Буковини в революції 1918–1919 рр. // Україна модерна, Львів, 2000, ч. 4-5, с. 232-233.

⁷ Вивезене Росіянами українське духовенство // Нива, Львів, 1916, цвітень, ч. 4, с. 262-264.

⁸ Павлишин О. Українське історичне середовище Львова у роки Першої світової війни // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i

царська влада створила закладникам досить пристойні умови. Зокрема львівські вчені могли займатися у Києві науковою працею⁹.

Закладники польсько-української війни

Напередодні листопадового 1918 р. повстання українців у Східній Галичині в наказі до Округних Військових Команд (далі – ОВК), за підписом сотника Дмитра Вітовського, йшлося, що необхідно арештовувати тих урядовців-поляків, які ворожо ставитимуться до нововстановленої влади¹⁰. Аналогічні повноваження мали також делеговані представники Української Національної Ради (далі – УНРади). В «Уставі уповноваженого відпоручника У.Н.Ради» між іншим було сказано: «Зарядити негайно розброєне всіх Поляків і відповідно до потреби арештоване зглядно інтерноване небезпечних»¹¹. Однак, у ході українського повстання, такі репресивні дії щодо противника мали поодинокий характер. Арешти та інтернування застосували лише до кількох поляків, що діяли провокуючо по відношенню до української влади¹².

XX w. / pod redakcją Jerzego Maternickiego; Leonida Zaszkiłniaka, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. t. V, s. 335-336.

⁹ [Bek Adolf]. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie podczas inwazji rosyjskiej w roku 1914/15. Napisał Prof. Dr. Adolf Bek, ówczesny Prorektor Uniwersytetu, Lwów, 1935, s. 70-74.

¹⁰ Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України (зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину), Київ: Либідь 1993, с. 58-59.

¹¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie, archiwum TNSh, skrz. 23, XXIV-1 / 1460, XII. 2, k. 4 v.

¹² Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року) // Україна модерна, Львів 1999, ч. 2-3 (за 1997–1998 рр.), с. 168; Зокрема зі Щирецького судового повіту повідомляли львівське керівництво: «В цілім повіті спокій, інтерновано лише одного поляка судовика» (Матеріяли і документи. Перші дні листопада у Східній Галичині // Літопис Червоної Калини, Львів, 1930, ч. VII-VIII, с. 31).

Українська адміністрація на початках створення намагалася розв'язувати конфліктні ситуації насамперед шляхом переговорів і взаємних компромісів. За спогадами Осипа Назарука, на початку листопада 1918 р. Львівська делегація УНРади категорично відхилила пропозицію інтернувати найбільш активних місцевих польських діячів. Дехто з українських депутатів навіть погрожував, у разі ухвалення такого рішення, вийти зі складу УНРади¹³. Однак, зі загостренням польсько-українсько збройного протистояння, ситуація почала змінюватися. Для державного існування ЗУНР польське населення, яке компактно проживало в містах та містечках становило серйозну загрозу. Той факт, що в повітових центрах поляки без суттєвого опору дозволили українцям взяти у свої руки владу, не означав, що вони відмовилися від боротьби, в тому числі й збройної, з титульною нацією. Запорукою цьому була підтримка місцевих поляків з-за Сяну, що особливо стала відчутною після витіснення за межі Львова 22 листопада 1918 р. української армії та влади. У повітових центрах Східної Галичини діяла законспірована мережа Польської Військової Організації (далі – ПОВ). Тому питання нейтралізації супротивника в запіллі було одним з першочергових завдань влади ЗУНР.

Кирило Студинський у своїх споминах писав: «Перших закладників, чи інтернованих забрали Поляки дня 11.XI. в Перемишли. Українці відплатили ся їм в кілька днів вивезенем Єзуїтів у Хирові»¹⁴. Інші джерела повідомляють, що поляків почали інтернувати раніше. За спогадами Віктора Орського його затримали у власному помешканні в Журавно 4 листопада 1918 р. Український комісар заявив при цьому, що арешт буде «домашнім» та тимчасовим. Українці, вочевидь, мали обґрунтовані під-

¹³ Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції, Відень, 1920, с. 5-6.

¹⁴ ЦДІА України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 362 (Студинський Кирило (1868–1941), історик мови і літератури, голова НТШ, академік ВУАН), оп. 1, спр. 12, арк. 6.

стави для затримання В. Орського. Він пізніше визнав, що під час арешту вояки вимагали від нього видати зброю. Він видав тільки її частину, ліпшу – залишив та переправив у безпечне місце¹⁵. Того ж дня затримали Казимира Чарторийського та президента Краєвої Шкільної Ради Дембовського, котрий саме тоді приїхав до Журавна¹⁶.

Більш масові акції інтернування польських активістів (інтелігенції, студентської молоді, католицьких священників) українська влада розпочала наприкінці листопада – на початку грудня 1918 р. переважно у прифронтових повітах¹⁷. Основною причиною арештів були військові невдачі українського війська (Галицька Армія на той час була змушена відступити з Перемишля, Львова, Мостиськ й Рави-Руської) та загроза повстань поляків в запіллі. ОВК в Угнові, задля утруднення місцевим полякам конспіративної роботи, назначила місцевого польського пароха та секретаря суду закладниками відповідальними за всілякі протиукраїнські акції у містечку¹⁸.

У листопаді–грудні 1918 р. у Рудках та околиці інтернували 20 чиновників-поляків за відмову скласти присягу українській владі та поширення неправдивих відомостей про події на польсько-українському фронті. За однією версією, арештованих доставили до Самбора, за іншою – перевезли до Космача, біля Косова¹⁹. В. Орський стверджував, що 3 грудня 1918 р. українська

¹⁵ Orski St. W. W zahodniej «Republice» Ukrainskiej od 1. Listopada 1918 do 22. Maja 1919, Lwów [1919], s. 9.

¹⁶ Orski St. W. W zahodniej «Republice» Ukrainskiej..., s. 9-10.

¹⁷ ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1066, арк. 14, 23, 27.

¹⁸ Божик С. Шляхом слави 9-ої Бригади УГА // Літопис Червоної Калини, Львів, 1934, ч. 4, с. 8.

¹⁹ Організація української влади в Рудках у різних її ділянках // Комарно–Рудки та околиця. Збірник історично-мемуарних, географічних та побутових матеріалів, Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987 (= Український архів НТШ, т. 43), с. 116-117; Перший листопад у Комарнянщині // Комарно-Рудки та околиця..., с. 94; Biblioteka Narodowa w Warszawie, archiwum TNSH, skrz. 25, XXIV–18 (Звіт з Рудок).

влада арештувала ще кількох польських діячів Журавно, зокрема – нотаря, інженера та ін., другого дня різдвяних свят – інтернувала решту з тих поляків, що досі перебували на волі²⁰.

У першій половині грудня 1918 р. українська влада арештувала в Самборі та вивезла з міста колишнього соймового посла Войціцького, адвоката Потоцького й кількох інших польських активістів. Жандармерія ЗУНР звинуватила їх в організації нападу на ОВК в ніч з 26 на 27 листопада того ж року²¹. ОВК в Золочеві для запобігання виступів противника взяла в закладники місцевих польських активістів²². Магістрат, що складався з поляків та євреїв, виступив із зверненням до населення міста дотримуватися порядку «в інтересі власному й інтернованих закладників»²³.

Незабаром інтернування поляків поширилося й на східні терени ЗУНР. У грудні 1918 р. взяли під варту власників великих маєтків і урядовців польської національності у Зборівському та Тернопільському повітах²⁴. Новорічного ранку 1919 р. українська жандармерія розпочала арешти польської молоді (підфіцерів-легіоністів) в Бережанах²⁵. Сюди незабаром було доставлено групу 20-ти осіб польської інтелігенції з Перемишлян²⁶. У повіті Копичинці польське населення саботувало розпорядки української влади, зокрема в справі складання зброї. Інтернування польських активістів і конфіскацію зброї українська міліція

²⁰ Orski St. W. W zahodniej «Republice» Ukraińskiej..., s. 18, 23.

²¹ Новинки // Наддністрянські Вісти, [Самбір] 1918, 6 грудня, ч. 1, с. 4.

²² Mazanowska W. Meczennicy zloczowscy // W obronie Lwowa i kresów wschodnich. Polegli od 1-go listopada 1918 do 30-go czerwca 1919 r., Lwów, 1926, s. 63-65.

²³ BN w Warszawie, archiwum TNSh, skrz. 25, XXIV–18 (ОВК Золочів. Оdezwa).

²⁴ Orski St. W. W zahodniej «Republice» Ukraińskiej..., s. 22.

²⁵ Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. 134-135.

²⁶ Ibid, s. 137.

провела після того, як польські боївки почали практикувати нічні напади на українських провідників²⁷.

Арешти поляків ініціювало здебільшого українське військове командування, хоча нерідко це відбувалося й за відома цивільної влади. У депеші коменданта Перемишльського військового округу ЗУНР Чап'яка адресованому Шкредетці, зокрема, йшлося: «Чи заведення Єзуїтів вже зревідовані? Всякі непевні елементи польські в Хирові треба інтернувати і вислати до областної Команди на Стрий. Добромиль 23/11 7г рано 1918»²⁸. Цивільна адміністрація не завжди підтримувала самочинство військових, проте не була в змозі протидіяти цьому. Заступник голови президії УНР-ади Лев Бачинський в автобіографії згадував: «З часів української влади вибрано мене комісарем станіславівського повіта, але я по двох місяцях зложив свій уряд, бо не міг брати відповідальності за те, що робили наші військові власті і жандарми»²⁹. Про публічне обурення Л. Бачинського з приводу надто жорстких практик українських військових у Станіславові згадував й Л. Цегельський³⁰.

Подібна ситуація була в Бучачі, де поляків інтернували без відповідного дозволу центральної влади³¹. Українські військові команди запілля самочинно арештовували цивільних поляків

²⁷ Листопадіві дні 1918 р. в Копичинцях і повіті (На основі записів адв. Михайла Шахновича) // Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Залішки, Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1974. (= Український Архів, т. XXVI), с. 293.

²⁸ ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1464, арк. 10-10 зв.

²⁹ ЦДІАУЛ, ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів), оп. 1, спр. 2177, арк. 7.

³⁰ Цегельський Лонгин. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні звязані з Першим Листопадом 1918 р., Львів: Монастир Свято Іванівська Лавра. Видавничий відділ «Свічадо», 2003, с. 202, 204.

³¹ W «Republice Zahodnio-Ukraińskiej» // Tygodnik Ilustrowany, Warszawa, 1919, 2 Sierpnia, nr. 31, s. 483-484.

населення у Надвірній, Малім (бучачського повіту)³², з власної ініціативи проводили інтернування у Бориславі³³. Проте й серед військових не було одностайності у цьому питанні. Комендант Тернопільської ОВК Никифор Гірняк пригадував про свій конфлікт з сотником Гарабачем, котрий проводив інтернування у місті³⁴. Вище українське керівництво намагалося тримати процес інтернування польського населення під контролем. Роман Перфецький, тодішній заступник Державного секретаря внутрішніх справ ЗУНР, пізніше згадував: «доволі морок задавало конечність інтернування поляків і треба було цю справу як слід унормувати»³⁵.

Поділ повноважень цивільної і військової адміністрації врешті регламентувало розпорядження Державного секретаріату військових справ від 30 січня 1919 р. військовим окружним та повітовим командам і повітовим державним секретаріатам. Тут зокрема йшлося, що з огляду на військові інтереси до компетенції військової влади серед іншого належало таке:

«Інтернування осіб підозрілих о шкідливу діяльність для української держави. В тіснійшій області воєнній переводять інтернування самі військові власти, в ширшій області військової власти в порозумінню з дотичним державним повітовим комісарем. Колиби такого порозуміння не досягнуто, рішає Державний Секретар Внутрішніх Справ. Про кожний випадок інтернування, о скільки зарядили його військові власти самі, значить в тіснійшій воєнній області, мусить бути повідомлений держав-

³² Макух Іван. На народній службі. Спогади, Дітройт: Видання Української Вільної Громади Америки 1958, с. 253.

³³ Макачук С. А. Українська Республіка галичан, с. 143; Макух І. На народній службі..., с. 253.

³⁴ Гірняк Никифор. 48 днів на чолі Тернопільської Військової Округи // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1938 рік, Львів: Накладом видавничої кооперативи «Червона Калина», 1937, с. 137.

³⁵ ЦДІАУЛ, ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки), оп. 1, спр. 123, арк. 2-2 зв.

ний повітовий комісаріят; сей послідний знова повідомить про се без проволочи Державний Секретаріят Внутрішних Справ, а інтернуюча власть військова повідомляє Державний Секретаріят Військових Справ.

Придержані в тіснійшій воєнній області і призначені до інтернування мають бути до 24 годин доставлені а заплє і передані державному повітовому комісарєви. Сей послідний евентуально по порозумінню з Державним Секретаріятом Внутрішних Справ рішатиме виключно про інтернування придержаного, або після переведення доходжень про випущення на волю»³⁶.

Представлений документ створював нормативно-правову базу для здійснення інтернування. Одначе ряд джерел засвідчує, що в умовах війни, формальної процедури інтернування, як армія і цивільна адміністрація не завжди дотримувалися.

Польська сторона розпочала інтернувати українців насамперед у тих місцевостях, де зуміла скинути українську владу. У Перемишлі 11 листопада 1918 р. арештували діячів повітової УНРади: Теофіля Кормоша, Володимира Загайкевича, Олексія Ярему, Андрія Сабата й залізничного інженера Івана Пацлавського³⁷. 12 листопада ув'язнили Ізидора Білинського, наступного дня – о. Михайла Комарницького³⁸.

18 листопада 1918 р. Польська Національна Рада Перемишля ухвалила рішення направити українських діячів до Кракова. У листі до Польської Ліквідаційної Комісії (далі – ПЛК) повітове керівництво наполягало, що арештовані «повинні залишитися як закладники, гарантуючи безпеку життя польских громадян, причому відпущення їх на волю було б шкідливе з огляду на

³⁶ ВВк 62. – През. 1320 / Гл. Розділ цивільної і військової адміністрації. XIX. Розпоряд з дня 30. січня 1919 // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ, Станиславів 1919, 15 лютого, ч. 6, с. 2-3.

³⁷ ЦДІАУЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 2636, арк. 17 зв.-18.

³⁸ Там само.

непевну військову ситуацію і на небезпеку, що загрожує польському цивільному населенню зі сторони українців»³⁹.

У грудні 1918 р. польські власті провели обшуки та арешти серед відомих українських діячів Львова⁴⁰. В результаті арештували Володимира Бачинського, Альфреда Будзиновського, Івана Курівця та Юліана Романчука. Затримали також єврейських активістів: Габля, Гавсмана, Райха, Рінгеля, Тенгенблята⁴¹. Їх, разом з названими українцями, 11 грудня 1918 р. доставили під конвоєм до Перемишля. 13 грудня того ж року львівських бранців разом з арештованими напередодні перемишльськими українцями доставили до містечка Баранів⁴². Тільки Ю. Романчука та полкового лікаря д-ра Габля, завдяки втручання польського генерала Тадеуша Розвадовського, відвезли назад додому⁴³. 23 грудня 1918 р. у Львові арештували Кирила Студинського та Івана Кивелюка й також відправили до Баранова⁴⁴. Зрозуміло, що названі особи, які на той час вже були похилого віку, навряд чи були спроможні взяти безпосередню участь в польсько-українському збройному протистоянні. Їх інтернували, радше, як політичних закладників.

³⁹ ЦДІАУЛ, ф. 211 (Польська ліквідаційна комісія у Кракові), оп. 1, спр. 188, арк. 4. Тут і далі цитати з польської мови в авторському перекладі. Детальніше про інтернування перемишльських українців див.: Павлишин Олег. Доля і недоля діячів Перемиської Української Національної Ради (1918–1919) // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Вип. 3: Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції (Перемишль, 11–13 квітня 2002 р.) / Під ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів: Наукове товариство імені Шевченка в Польщі; Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003, с. 107–117.

⁴⁰ З історії революційного руху у Львові. 1917–1939. Документи і матеріали / Відп. ред. д. і. н., проф. І. П. Крип'якевич, Львів 1957, с. 26.

⁴¹ ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 11, арк. 150 зв, 151; ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 14.

⁴² ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 11, арк. 150 зв, 151, 151 зв.

⁴³ Там само, арк. 151; ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 13.

⁴⁴ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 2, 4.

Польська влада безуспішно розшукувала депутата УНРади, редактора часопису «Діло» Михайла Лозинського, котрий через хворобу не зміг виїхати зі Львова разом з українським урядом проти ночі 22 листопада 1918 р. Після того як Рада Державних Секретарів наприкінці лютого 1919 р. призначила його членом делегації для перемовин з місією Антанти, він отримав змогу під охороною міжнародного права виїхати зі Львова на територію контрольовану адміністрацією ЗУНР⁴⁵.

Поляки репресували й українських активістів Засяння. В Ярославі затримали Гебуса, вивезли о. Ярку, пароха Боратина⁴⁶. Залізничного урядника Василюка арештували за сфабрикованими свідченнями, щодо його участі в збройних акціях⁴⁷. В Сяноку більшість українських активістів заарештували й передали до рук військово-польового суду в Хирові. Тільки декому, з них, вдалося утекти з-під варті⁴⁸.

Інтернування не завжди було доцільним та обґрунтованим. Зокрема, Альфреда Будзиновського помилково арештували у Львові замість його брата Вячеслава, депутата УНРади. Єврейського діяча д-ра Ґабля також ув'язнили замість брата – колишнього посла до Державної Ради, померлого ще 1909 р. Але, незабаром, польська преса повідомила, що д-ра Ґабля забрали з дому, як лікаря для закладників, і він виконавши свою місію, повернувся до Львова⁴⁹. Серед арештованих у Сяноці був скарбовий комісар Грех та директор судової канцелярії Голейко, які

⁴⁵ Новинки // Република, Станиславів 1919, 1 марта, ч. 24, с. 4.

⁴⁶ Під польським наїздом. Ярославщина і Цішанівщина // Република, 1919, 15 лютого, ч. 12, с. 2.

⁴⁷ Василюк Андрій. Коля життя (Записки залізничника. Фрагменти) / Публікація Юрія Кордуби // Біль. Альманах, Львів: Поклик сумління 1995, ч. 5-6, с. 38-62.

⁴⁸ Лемківщина. Оповідання втікачів // Република, 1919, 6 лютого, ч. 4, с. 4.

⁴⁹ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 13.

не були активістами українського руху⁵⁰. В Освенцимі польська влада ув'язнила робітничі сім'ї українців, що поверталися домів із заробітків в Пруссії⁵¹.

Варта уваги доля українського військового інтенданта Перемишля Семена Гладкого. 13 грудня 1918 р. його арештували й вивезли до Кракова. Незважаючи на те, що він був безпосереднім учасником польсько-українсько збройного конфлікту, ставлення до його особи з боку місцевої польської влади виявилось на диво прихильним. На адресу ПЛК у Кракові надійшло кілька листів з проханням звільнити С. Гладкого з-під варти⁵². Мотиви такого ставлення з'ясовує лист, підписаний перемишльським старостою:

«Гладкий, який був затриманий без зброї в руках як урядник української військової інтендантури, є москвофілом, не відігравав серйозної ролі в політичному житті, ані виступав вороже проти поляків»⁵³. У результаті прохань Перемишльської адміністрації у другій половині січня 1919 р. С. Гладкого звільнили з-під варти та відправили додому⁵⁴.

До рук командування польських військ у Львові дісталися складені УНРадою списки українців, перебуваючих переважно в західній частині Галичини, яких українська влада прагнула задіяти як дефіцитних фахівців. Серед них були: службовці залізниці (43 особи), пошти (46), поштовитих перевезень (38), скарбової сторожі (99), фінансової дирекції (9), суду (27) а також кілька десятків українських офіцерів прикріплених до військової команди у Холмі, військові аудитори й інженери⁵⁵. Надсилаючи ці списки до військового департаменту ПЛК інженер поручник

⁵⁰ Лемківщина. Оповідання втікачів // Република, 1919, 6 лютого, ч. 4, с. 4.

⁵¹ ЦДІАУЛ, ф. 212 (Урядова комісія для Галичини, Тешинської Сілезії і Горішньої Орави та Спіжу, м. Львів), оп. 1, спр. 197, арк. 5-22.

⁵² ЦДІАУЛ, ф. 211, оп. 1, спр. 68, арк. 1, 4.

⁵³ Там само, арк. 14.

⁵⁴ Там само, арк. 18, 19.

⁵⁵ ЦДІАУЛ, ф. 211, оп. 1, спр. 283, арк. 3-14.

Щепановський у супровідному листі від 14 грудня 1918 р. зауважив:

«Не можна бути впевненим, що всі ці урядовці готові діяти вороже до польського суспільства, можна навіть припустити, що не один з них виїхав до Західної Галичини, задля того щоби не брати участі в міжнаціональній боротьбі проти поляків, яку проводять в Східній Галичині. Належить однак звернути увагу начальства названих осіб, щоб зберігали обережність передусім щодо тих, котрі працюють на залізниці, при військових транспортах а також на пошті, телеграфі та телефонному зв'язку»⁵⁶.

Врешті наприкінці 1918 р. – весною 1919 р. польська влада на підконтрольній їй території Галичини взяла під поліцейський нагляд, або ізолювала в таборах більшість активістів з української інтелігенції.

Слід відзначити, що воюючі сторони практикували арешти не тільки діячів противника, але й своїх політичних опонентів. За спогадами Петра Голинського І. Макух наказав запроторити в тюрму «на Дуброві» у Станиславові професора та поета Василя Пачовського, Євгена Федюшку та наддніпрянського провідника Микиту Шаповала. «Цей арешт викликав загальне невдоволення і обурення серед всього нашого громадянства в Станіславі. Мовляв, що то за уряд, що щойно почав владувати, а вже вводить поліцейські методи: заарештовує не якихось злочинців, а загально відомих і шанованих політичних і культурних діячів»⁵⁷.

У Санокі 3 травня 1919 р. польська жандармерія інтернувала двох тутешніх євреїв Пензіка та Мессера, які були відомі зі своїх ліворадикальних «більшовицьких» поглядів. Місцевий часопис з цього приводу відзначив: «У нинішньому випадку маємо доказ, де шукати причини розкладу і завжди тільки у наших «нейтральних»»⁵⁸.

⁵⁶ Там само, арк. 2.

⁵⁷ Голинський Михайло. Спогади, Київ: В-во «Молодь», 1993, с. 68.

⁵⁸ Kronika. Internowanie bolszewików // Ziemia Sanocka, Sanok, 1919, 11 maja, nr. 11, s. 4.

Утримання інтернованих у концентраційних таборах

На початках конфлікту українська та польська влада тимчасово утримували арештованих в малопристосованих приміщеннях. В. Трембіцький класифікував табори для інтернованих як «переходові» (тимчасові – *О.П.*) та довготривалі⁵⁹. У Тернополі полонених та інтернованих поляків спершу помістили в будинку суду. Незабаром їх перевели до будинку гімназії, де кожний з бранців мав місце для нічлігу («причу»)⁶⁰.

Вже з кінця 1918 р. на українській території створили кілька таборів для інтернованих та полонених поляків, яких українська влада трактувала небезпечними для свого режиму. Концтабори облаштували при поміщицьких дворах (Микулинці, Струсів), монастирях (Тернопіль, Язлівець*), лісовій школі (Болахів)⁶¹, гімназії (Тернопіль)⁶². Один з таборів розташували в палаці графа Бадені поблизу Радехова⁶³. Заступник державног секретаря внутрішніх справ ЗУНР Роман Перфецький у своїх спогадах про події листопада–грудня 1918 р. зауважив: «На разі створено концентраційний табір для них (поляків – *О.П.*) у Радехові, але що цей табір був все ж таки за близько польських теренів наступила згодом ліквідація цього табору і інтернованих поляків перевезено до створеного з Нач[альною] Командою концентраційного табору на Поділю»⁶⁴. Близьке розташування до боєвої лінії українсько-польської війни спонукала українську владу спроваджувати арештованих поляків вглиб території ЗУНР. З документів дізнаємося про існування концентраційних таборів у Виткові, Волиці

⁵⁹ Трембіцький В. Червоно-хрестні взаємини з суміжними державами // Вісті Комбатанта. Торонто; Нью-Йорк, 1973, ч. 4, с. 8.

⁶⁰ ЦДІАУЛ, ф. 462 (Український горожанський комітет, м. Львів), оп. 1, спр. 36, арк. 2 зв.

* У Язлівці (пов. Бучач) табір було створено в приміщенні римоокатолицького жіночого монастиря.

⁶¹ ЦДІА України у Львові, ф. 462, оп. 1, спр. 36, арк. 2 зв.

⁶² Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. 243.

⁶³ ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1066, арк. 25.

⁶⁴ ЦДІАУЛ, ф. 581, оп. 1, спр. 123, арк. 2 зв.

Барилівій (пов. Радехів), Золочеві та Коломиї. Інтернованих розмістили також у Бродах⁶⁵, й у військової в'язниці Бережан⁶⁶.

Матеріали повітового комісаріату Рудківського повіту засвідчують, що селян-латинників з цієї місцевості утримували у бараках табору в Сколе⁶⁷. Треба додати, що, інтернованих нерідко етапували в інші місцевості. До табору, що був розташований у Тернопільській гімназії доставили «партії» інтернованих поляків з Бережан (20 осіб), Перемишлян (19 осіб), Яворова (38 осіб)⁶⁸. У цьому ж таборі утримували поляків з інших місцевостей: Винник, Гусятина, Дублян, Жовкви, Кам'янки Струмилової, Львова, Сокаля, Янова, Яричева⁶⁹.

Змінювалися місця перебування й інтернованих українців. Арештованих у Перемишлі близько тижня утримували Засянні в бараках 45-го піхотного полку⁷⁰. У Кракові їх ненадовго поселили в готелі «Центральний», на вулиці Варшавській, де вони очікували остаточного вердикту влади.

Наприкінці 1918 р. – весною 1919 р. цивільних українців на контрольованій поляками території утримували переважно в таборах у Баранові, Вадовицях, Домб'є, Модліні, Освенцимі та в'язницях Львова⁷¹. Замок в Баранові, побудований Станіславом Лещинським*, на час українсько-польського конфлікту належав

⁶⁵ ЦДІАУЛ, ф. 408 (Греко-католицький митрополичий ординарі ат, м. Львів), оп. 1, спр. 579, арк. 1-1 зв.

⁶⁶ Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. 135-136, 142-143, 145-146, 152-154.

⁶⁷ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. , арк.

⁶⁸ Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. 243-244.

⁶⁹ Ibid, s. 245-246.

⁷⁰ ЦДІАУЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 2636, арк. 17 зв.-18.

⁷¹ ЦДІАУЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 579, арк. 1; ЦДІАУЛ, ф. 146 (, оп. 8, спр. 3045, арк. 28 зв.; Трембіцький В. Червоно-хрестні взаємини з суміжними державами // Вісті Комбатанта. Торонто; Нью-Йорк, 1973, ч. 4, с. 8.

* Станіслав Лещинський (1677–1766) – польський магнат гербу Венява, король Речі Посполитої в 1704–1711 рр., союзник Івана Мазепи в боротьбі проти Петра Першого.

Станіславові Полянському. Через те, що останній неохоче фінансував польський державницький рух, його примусили розмістити у своєму замку інтернованих українців та євреїв⁷². У Баранові українські інтерновані перебували до 8 березня 1919 р., відколи їх перевезли в Домб'є⁷³. Табори для військовополонених у Вадовицях і Домб'є колишня австрійська влада побудувала ще на початку Першої світової війни⁷⁴.

Якщо говорити про кількісні співвідношення інтернованого польського та українського населення Галичини у період збройного конфлікту, то спеціальній у літературі, де мова йде про першу половину 1919 р., їх загальна оцінка має контрверсійний характер. Зокрема, Чеслав Партач посилаючись на публікацію краківського часопису «Czas» стверджує, що в українських таборах та в'язницях перебувало кілька тисячів польських полонених та близько 25 тисяч інтернованих⁷⁵. Дані Ч. Партача щодо чисельності ув'язнених поляків, використав у своїй праці Юзеф Волчанський⁷⁶. У польських таборах, за його ж даними до кінця 1919 р. перебувало 23–24 тисяч українців⁷⁷. Натомість В. Трембіцький подав інформацію 6 тисяч інтернованих цивільних осіб по обидві сторони фронту⁷⁸.

Спробуємо уточнити та конкретизувати дані про масштаби інтернування цивільного населення по обидві сторони фронту на

⁷² ЦДАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 11.

⁷³ ЦДАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3046, арк. 49, 54, 58-59.

⁷⁴ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі..., с. 76.

⁷⁵ Partacz Cz. Okrucieństwa wojny // Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919: Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium. Koszalin; Warszawa, 1994, s. 97.

⁷⁶ Nieznana korespondencja Arcybiskupów Metropolitów Lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919 / Opracowanie, wstęp, przypisy, indeksy, wybór aneksów i fotografii J. Wolczański. Lwów; Kraków, 1997, s. 23.

⁷⁷ Ibid, s. 23.

⁷⁸ Трембіцький В. Червоно-хрестні взаємини з суміжними державами..., с. 12.

підставі архівних матеріалів. У листі польського прем'єра Вацлава Морачевського до Володимира Бачинського датованого 3 січня 1919 р. йде мова про одну тисячу інтернованих поляків у Станиславові⁷⁹. У документі, складеному польським комітетом Червоного Хреста (ймовірно в лютому–березні 1919 р.) знаходимо такі числові дані:

Тернопіль. Разом утримували 336 осіб інтернованих та полонених поляків; окремо інтернованих у в'зниці польового суду – 69 осіб, полонених – 603⁸⁰.

В монастирі *Язлівця* утримували 158 інтернованих⁸¹.

Золочів. Інтернованих 47 осіб, полонених 29 особи (з них 5 – у шпиталю); окремо утримувалися ще 34 інтернованих⁸².

Коломия. Як повідомили польські делегатки Червоного Хреста, станом на початок квітня 1919 р. в Коломиї українці утримували близько 1600 осіб, з них до 500 полонених, до 300 конфінованих, решту – інтерновані⁸³.

За узагальненою інформацією польських делегаток Червоного Хреста, усього, станом на початок квітня 1919 р., загальна кількість осіб, яких вони особисто зафіксували в таборах на території підконтрольній ЗУНР, була наступною: полонених – 1690, інтернованих – 2051, конфінованих – 715⁸⁴.

Про інтернованих поляками українців маємо таку інформацію. За свідченням К. Студинського в *Баранові* 24 грудня 1918 р. було 21 інтернованих⁸⁵. За даними польського капелана у

⁷⁹ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 24.

⁸⁰ ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 571, арк. 4 зв.-7 зв, 9-9 зв.

⁸¹ Там само, арк. 3, 3 зв., 4.

⁸² Там само, арк. 1-1 зв, 2-2 зв.

⁸³ Див.: Załącznik 58. W niewoli ukraińskiej // Lasocki Z. Wspomnienia..., s. 136.

⁸⁴ Sprawozdanie polskiej Misji Czerwonego Krzyża z objazdu obozów polskich jeńców i internowanych we wschodniej Galicji // Kurjer Lwowski, 1919, 8 kwietnia, nr. 98, s. 2. Конфіновані перебували поза концтаборами, переважно – у приватних поменканнях.

⁸⁵ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 14.

Домб'є у лютому 1919 р. перебувало до 3000 полонених та інтернованих українців, у *Вадовицях* – до 3800, у *Модліні* – до 300 осіб⁸⁶.

Окрім утримання інтернованих у спеціально обладнаних під в'язниці приміщеннях чи таборах обидві сторони практикували інтернування під домашнім арештом, у помешканні затриманого чи іншого власника, що мало назву «конфінування». У приватних будинках Тернополя, Коломиї, Струсова та Чорткова конфінували переважно польську інтелігенцію, котра не брала участі в організації збройного опору проти української влади⁸⁷. Удома деякий час утримували В. Орського та кількох інших поляків Журавно⁸⁸. Натомість, відомо, що польська сторона під домашнім арештом утримувала митрополита А. Шептицького у його резиденції. Фактично у статусі конфінованого деякий час перебував у Кракові В. Загайкевич⁸⁹.

Про соціальне представництво інтернованих поляків, котрих утримували в концентраційних таборах дають уявлення поіменні списки, де вказувалася професія чи рід занять ув'язнених. Зокрема у списку «яворівської партії» інтернованих (вказано рід занять 34 осіб з 38) присутні: повітовий староста, директор гімназії, директор промислової школи, керівник народної школи, власник нерухомості, 4 службовці суду, 3 службовці староства, 2 канцелярські працівники, урядник управління доріг, урядник магістрату, студент-правник та студент торгівельної академії, 3 учні гімназії, залізничний кондуктор, римар, м'ясник, лакерник, гажист, майстер-каменярь, муляр, маляр, столяр, електромонтер,

⁸⁶ ЦДІАУЛ, ф. 212 (Урядова комісія для Галичини, Тешинської Сілезії і Горішньої Орави та Спіжу, м. Львів), оп. 1, спр. 201, арк. 1; Інший список інтернованих цивільних українців складений адміністрацією концтабору у Вадовицях 6 лютого 1919 р. налічує 55 осіб (Там само, спр. 197, арк. 5-29).

⁸⁷ ЦДІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 36, арк. 2 зв.

⁸⁸ Orski St. W. W zachodniej «Republice» Ukrainkiej..., s. 10-14.

⁸⁹ Див.: Павлишин Олег. Доля і недоля діячів Перемиської Української Національної Ради (1918–1919), с. 114.

шлюсар, пенсіонований жандарм⁹⁰. Серед 125 поляків, інтернованих у Тернопільській гімназії, налічуємо 29 селян⁹¹.

Українці ув'язнили й ряд поміщиків, поміж ними – титулованих осіб. У Язлівці утримували графа Єдварда Дідушицького та графа Леона Дембіцького⁹², інтернували також граф Рейова з Микулинець⁹³ та графа Ігнація Дембовського⁹⁴. Серед інтернованих українськими властями були й жінки та діти⁹⁵. Окремо треба сказати про римо-католицьких священників⁹⁶. Їх затримали за участь в антиукраїнських акціях й за підбурювання населення до непокори владі. У списках табору в Язлівці зауважуємо віруючих греко-католиків, а також п'ятьох осіб німецької національності⁹⁷. Загалом, незважаючи на різні мотиви інтернування цивільних осіб, їх перелік відтворює картину досить широкої соціальної бази антиукраїнського підпілля на території ЗУНР.

Складений В. Старосольським спеціальний список українських в'язнів інтернованих у таборі Домб'є налічував 59 осіб. Більшість з представлених у ньому чоловіків раніше служили у війську й мали відповідні військові звання. Усі вони потрапили у полон до польських збройних формувань у Львові⁹⁸. У інших списках українців, інтернованих у польських таборах під час

⁹⁰ Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. 244.

⁹¹ Ibid, s. 243-246.

⁹² ДАЛО, ф. 257, оп. 257, спр. 571, арк. 3, 3 зв., 4.

⁹³ Orski St. W. W zachodniej «Republice» Ukrainńskiej..., s. 22.

⁹⁴ ЦДА України у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 29 зв.

⁹⁵ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів 1995, с. 114.

⁹⁶ У «перемишлянській партії» інтернованих, що налічувала 19 осіб, було 6 римо-католицьких священників (Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. 243-244).

⁹⁷ ДАЛО, ф. 257, оп. 257, спр. 571, арк. 3, 3 зв., 4. Разом з поляками з Перемишлянщини у Тернополі ув'язнено греко-католика Івана Бучаського дяка зі Свіржа (Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. 243).

⁹⁸ ЦДАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 13, арк. 40.

воєнних дій, крім представників інтелігенції зустрічаємо селян, робітників (більшість – залізничники).

Станом на 15 березня 1919 р. у Домб'є були ув'язнені 8 греко-католицьких священиків, у Вадовицях – 7. Серед них – депутат УНРади, папський шамбелян, катехит з Ярослава о. Омелян Погорецький⁹⁹. У Домб'є перебував також й депутат УНРади отець Степан Онишкевич¹⁰⁰.

У Баранові утримували художницю Олена Кульчицька та її сестру Ольгу, що допомагали українському війську під час боїв у Львові, й жіночу діячку Ольгу Ціпановську¹⁰¹. У Домб'є – Магдалену Будзиновську¹⁰². Серед інтернованих, окрім мешканців Львова та Перемишля були мешканці інших міст та сіл Галичини. Дві особи з т. зв. Команецької республіки – Гриць Судомир та Магдалена Будзиновська. У таборі Домб'є утримували також українців з Холмщини¹⁰³.

Рівень охорони інтернованих мав ситуативний характер. В. Орському як й іншим інтернованим полякам м. Журавно спочатку дозволяли виходити з дому¹⁰⁴. Але незабаром він отримав документ такого змісту:

«На підставі розпорядження У.Н.Р. у Львові від 12.11.1918 не дозволено інтернованим в якій небудь справі віддалятися» Журавно 16 листопада 1918. Брюкен ком. Качараба»¹⁰⁵.

Зрозуміло, що в концентраційних таборах режим охорони був значно суворіший. Однак й тут мали місце випадки втечі

⁹⁹ ЦДІАУЛ, ф. 212, оп. 1, спр. 201, арк. 1-1 зв.

¹⁰⁰ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд. О.В. Гайова, У.Я. Єдлінська, Г.І. Сварник. Київ: Наукова думка, 1993, с. 336-337.

¹⁰¹ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 15, 16.

¹⁰² ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 13, арк. 40.

¹⁰³ ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 13, арк. 40. Там само.

¹⁰⁴ Orski St. W. W zahodniej «Republice» Ukraińskiej..., s. 10.

¹⁰⁵ Документ засвідчувала печатка з надписом: «Український військовий комітет в Журавні» (Orski St. W. W zahodniej «Republice» Ukraińskiej..., s. 11.

ув'язнених. 5 березня 1919 р. з табору, що у монастирі в Язлівцю утекли двоє інтернованих: поляк Франц Блашків (21-річного віку, родом зі с. Росівна Богородчанського повіту) та українець Михайло Подільчук (22 роки, житель с. Старівна Мостиського повіту).

Українські та єврейські діячі, інтерновані у Баранові, спочатку ходили на прогулянку до міста в супроводі озброєної варти, але невдовзі їм дозволили spacerувати самостійно¹⁰⁶. Втім, вони склали на ім'я військового коменданта таку письмову заяву:

«Ручу словом чести, що

- 1) в Баранові не маю і не буду мати ніякого оружя,*
- 2) в часі мого інтернованя в Баранові не підіму ніяких ділань, шкідливих для оружної сили польської Републики,*
- 3) з Баранова не видаю ся самовільно, а ні також моїм поведенєм не дам причини до улешеня мені, або кому небудь з інтернованих утечі, вимушеної посторонними людьми,*
- 4) листів без цензури місцевої коменди не буду висилати.*

Рівночасно стверджую, що мені закомуніковано зміст точки 8. приказу коменди польських військ для Східної Галичини ч. 321 (ор. 1918), який звучить: на случай конечної потреби, при[міром] опору, або проби утечі сторожа має право зробити ужиток з оружя»¹⁰⁷.

Однак режим охорони інтернованих не був бездоганим. Траплялися непоодинокі випадки втечі інтернованих з польських таборів¹⁰⁸. Зокрема, у січні 1919 р. якимось чином вдалося втекти з-під варти Т. Кормошу. Околичним шляхами він дістався до

¹⁰⁶ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 12.

¹⁰⁷ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 12.

¹⁰⁸ Kania Leszek. Administracja polskich obozów dla jeńców i internowanych wojennych w polsko-ukraińskiej wojnie o Galicję Wschodnią (1918–1919) // Studia Lubelskie PWSZ, nr. 3/2007, Prace Instytutu Prawa i Administracji PWSZ w Sulechowie, Sulechów, 2007, s. 198.

тимчасової столиці ЗУНР, і вже 5 лютого 1919 р. на засіданні УНРади його урочисто привітав Євген Петрушевич¹⁰⁹.

Задокументовані свідчення та мемуари інтернованих з обох сторін інформують про незадовільні побутові умови: антисанітарія, неопалювані приміщення зимою, люди спали на дошках¹¹⁰. У Домб'є побут в'язнів безпосередньо залежав від їх соціальної приналежності. Селяни та рядові вояки («мужва») утримувалися окремо від інтелігенції чи офіцерів, в дерев'яних неопалюваних бараках по 300–400 осіб в кожному. Спали на дошках без покривал. Їм забороняли виходити поза територію бараків¹¹¹. Військова адміністрація табору визнавала, що «тільки у Домб'є можна було віднайти приміщення зручні для офіцерів та інтернованих з числа інтелігенції, натомість у Вадовичах можна було розмістити тільки жовнірів та простих людей»¹¹².

У Баранові умови для життя були порівняно кращі, однак К. Студинський нарікав на бруд. Отож українці найняли у містечку спеціальну прислугу для прибирання кімнати за плату по 10 корон¹¹³.

Життєвоважливою була якість харчування інтернованих. У Язлівцю польським в'язням давали зранку та увечері тільки пісню «картоплянку»¹¹⁴. У Тернополі більш заможніші в'язні під конвоєм ходили обідати до ресторану¹¹⁵. В польських таборах соціальні відмінності простежувалась й в харчуванні військово-полонених. Рядові утримували на день третину хліба (333 г); на сніданок чорну воду, на обід та вечерю юшку з буряка. Нормою

¹⁰⁹ Република. Станиславів, 1919, 5 лютого, ч. 3, с. 2.

¹¹⁰ Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. 153, 154; Załącznik 58. W niewoli ukraińskiej // Lasocki Z. Wspomnienia..., s. 136.

¹¹¹ «Na Dąbju». Як обходяться Поляки з українськими бранцями (З протоколу списаного з д-ром Станьком в Ходорові 25 січня 1919) // Република, 1919, 4 лютого, ч. 2, с. 4.

¹¹² ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 74.

¹¹³ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 18-19.

¹¹⁴ W «Republice Zahodnio-Ukraińskiej», s. 483.

¹¹⁵ Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. 139-140.

була три рази в тиждень по 17 г. м'яса¹¹⁶. В'язень Вадовиць засвідчив після втечі з табору: *«Годують, нехай Бог змилується; рано вода з дубовим листям, на обід зупа з буряка, тай у вечір така сама зупа. Хліба зразу давали буханку на чотирьох. Це було так неділь зо дві. Потому бувало, що 4-5 днів цілком не було хліба. Та щоб люде не бунтували, всі бараки обставлено скорострілами»*¹¹⁷. Натомість, у Баранові, де більшість інтернованих належали до інтелігенції, раціон в'язнів, за словами К. Студинського, був досить добрим, як на час війни: *«Для кожного інтернованого визначено денно пів кіля мяса. Ся скількість мяса була хиба надто вистарчаюча. Але мясо щезало в кухні та поза нею, так, що на стіл доходило дуже мало поживи, а наслідком сего на вечер подавано звісну зупу “żur” і картофлі»*¹¹⁸.

Спільним лихом концентраційних таборів, як на території ЗУНР, так і Польщі, було поширення інфекційних хворіб. Тиф панував у Коломиї, Язлівцю¹¹⁹. В Коломиї у березні 1919 р. померло 17, квітні 36, травні – 62 поляки з табору на Косачеві¹²⁰. РДС на своєму засіданні 14 квітня 1919 р. ухвалила рішення надати 106 тисяч корон на потреби загального шпиталю у Тернополі де утримувалися хворі інтерновані¹²¹.

У Домб'є вже до 12 січня 1919 р. 15 осіб хворих на тиф українців відправили до шпиталю¹²². Зрозуміло, тільки в спеціально обладнаних медичних закладах хворим могли надати необхідну допомогу. Та в'язні намагалися запобігати лиху й власними силами. Серед таборових документів В. Старосоль-

¹¹⁶ «Na Dąbiu». Як обходяться Поляки з українськими бранцями..., с. 4.

¹¹⁷ Польські звірства в таборах інтернованих Українців // Воля, Відень 1919, липень, т. 1, ч. 2, с. 22-23.

¹¹⁸ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 18.

¹¹⁹ W «Republice Zahodnio-Ukraińskiej», s. 483-484.

¹²⁰ Моноатій Іван. Місто двох республік і диктатури. Коломийські сцени Української революції, Івано-Франківськ: Галицько-Українська Накладня ім. Якова Оренштайна, 2018, с. 527.

¹²¹ ДАЛЮ, ф. 257, оп. 1, спр. 183, арк. 20 зв.

¹²² «Na Dąbiu». Як обходяться Поляки з українськими бранцями..., с. 4.

ського є картка зі списком українських медиків та санітарного персоналу в Домб'є: два санітарних четарі, санітарний хорунжий¹²³.

З'ясовуючи драматичні перипетії інтернування цивільних осіб, необхідно брати до уваги ще один вкрай важливий аспект – спричинені їм матеріальні збитки. Підчас арештів як і поляків так і українців звичним явищем були грабіж та нищення майна, відбирання грошей у в'язнів¹²⁴. У списку інтернованих Домб'ю українців присутня окрема графа під назвою: «Матеріальні страсти спричинені інтернуванем». Тут відзначалися збитки яких зазнали ув'язнені українці у розмірі від 300 до 15 000 корон¹²⁵. Значної матеріальної шкоди було завдано помешканням арештованих. Зокрема у Перемишлі були поруйновані домівки В. Загайкевича та Т. Кормоша¹²⁶. Сім'ї інтернованих окрім трагедії розлучення зі своїми рідними втрачали й своїх годувальників. К. Студинський писав до Львова:

«... ми в Баранові зневолені для поліпшення, бутя, відіймати родинам значну частину їх доходів, які серед теперішних, ненормальних відношень їм самим не старчать на житє. Майже кождий з нас мав бічні заробітки, які були основою нашого житя. Нині не маємо ніякої спромоги заробити, хоч видатки збільшили ся»¹²⁷.

У польських джерелах знаходимо відомості, що, в ряді випадків, українська сторона вимагала або пропонувала арештованим полякам відкупитися від інтернування. Зокрема графові Бадені військові визначили за це плату у розмірі 1 мільйона корон¹²⁸. В. Орський писав, що від польських землевласників

¹²³ ЦДІАУЛ, ф.360, оп. 1, спр. 13, арк. 44-44 зв.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 13, арк. 40.

¹²⁶ Кривава книга / Упорядник, автор передм. Я. Радевич-Винницький. Передрук вид. 1919, 1921 рр., Дрогобич: «Відродження» 1974, с. 67.

¹²⁷ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 35.

¹²⁸ ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1066, арк. 25.

Поділля українці вимагали відкуп відповідно до вартості їх маєтку: від 500 – до 150 000 корон¹²⁹. Таким твердженням суперечить архівний документ, у якому говориться буквально таке:

«Свідчення. Як інтерновані українською військовою владою в Тернополі засвідчуємо: 1) що цивільна і військова українська влада ставилися до нас з великою ввічливістю; 2) що оперативно проводили слідство у нашій справі; 3) що за наше звільнення ми нікому не заплатили, ані також не чули, щоби хто-небудь з інтернованих був звільнений за гроші, чи в цей спосіб намагався звільнитися. Чорнокінці великі, дня 6 березня 1919 р. Агенор граф Голуховський в[ласно] р[учно] і Феліціян граф Коритовський в[ласно] р[учно]»¹³⁰.

В'язні таборів мали змогу листуватися зі своїми рідними як на території, що була підконтрольна адміністрації противника, так і за лінією фронту. Обидві сторони запровадили цензуру кореспонденції інтернованих. У розпорядженні Державного секретаріату військових справ ЗОУНР від 30 січня 1919 р. йшлося про цензуру поштових відправлень «в тіснішій і ширшій області военній»¹³¹. К. Студинський стверджував, що листи, які надсилали українцям до Баранова рідні та знайомі, цензура проглядала та витинала ножницями окремі місця тексту, й навіть цілі сторінки¹³². Спецслужби здійснювали нагляд, аналізували політичну активність інтернованих в минулому. На кількох відомих в'язнів Домб'є були складені короткі досьє, де йшлося їх заангажованість в українському русі. Процитуюмо декілька таких резюме:

«Др. Володимир Старосольський, належить до української соціально-демократичної партії у своїх поглядах уміркований,

¹²⁹ Orski St. W. W zahodniej «Republice» Ukrainskiej..., s. 22.

¹³⁰ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 44. Переклад з польськомовної копії.

¹³¹ Вістник Державного Секретаріату Військових Справ, 1919, 15 лютого, ч. 6., с. 2-3.

¹³² ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 20.

вихований по-польски [...] Др. Володимир Бачинський, національний демократ, однаково ж досить поміркований, мав свого часу репутацію полонофіла в українських колах. [...] Др. Володимир Загайкевич, належить до національно-демократичної партії, типовий “кар’єрист”, комедіант згідно чуток заочно засуджений українською владою за зносини з поляками, одружений з краків’янкою, дочкою купця, дома досить часто тихо розмовляє польською [...] Др. Михайло Волошин, національний демократ, зовсім не брав участі в політичному житті, займався музикою та був довголітнім диригентом руського “Бояна” у Львові, композитор і співак, був комендантом збірної станції українських стрілиців у Львові за австріяцьких часів, хворий на легені»¹³³.

З мемуарів та задокументованих свідчень дізнаємося про явище брутального поводження конвоїрів та військової охорони таборів з інтернованими та полоненими (фізичні знущання під час арештів, транспортування та перебування у таборі, випадки вбивств в’язнів)¹³⁴. Польський автор наголосив на тому, що особливо брутально поводитися з польськими інтернованими та полоненими євреї та німці, котрі служили в українському війську¹³⁵.

Українського депутата В. Загайкевича польські легіонери насильно підняли з ліжка його помешкання у Перемишлі. Пізніше він записав у таборовому журналі: «Майор Матчинський арештував мене хорого на дифтерію і без одія, лише в білу вів більше як $\frac{3}{4}$ години не даючи ся убрати»¹³⁶.

¹³³ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3043, арк. 3.

¹³⁴ «Na Dąbiu». Як обходяться Поляки з українськими бранцями..., с. 3-4; Лемківщина. Оповідання втікачів // Республіка, 1919, 6 лютого, ч. 4, с. 4; Польське пекло // Воля, 1919, т. 1, ч. 1, с. 29; Ярема Я. Над Сяном. Листопадові дні 1918 року в Перемишлі: Події і роздуми / Упоряд., передмова та комент. С. Яреми. Післямова М. Литвина, Львів, 1997, с. 37-38.

¹³⁵ W «Republice Zahodnio-Ukraińskiej», s. 483.

¹³⁶ ЦДІАУЛ, ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів), оп. 1, спр. 2636, арк. 18.

Проте неупереджений аналіз джерел засвідчує, що ставлення до ув'язненого противника мало персоніфікований характер й було детерміноване соціальним становищем, культурним рівнем та моральними якостями охоронців. Разом з описом надужить з боку українців, С. Вішневський навів ряд прикладів доброзичливого ставлення українських військових до в'язнів-поляків¹³⁷. Зі спогадів В. Орського випливає порівняно ліберальне ставлення до інтернованих з боку української влади Журавно¹³⁸. Коли 8 лютого 1919 р. військове керівництво вирішило переправити польські родини з Журавка до Станиславова (вірогідно до табору), інтерновані запротестували, що при 16-ти градусному морозі небезпечно транспортувати малих дітей та хворих за відсутності теплої одягу. Місцевий комендант визнав слушність заяви поляків, доповів про це начальству і врешті інтернованих залишили на місці¹³⁹. Інший українець Брич («старорусин») дозволяв інтернованим відвідувати костел, двохгодинну прогулянку, обходився з поляками привітливо, а від військових також вимагав відповідного ставлення¹⁴⁰.

Ставлення польських командирів та рядових вояків до групи арештованих у Львові українських діячів можемо оцінити зі спогадів К. Студинського. Професорові Львівського університету польські військові дали півгодини часу зібратися в дорогу, погодилися на вимогу не конвоювати його демонстративно вулицями міста. По дорозі К. Студинський приязно бесідував зі своїми конвоїрами, висловлював жаль, що вони не встигнуть повернутися до дому на Різдвяний вечір. Опісля разом з І. Кивелюком вони поділилися з польськими солдатами їжею. Інші фрагменти спогадів свідчать:

¹³⁷ Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. 135, 154, 155.

¹³⁸ Orski St. W. W zachodniej «Republice» Ukrainkiej..., s. 10.

¹³⁹ Orski St. W. W zachodniej «Republice» Ukrainkiej..., s. 34.

¹⁴⁰ Orski St. W. W zachodniej «Republice» Ukrainkiej..., s. 39.

«Була година 12 та, як ми виїхали зі Львова, а о год 4 1/2 привезено нас до Перемишля. Поведено нас до коменди «Wshodu». Стояли ми, як злочинники, на коритари в окруженю жандармів. Виходили з цікавості всякі адютанти, приглядали ся нам, як диким звірятам. Пан Генерал Розвадовський був у команді, не вийшов, а тільки видав приказ, що ті самі жовніри мають нас відвезти до Баранова.

Жаль мені стало людей, бо зближав ся Святий вечер. Всі жовніри мали рідню у Львові, хотіли бути серед неї, та могли вернутись до Львова найскорше першого дня свят около год. 12. в ночі.

Провідник конвою Мартин Пругар був чоловіком культурним. Вже в дорозі до Перемишля ми розбалакали ся. Майже всі жовніри були в російськїм полоні, бачили багато країв, хвалили населенє Росії, красу Київa, чи Владикавказу. Оповідали про свої военні пригоди, з яких виходило, що не було на світі дурніших людей, як австрійські генерали.

Я се напитував голосно, бо якби не дурний і то типово= дурний австрійський генерал*, то не було би тих знуцань, інтерновань людей по обох сторонах, які грішили хиба любовю до своєї землі. [...]

В коменді “Wshod-y” задержали ся ми довше і через те утік нам поспішний поїзд до Дембїци. Треба було ждати до години першої по півночі. Мартин Пругар дозволив мені в асисті одного жандарма піти до міста за орудками, під умовою, що на осьму годину верну на дворець залїзниці.

Я купив на дорогу ковбаси, (яку нам скрадено з плечака на стації в Баранові), папіросів для р[адника] Кивелюка, та зміг відвідати вюя моєї жєни, пралата Войтовича*.

* Тут К. Студинський мав на увазі польського генерала Тадеуша Розвадовського, котрий у роки Першої світової війни був офіцером австрійської армії. – О.П.

* Войтович – греко-католицький священник.

Звичайно приїздив я сюди гостем два рази в рік, або як провідник комісії при іспитах зрілості в гімназії, чи ліцею. Нині прибув я сюди в асисті жандарма, який навіть при каві сидів зі мною в комнаті пралата Войтовича в повнім уоруженю і шапці, та ані на хвилю з ними не розлучив ся.

От, як за “wolnej, nepodległej i zjednoczonej Polski!”

А одначе я не жалую ся на жандарма Целевича, а жалую ся на польську систему. Було би богато чести, якби її ставити на рівні з московською із царських часів. Гидота тай стільки ... і то задяки типово=дурному генералови б[увишій] австрійської армії.

О години 8мій вернув я на залізницю. Обдарував мене вином (двома фляшками) купець=міліонер Юліян Шанцер, у якого я міняв гроші і який не хотів взяти за вино заплати.

На залізниці заплатив я жовнірам вечеру (хорунжий Пругар подякував за неї) і серед нудьги ждав на поїзд»¹⁴¹.

Розповідаючи про перебування у Баранові К. Студинський відзначив: «Комендантом нас інтернованих був поручник військ польських Йосиф Кендзерський, чоловік культурний і вироzumілий, який в додатку дістав порученє обходити ся з нами як най-чемніше»¹⁴².

Були випадки надання відпусток інтернованим для відвідання рідних. о. С. Онишкевич просив К. Студинського сприяти йому в отриманні такої відпустки «урльопа»¹⁴³.

Важливим для інтернованих було задоволення їх релігійних потреб. У Баранові літургію щонеділі відправляв о. Омелян Кормош¹⁴⁴, обов'язки дяка сповняв службовець Михайло Марко¹⁴⁵. Польські власті доручили духовну опіку інтернованих українців в таборах Домб'є, Вадовицях та Модліні єдиному капеланові

¹⁴¹ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 2-3, 5-8.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941), с. 336.

¹⁴⁴ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 11.

¹⁴⁵ Там само, арк. 16.

о. Антонію Ломницькому¹⁴⁶. Останній, з причин неможливості самостійно висповідати всіх в'язнів напередодні Великодня, надіслав 15 березня 1919 р. письмове прохання до римо-католицької Консисторії у Кракові надати право здійснювати цей обряд утримуваним у Домб'є та Вадовицях греко-католицьким священикам¹⁴⁷.

Витримати неволю полегшували інтернованим різноманітні заняття. Українські в'язні Баранова запровадили поміж себе почергове читання лекцій на різноманітну тематику. Зокрема, слухали такі лекції своїх табірних товаришів: А. Будзиновський: «Геологічна будова Східних Карпат» (20.12.18); «Опис Карпат від Сянок до Вижниці» (23.12.18); «Організація туристики» (3.01.19); «Прогулька на повзах у Маланки ніч» (14.01.19), «Значінне руханкових товариств для виховання суспільности» (26.01.19); І. Жовнір «Події в Перемишли від 1–11.ХІ» (27.12.18); др. Рінгель: «Історія і значінне сіонізму» (19.12.18); В. Старосольський: «Відкриття державних університетів у Києві і Каменці Подільським» (вражіння очевидця); «Організація Стрільцтва» (5.01.19), «Штука (поезія) серед укр. Стрільців» (7.01.19), «Малярство серед укр. Стрільців» (8.01.19), «Музика і жите укр. Стрільців» (9.01.19), «Стрільці на Україні»; К. Студинський: «Вражіння з побутів на Україні» (26.12.18), «Події у Львові від 1.ХІ–23.ХІІ» (25.12.18), «Целїбат духовенства» (2.01.19), «Епізоди з боротьби про український університет» (10.01.19), «Записки» і працане сіоністів (діскусія на тему відносин жидівсько-українських» (13.01.19), «Дані типи з поміж духовенства в поч. ХІХ віку», «Рада шкільна краєва в р. 1905–14» (24–25.01.19); Ник. Федик: «Мале і велике господарство» (еконімічно=суспільні помічання» (16.01.19)¹⁴⁸.

¹⁴⁶ ЦДІАУЛ, ф. 212 (Урядова комісія для Галичини, Тешинської Сілезії і Горішньої Орави та Спіжу, м. Львів), оп. 1, спр. 201, арк. 1-1 зв.

¹⁴⁷ Відповідний дозвіл надали 17 березня 1919 р. (Там само).

¹⁴⁸ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 26-28).

В'язні знайшли для себе у палаці Лещинського й інші заняття: дехто вивчав французьку мову¹⁴⁹; О. Ціпановська поралася на табірній кухні, О. Кульчицька різьбила дереворити, а її сестра – вишивала¹⁵⁰.

Ставлення до практик інтернування українського та польського керівництва

Як українська так і польська спільнота була досить добре поінформована про арештів своїх діячів за лінією фронту. Факти репресивних дій противника щодо національних меншин, нерідко перебільшені, регулярно висвітлювалися у пресі обидвох воюючих держав. Відтак серед ширшого загалу поляків та українців поширювалися настрої ксенофобії. На офіційному ж рівні національна політика керівництва обидвох держав була неоднозначною. Наддніпрянський діяч Віктор Андрієвський характеризуючи ставлення депутатів УНРади ЗУНР до місцевого польського населення категорично запевнив: *«Толеранція що до Поляків була також велика. Я ні разу не чув у Національній Раді домагання репресій або виїмкових законів для Поляків. Навпаки, про них, як і про Німців або Жидів здебільшого говорилося з пошаною, як про національну меншість, і Національна Рада мала проєкти для забезпечення їх інтересів»*¹⁵¹. Однак інші джерела свідчать, що українські депутати насправді визнавали інтернування поляків, як вимушену акцію. У звіті з засідання УНРади фігурують слова Кирила Трильовського: *«Інтерновання є на се, щоби зробити чоловіка нешкідливим, а не на се щоби мститися»*¹⁵². Окремі депутати, проінформовані про долю інтернованих поляками укра-

¹⁴⁹ Там само, арк. 17.

¹⁵⁰ Там само, арк. 16.

¹⁵¹ Андрієвський Віктор. З минулого. Том II. Від Гетьмана до Директорії, Берлін: «Українське Слово» 1923 (= Бібліотека «Українського Слова», ч. 42), с. 193.

¹⁵² Республіка, 1919, 7 лютого, ч. 5, с. 2.

інців, виступали за більш жорстке ставлення до місцевого польського населення. Селянин Гриць Дувіряк на засіданні УНРади висловився проти «занадто великої толерації в національних справах»¹⁵³. Адвокат Олександр Марітчак, делегат Рудківського повіту, наголосив: «*Нашим інтернованим здобудемо кращу долю не сентиментальними відозвами до народів світа, тільки репресіями*»¹⁵⁴. Інший депутат УНРади, селянин Тимотей Старух на з'їзді Української Національно-Демократичної Партії запропонував прийняти резолюцію, яка б закликала уряд брати поляків у закладники, доки не будуть звільнені інтерновані українці¹⁵⁵.

У лютому 1919 р. РДС відхилила пропозицію І. Макуха виселити польських землевласників та інтелігенцію на територію Польщі¹⁵⁶. Державний секретар внутрішніх справ наполягав, щоб польських селян, ремісників та робітників місцева влада трактувала нарівні з українцями. Відтак військового коменданта Бориславської округи, який надуживав владою щодо цивільного польського населення зняли з посади і на його місце призначили поляка¹⁵⁷.

За свідченням польського інформатора, парох Кам'янки Струмилової та голова Повітової УНРади о. Михайло Цегельський зумів врятувати від арешту кількох польських діячів, завдяки посередництву свого сина Льонгина, тогочасного державного секретаря внутрішніх справ ЗУНР¹⁵⁸.

¹⁵³ Перше засідання Укр. Нац Ради // Нове Життя, Станиславів 1919, 5 січня, ч. 5, с. 2. У звіті іншої газети слова О. Марітчака подані в такій редакції: «Якщо доля наших інтернованих не поправиться, вжити репресій супроти поляків. В тім напрямі добрий примір дали Англійці» (Українська Національна Рада. Засідання дня 4 лютого // Република, 1919, 6 лютого, ч. 4, с. 3).

¹⁵⁴ Друга сесія Укр. Національної Ради // Нове Життя, 1919, 7 лютого, ч. 29, с. 1.

¹⁵⁵ ДАЛЮ, ф. 257, оп. 1, спр. 225, арк. 14.

¹⁵⁶ Макух І. На народній службі..., с. 252-253.

¹⁵⁷ Макачук С.А. Українська Республіка галичан..., с. 253.

¹⁵⁸ Там само.

Про ставлення до даного питання польського керівництва свідчить листування В. Бачинського з головою польського уряду В. Морачевським. Останній повідомив, що інтернування українців пов'язане з відповідними діями української сторони, які обурювали польське населення¹⁵⁹. Однак єврейських лідерів, завдяки міжнародному тиску, випустили на волю¹⁶⁰.

Хворого на дифтерію В. Загайкевича польські військові 13 листопада 1918 р. відвезли до Кракова, де його особисто представили генералові Рої. З протоколу розмови дізнаємося, що польський генерал виразив бранцеві своє здивування з приводу його арешту, сказавши, що це сталося без відповідного розпорядження військової влади. Роя запевнив колишнього парламентарного посла, що той є вільним і не має жодних причин для його подальшого затримання. Крім того, генерал особисто доручив одному з офіцерів – графові Тишкевичу попіклуватися щодо відповідного помешкання та лікарського нагляду для В. Загайкевича¹⁶¹. Відразу після розмови з генералом, українському діячеві свої убоління з приводу арешту висловив від імені Польської Ліквідаційної Комісії у Кракові (далі – ПЛК) граф Олександр Скарбек. Він також запевнив бранця, що той є безперечно вільним, *«гостем Національного Уряду»*, і міг би без зволікання виїхати з Кракова, якби був здоровий¹⁶². Відтак, В. Загайкевича розмістили у лікувальному закладі д-ра Купчика на вулиці Шуйського, 11. Тут колишнього парламентарного посла знову відвідав граф О. Скарбек, який підтвердив лікареві, що В. Загайкевич – *«гість Національного Уряду»*¹⁶³.

¹⁵⁹ Тексти листування В. Бачинського та В. Морачевського оприлюднив у своїх спогадах К. Студинського (ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 24-25).

¹⁶⁰ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 34.

¹⁶¹ ЦДІАУЛ, ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів), оп. 8, спр. 3046, арк. 53. Протокол допиту В. Загайкевича датований 29 квітня 1919 р.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само, арк. 53-53 зв.

Українсько-польська угода від 1 лютого 1919 р. та її наслідки

Факти інтернаціоналізації цивільного населення викликали серйозне занепокоєння у середовищі української та польської спільноти. З метою захисту українського населення в на початку грудня 1918 р. у Львові був утворений Український Горожанський Комітет (далі – УГК). Генерал Тадеуш Розвадовський 4 грудня, а О. Скарбек – від імені адміністративного відділу Тимчасового правлячого комітету у Львові 5 грудня дали на це свою письмову згоду¹⁶⁴. УГК очочив Стефан Федак, секретарем комітету був Володимир Целевич. Підрозділом УГК була жіноча Самаритянська Українська Секція (далі – СУС), в складі голови (Олена Косевич), секретаря (О. Шепарович-Федак) та одинадцяти співробітників, жінок зі Львова. Першочерговим завданням СУС була допомога громадянам Львова, які потерпіли внаслідок українсько-польського конфлікту¹⁶⁵. Самаритянська Секція Українського Горожанського Комітету у Львові розташувалася за адресою: м. Львів, вул. Бляхарська, 11 (1 поверх). Офіційна дата заснування секції – травень 1919 р.¹⁶⁶

Український Червоний Хрест ще не був створений. Тому крім секції швидкої допомоги була відкрита секція правничої поради, що вже конкретно займалася арештованими українськими активістами. Для встановлення правового статусу орга-

¹⁶⁴ ЦДІАУЛ, ф. 462 (Український горожанський комітет, м. Львів), оп. 1, спр. 2, арк. 1, 7. У листі на ім'я заступника голови УНРали Л. Ганкевича йшлося, що польська влада приймає до відома утворення УГК, зі заувагою, що його діяльність буде скерована виключно на заспокоєння щоденних потреб та охорону українського населення Львова. Про певні застереження щодо діяльності комітету, з військового огляду, в цьому ж листі заявив генерал Т. Розвадовський (Там само, арк. 1).

¹⁶⁵ Трембіцький В. Червоно-хрестні взаємини з суміжними державами // Вісті Комбатанта, 1973, ч. 3, с. 93; ч. 4, с. 8.

¹⁶⁶ ЦДІАУЛ, ф. 462 (Український горожанський комітет, м. Львів), оп. 1, спр. 52, арк. 4.

нізації СУС вже у грудні 1918 р. розпочала здійснювати заходи у польської влади щоб дістати право на опіку чи огляд (разом з польською владою) над українськими полоненими та в'язнями¹⁶⁷.

Член Польської ліквідаційної Комісії (далі – ПЛК) Олександр Скарбек, котрий з перших днів війни намагався налагодити контакти з українським керівництвом задля припинення конфлікту, розпочав листування з діячем УНРади Левом Ганкевичем¹⁶⁸.

На початку грудня Лев Ганкевич та Володимир Охримович розпочали перемовини з графом О. Скарбком вже конкретно стосовно ранених, полонених та інтернованих українців у Львові та на заході від Львова¹⁶⁹. Прагнення вирішити питання полонених та інтернованих цивілізованим шляхом виявили духовні лідери обидвох сторін. 16 грудня 1918 р. з'явилися спільні відозви архієпископа Юзефа Більчевського та митрополита Андрея Шептицького до командування української та польської армій з проханням розпочати обмін полонених¹⁷⁰. Це питання важко було узгодити без порозуміння з урядом ЗУНР та без його уповноваження тому О. Скарбек погодився видати українським діячам перепустки¹⁷¹. Відтак Володимир Охримович та Степан Томашівський отримали змогу (за польськими перепустками) виїхати до тимчасової столиці ЗУНР Станіслава з метою узгодження дій українського відділення Червоного Хреста під польською окупацією¹⁷².

¹⁶⁷ Трембіцький В. Червоно-хрестні взаємини з суміжними державами // Вісті Комбатанта, 1973, ч. 4, с. 8.

¹⁶⁸ Як Поляки хотіли ще раз ошукати українців // Україна, Жовква 1918, 26 грудня, ч. 8, с. 2.

¹⁶⁹ Шепарович Федак О. Український Червоний Хрест у Львові 1918–1919 // Вісті Комбатанта, Нью-Йорк, 1961, ч. 3, с. 29.

¹⁷⁰ Nieznana korespondencja Arcybiskupów..., s. 18.

¹⁷¹ Шепарович Федак О. Український Червоний Хрест у Львові 1918–1919, с. 29.

¹⁷² Там само, с. 8.

15 січня 1919 р. Президія Ради Державних Секретарів на своєму засіданні ухвалила рішення уповноважити депутатів УНРади Лева Ганкевича, Володимира Охримовича та Стефана Томашівського від імені української сторони заключити угоду (конвенцію) з польськими урядовими представниками¹⁷³.

У того дня датованому листі уряд уповноважив членів УНРади, що перебували у Львові переговорювати з поляками «в цілі тимчасового уладження справ культурних, комунальних і гуманітарних місцевого характеру при збереженні інтересів і достоїнства Української Держави»¹⁷⁴. Тоді ж делегація самаритянської установи отримала письмове підтвердження повноважень для переговорів з польською владою про санітарно-гуманітарну опіку українського та польського товариств Червоного Хреста по обидва боки лінії фронту у справах полонених та інтернованих.

Перемовини відбулися у Львові на п'яти засіданнях від 21 січня до 2 лютого 1919 р. Польську сторону представляли делегати Правлячої комісії д-р Владислав Стеслович, граф Олександр Скарбек, інженер Артур Гавснер та д-р Адам Глажевський. На другому і подальших засіданнях був присутнім й граф Зигмунт Лясоцький. Значний інтерес становлять протоколи переговорів, які на прохання української сторони ухвалювалися та підписувалися усіма присутніми. Протоколи зафіксували дискусію щодо окремих положень, які були устійнені в остаточному документі. Згідно четвертого протоколу з 1 лютого, за наполяганням С. Томашівського, присутні, після довгої дискусії, дійшли згоди, щоб в умові для окреслення обох сторін було вжито термін «воюючі сторони». В останньому протоколі перемовники відзначили, що після підписання умови «Д-р Ганкевич подякував польським делегатам за те, що мимо воєнного стану

¹⁷³ Новинки. Українсько-польська умова в справі полонених і інтернованих // Републіка, 1919, 9 лютого, ч. 7, с. 4.

¹⁷⁴ Шепарович Федак О. Український Червоний Хрест у Львові 1918–1919, с. 29.

вдалося їм побороти всі труднощі і дійти до порозуміння для переведення переговорів суто гуманітарного характеру а д-р Стесловіч дякував українським делегатам за їхню велику співпрацю та висловив надію, що цей перший крок дасть початок до мирного устійнення співжиття обох народів»¹⁷⁵. Першу українсько-польську умову про двохсторонню санітарну діяльність та про обмін полоненими та інтернованими від 1 лютого 1919 р. фактично підписали наступного дня – 2 лютого¹⁷⁶.

Стосовно інтернування цивільних осіб в умові було сказано: *«Інтернування треба обмежити до цілком військових випадків, іменно до тих, в яких заходить оправдане побоювання, що дана особа може ділати на шкоду армії. Всі інші інтерновані доси мають бути безпроволчно випущені на волю, евентуально – на скільки їх місце осідку лежить на тіснійшій операційній терені – конфіновані»*¹⁷⁷. Сторони погодилися щодо обопільного дотримання таких побутових умов у концтаборах: відповідне пристосування приміщень (літні бараки мали бути замінені утепленими); при розміщенні інтернованих брати до уваги «ступень

¹⁷⁵ Шепарович Федак О. Український Червоний Хрест у Львові 1918–1919, с. 21). Олена Федак-Шепарович відзначила, що протоколи з п'яти засідань переговорин, записані польською, їй особисто передав Л. Ганкевич.

¹⁷⁶ Умову підписали всі перелічені представники польської сторони (Трембіцький В. Червоно-хрестні взаємини з суміжними державами // Вісті Комбатанта, 1973, ч. 4, с. 8; Шепарович-Федак О. Українсько-польська умова з дня 1-го лютого 1919 р. // Вісті Комбатанта, Нью Йорк, 1962, ч. 2, с. 20-21).

¹⁷⁷ ВВк 108. – Умова про обходження з раненими, бранцями і інтернованими. Умова заключена дня 1. лютого 1919 у Львові межі повновласниками Державного Секретаріату Укр. Народньої Републики Західної области, уповноваженими письмом з дати Станиславів 15. січня 1919: Др. Стефаном Томашівським, Др. Володимиром Охримовичем і Др. Львом Ганкевичем – іменем української воюючої сторони, та делегатами Правлячої Комісії: Др. Владиславом Стесловичем, Зигмунтом гр. Лясоцьким, Александром гр. Скарбком, інж. Артуром Гавснером і Др. Адамом Глажевським – іменем польської воюючої сторони в справі усталення засад обопільного трактовання ранених, полонених та інтернованих // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ, 1919, 10 цвітня, ч. 9, с. 7.

інтелігенції зглядно образования»; денний харчовий раціон мав відповідати щонайменше військовій продовольчій пайці; забезпечити необхідний лікарський нагляд та задоволення релігійних потреб арештованих відповідно їх обрядової приналежності; видавати розпорядки щодо дотримання чистоти у таборах; виплачувати інтернованим денні грошові відшкодування («причинки») від 3 до 5 корон «відповідно життєвій стопі інтернованого і місцевим відносинам»; в місцях розташування таборів запровадити видачу постійних посвідчень («легітимацій») з правом відвідувати інтернованих та доставляти безпосередньо їм продукти харчування, одяг, літературу і т. п.¹⁷⁸ У 10-ій статті умови відзначалося: *«Обі сторони будуть вести приміт (евіденцію) полонених, ранених і інтернованих та відповідні викази будуть пересилати собі обоїльню що найменше раз у місяць»*¹⁷⁹. Керівник адміністрації ПЛК і Правлячої комісії З. Лясоцький у своїх спогадах відзначив, що умова від 1 лютого 1919 р. була єдиним позитивним наслідком польсько-українських переговорів¹⁸⁰.

7 лютого 1919 р. РДС прийняла заключену угоду до відома і видала спеціальну постанову щодо впровадження її в дію¹⁸¹. Механізм реалізації угоди з української сторони було визначено в документі під назвою: «Розпорядок державного секретаріату внутрішніх і військових справ, виданий 16. лютого 1919 в порозуміню з причасними державними Секретаріатами в справі виконання умови заключеної дня 1. лютого 1919 у Львові між українською і польською воюючою стороною що до усталення засад обоїльнього трактування ранених, полонених та інтерно-

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Там само, с. 8.

¹⁸⁰ Lasocki Z. Wspomnienia Szefa Administracji P. K. L. i K. Rz., Krakow, 1931, s. 58.

¹⁸¹ Новинки. Українсько-польська умова в справі полонених і інтернованих // Република, 1919, 9 лютого, с. 4.

ваних»¹⁸². Польська сторона зволікала з підготовкою відповідного розпорядження. Такий документ стосовно українців оголосили на терені Начальної Команди групи «Схід» щойно 3 березня 1919 р. Про це заступник головного комісара д-р Шталь 11 березня 1919 р. повідомив уряд ЗУНР¹⁸³.

На початку березня 1919 р. з Женеви до Львова, через Берлін та Варшаву, прибула місія міжнародного Червоного Хреста. Її керівник Е. А. Фрік пообіцяв заступнику головного комісара д-ру Шталю та Л. Ганкевичу свою підтримку в реалізації умови від 1 лютого¹⁸⁴.

У присутності делегатів швейцарського Комітету опіки над полоненими польською та українською стороною була укладена «додаткова умова» від 11 березня 1919 р.¹⁸⁵ Згідно міжнародних конвенцій Правляча комісія зобов'язалася, що за умовою відповідних дій українського уряду, полоненим та інтернованим українцям буде надана можливість надсилати та отримувати листи, посилки одягу, білизни, продуктів та грошових коштів. З цією метою у визначеному часі та місці ці листи та посилки мали збиратися, і за посередництвом парламентаря раз на тиждень передаватись українській стороні. Одночасно парламентар мав відібрати посилки, передані з поза українського фронту. Передана й надіслана до місця збору кореспонденція мала бути переглянута та цензурована протягом 72 годин польським делегатом Червоного Хреста¹⁸⁶.

Декілька днів швейцарська делегація вивчала ситуацію з інтернованими та полоненими у Львові, й 12 березня 1919 р., у

¹⁸² ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 2-4 зв.

¹⁸³ В справі виконання українсько-польської умови щодо взаємного трактування ранених, бранців і інтернованих // Вперед! 1919, 15 марта, ч. 80, с. 2.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ ЦДІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 36, арк. 1.

¹⁸⁶ В справі виконання українсько-польської умови щодо взаємного трактування ранених, бранців і інтернованих, с. 2.

супроводі британського кореспондента «Times» п. Джефріса, виїхала через фронт до Станіславова. Окрім консультацій з представниками польської влади члени швейцарської місії обговорили справи українського Човоного Хреста з Володимиром Охримовичем, п. Шепарович, Левом Ганкевичем, Євгеном Гуцайло та о. Левом Сембратовичем¹⁸⁷.

Гуманітарна допомога інтернованим

Польські громадські організації, які діяли в містах, що перебували під українським правлінням, всіляко намагалися допомагати інтернованим співвітчизникам. Майже у кожній місцевості ЗУНР, де утримувались інтерновані та полонені поляки, з дозволу української влади, були утворені т. зв. Комітети Пань, які щоденно передавали обіди до таборів¹⁸⁸. Н. Гірняк згадував, що з часу, коли у Тернополі зібралася більша кількість інтернованих поляків, його кілька разів відвідувала делегація місцевого Польського Горожанського Комітету та переговорювала в справі дозволу на доставку харчів, білизни, одягу та ліків для інтернованих й полонених. Український комендант, покликавшись на міжнародну конвенцію в Гаазі, дав свою згоду на матеріальну допомогу при умові контролю переданих речей¹⁸⁹. *«Поміч польського громадянства – пригадував Н. Гірняк – для інтернованих і полонених вояків приймав я радо вже хоча б з тої причини, що ми самі мали величезні труднощі матеріальні в організуванні нашої армії, що нам самим дуже бракувало білля, одежі та санітарного матеріялу і з тої причини ми не були в силі заспокоїти всіх потреб полонених. А допомога польського громадянства для земляків була й для нас полегшою»*¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Відїзд членів швайцарського Червоного Хреста до Станіславова // Вперед! 1919, 13 марта, ч. 78, с. 3.

¹⁸⁸ ЦДІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 36, арк. 1 зв.

¹⁸⁹ Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської Військової Округи, с. 136.

¹⁹⁰ Там само, с. 137.

Зокрема у Львові цією справою активно займалася Марія Дулемб'янка¹⁹¹. У Кракові допомогою полякам інтернованим на території ЗУНР займалися «Комітет порятунку для Львова» на чолі з професором д-ром Станіславом Ціхановським та «Комітет опіки над жертвами кресової війни» під головуванням о. Єжі Любомірського¹⁹². Обидві організації працювали у контакті Відділом здоров'я та суспільної опіки ПЛК¹⁹³.

Українці розпочали допомогу ув'язненим одноплемінникам ще до заключення українсько-польських угод. інтернованих в Баранові відвідували їх дружини: п. Олена Кормошева, Емілія Лавецька, Катерина Гриців, Емілія Солганова, Олька Левкевичівна, Зоня Коцябівна, дочка і дружина М. Федака, дочка о. Кормоша, п. Кузикова¹⁹⁴. 23 січня – 11 лютого 1919 р. три делегатки українського Червоного Хреста Дарія Старостольська, Софія Олеськів та Олена Косевич оглянули бараки й шпиталі в Домб'є, Кракові, Вадовицях, Баранові й Перемишлі¹⁹⁵. 24 січня 1919 р. Баранів відвідала Д. Старосольська, як член місії Червоного Хреста¹⁹⁶. Члени самаритянської організації привозили до табору продукти та тютюн¹⁹⁷. Про санітарний стан та побутові умови у таборах вони повідомляли тутешні власті, а про загальну ситуацію склали відповідний звіт Начальній команді польського

¹⁹¹ Марія Дулемб'янка (1862–1919) – художниця, активна діячка польського та міжнародного жіночого руху, редактор часопису «Głos Kobiet» у Львові. М. Дулемб'янка мала чималий досвід у справах гуманітарного характеру. У роки Першої світової війни діячка активно допомагала інтернованим польським легіонерам в Угорщині (Павлишин О. Дулемб'янка Марія // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія, т. 1: А–Ж, Івано-Франківськ, 2018, с. 603–604.

¹⁹² ЦДІАУЛ, ф. 211, оп. 1, спр. 418, арк. 3.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Там само, арк. 21, 35, 36.

¹⁹⁵ Поворот українських делегаток Червоного Хреста // Вперед! Львів 1919, 14 лютого, ч. 61, с. 1.

¹⁹⁶ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 37.

¹⁹⁷ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 21.

війська. У меморіалі містився заклик в ім'я гуманних ідеалів створити для українських полонених та інтернованих людські умови існування¹⁹⁸.

Ситуація з допомогою суттєво поліпшилася після укладення угоди від 1 лютого 1919 р. Сторони узгодили склад інспекційних комісій, з жіноцтва обох країн, для відвідання таборів полонених й інтернованих та лікарень. Українську сторону представляли Дарія Старосольська, Олена Косевич та Софія Олеськів, польську – Марія Дулемб'янка, Марія Опеньська, графиня Дідушицька¹⁹⁹. В. Орський пригадував, що наприкінці січня 1919 р. названі польські делегатки, з метою в'язнення долі інтернованих поляків, завітали до Журавко. Прибули, зокрема, до палацу князя Чарторийського²⁰⁰.

16 лютого 1919 р. у Львові 6 членів УГК отримали посвідчення, які давали їм право відвідувати тільки два шпиталі розташовані у Львові, а О. Косевич та Шепарович дістали посвідчення дійсні для усього міста²⁰¹.

У березні 1919 р. у Станиславові, на підставі документів, які сюди привіз до керівник швейцарської місії Е. Фрік й відповідного наказу уряду ЗУНР був утворений «Комітет 10 польських пань». Члени цього Комітету отримали право щоденно особисто відвідувати полонених та інтернованих, приносити їм їжу, одяг, гроші та книги²⁰². 11 березня 1919 р. до УГК надійшов лист від Правлячого комітету, на основі якого у Львові мав бути створений український комітет аналогічний Станиславівському. Наступного дня д-рові Шталю було запропоновано список 10 ук-

¹⁹⁸ Савчук Б. Жіноцтво в суспільно-політичному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.), Івано-Франківськ, 1998, с. 76.

¹⁹⁹ Трембіцький В. Червоно-хрестні взаємини з суміжними державами // Вісті Комбатанта, 1973, ч. 4, с. 9.

²⁰⁰ Розмова з інтернованими відбувалася в присутності українського офіцера, проте велася французькою мовою (Orski St. W. W zachodniej «Republice» Ukraińskiej..., s. 29).

²⁰¹ ЦДІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 36, арк. 1 зв.

²⁰² ЦДІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 36, арк. 1.

раїнських делегаток (з них 6 – для Львова, по 2 – для Кракова та Перемишля)²⁰³.

У меморіалі Українського Червоного Хреста йшлося:

«Делегація Укр. Червоного Хреста, яка разом з членами Місії Швейцарського Червоного Хреста працювала в Українській Народній Республіці над поправою санітарних відносин, також і серед полонених Поляків була свідком: що полонені польські, котрих число досягало кілька тисячів разом з цивільними інтернованими, приміщені були в дворах, монастирах і школах, часто по селах серед городів, що они мали постійну опіку зі сторони польських Комітетів пань, які щоденно могли відвідувати кожний табор і шпиталь та заносити обіди, одіж і книжки. Не було ніколи случаю масового побиття в таборах, як се діялось на Домбю. Хорих приміщувано в окремих шпиталях, а коли шпиталів не було, засновувано їх або спроваджувано в шпиталі з Києва та Одесси.

Коли в однім шпиталі, де лежали польські полонені запримітила Місія Черв. Хреста з Женеви брак простирал, сейчас післано їх на приказ Секретаріату в Станиславові. Одним словом власти [діяли] завсідги на руку Комітетам опіки над раненими, інтернованими і хорими»²⁰⁴.

В меморандумах Українського Червоного Хреста разом з умовою 1 лютого паралельно згадується ще одна українсько-польська домовненість, що датується 17 березня 1919 р. (тоді Горожанським Комітетам і Комітетам пань надано право опіки над полоненими)²⁰⁵. Очевидно саме в цей день відбулися двохсторонні переговори, які документально, у присутності делегатів Швейцарського Червоного Хреста закріпили повноваження українських та польських гуманітарних інституцій

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ ДАЛО, ф. 59 (Товариство «Український Червоний Хрест»), оп. 1, спр. 3, арк. 7 зв.

²⁰⁵ ДАЛО, ф. 59, оп. 1, спр. 3, арк. 5 зв.

Двоє делегаток зі Станиславова (пп. Вончаловській та Марія Граф) отримали дозвіл, у супроводі швейцарської місії, оглянути всі табори та шпиталі, де знаходилися поляки, окрім того, що всі ці табори у лютому 1919 р. відвідали польські делегатки зі Львова²⁰⁶. Для М. Дулемб'янки відвідини таборів мали трагічні наслідки – вона захворіла на тиф і невдовзі померла у Львові²⁰⁷.

Комітет польських пань в Коломиї щодня закуповував продовольство для польських полонених та інтернованих, що утримувалися в таборі у Косачеві²⁰⁸.

Однак у цілому виконання умови польською стороною було досить повільне. О. Федак-Шепарович, як свідок цих подій, стверджувала, що *«Польська влада не придержувалася “принцисів” умови. За винятком видачі легітимаций на відвідання ранених, полонених та інтернованих і точки про від поручницю Червоного Хреста, ні одна з вище поданих точок (перед тим автор оприлюдила текст умови – О.П.) не була переведена. За весь час моєї праці в Червоному Хресті, я ніколи не одержала, наприклад, не дивлячись на численні домагання, списків, передбачених в арт. Х»*²⁰⁹.

Інтернований у Домб'є о. Степана Онишкевич у листі до К. Студинського 16 лютого 1919 р. звітував: *«Гроші зложені Вами на закупно одежі вже майже видалисьмо і обділилисьмо понад 200 интерн[ованих] старим обувем (або направили) і одежою. 200 курток відобрали і роздаємо. Авізованих пп. Піпчинською і Плеканівною 100 пар черевиків ще не дістали. 10 000 к (менше 25 к) лежить ще в Команді табору, бо ще не при-*

²⁰⁶ Польські делегатки мали змогу розмовляти з кожним інтернованим, занотувати його скарги, і жоден з в'язнів не був за це покараний (ЦДІА України у Львові, ф. 462, оп. 1, спр. 36, арк. 1-1 зв.).

²⁰⁷ Kuczalska-Reinschmit P. Ś. p. Marya Dulebianka // Tygodnik Ilustrowany, 1919, 12 Kwietnia, nr. 15, s. 238.

²⁰⁸ Монолатій Іван. Місто двох республік і диктатури. Коломийські сцени Української революції, с. 526.

²⁰⁹ Шепарович-Федак О. Українсько-польська угода з дня 1-го лютого 1919 р., с. 23-24.

готовлено для реконвалесцентів (галицьких і укр[аїнських] інтернованих), та полонених осібної кухні. Та я вже урговав і семи днями все зробить ся. Та в виду страшеної дорожні (25–30 к коштує 1 кг фасолі чи муки) повисша сума дуже не вистарчаюча. Просимо о дальшу поміч»²¹⁰.*

Серед першочергових гуманітарних питань українсько-польського збройного конфлікту була справа перетину лінії фронту цивільним населенням. Війна захопила зненацька значну кількість людей чи навіть сімей вдалині від своїх домівок. Фронт розділив українські та польські родини з різних місцевостей Галичини. Крім того, по обидва боки боєвої лінії виявилось чимало осіб, які не бажали залишитись у статусі національної меншини у новоутворених державах, а прагнули жити й працювати під «своєю» владою. На перших порах українська адміністрація не чинила формальних перешкод бажаним переселитись на територію зайняту польськими військами²¹¹. Це насамперед стосувалося службовців польської національності, котрі не виявили бажання працювати під українським правлінням. Слід відзначити, що ПЛК доставила на територію ЗУНР директиву, яка вказувала службовцям польської національності Східної Галичини залишатися в місцевостях своєї дотеперішньої праці, щоб у потрібний час зайняти свої посади. Водночас їм заборонялось виконувати будь яку роботу під українською владою. Директива дозволяла виконувати службові обов'язки фахівцям всіх категорій, у випадку якщо такі дії будуть визнані необхідними, або в інтересі польської справи вказані найблищим місцевим польським комітетом. Такі виняткові виконання службових обов'язків під українською владою, а навіть прийняття присяги дозволялися в разі примусу, загрози примусового доставлення до

* Тут йдеться про українців Наддніпряни – О.П.

²¹⁰ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941), с. 336–337.

²¹¹ ЦДІАУЛ, ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів), оп. 1, спр. 1931, арк. 113.

кордону, арештування службовця а також заггрози його родині²¹². Службовці будівельного управління в Болахові склали 6 листопада 1918 р. протокол, у якому заявили, що відмовляються присягнути на вірність УНРаді, котру вони не визнавали за владу. Персонал виявив намір виїхати до Кракова й зголоситися польській адміністрації²¹³. Звільнених з посад адміністративних урядників з Калуша було вивезено за межі ЗУНР, у супроводі військової охорони для їх особистої безпеки, до Лавочного²¹⁴. 15 листопада 1918 р. українська адміністрація організувала спеціальний залізничний потяг, яким через Чехо-Словаччину до Кракова змогли виїхати поляки що проживали у Західній Галичині²¹⁵. З початку противниками переїзду виступало військове командування. Та РДС на своєму засіданні 14 квітня 1919 р. ухвалила рішення вислати від Президії листа до Начальної Команди армії з пропозицією випустити тих поляків які бажали виїхати зі своїми родинами за межі ЗУНР²¹⁶.

Однак у зв'язку з заключенням українсько-польської умови, яка ставила взаємовідносини між воюючим сторонами у цивілізовані рамки. До головного командування польських військ групи «Схід» звернулося керівництво Палати адвокатів у Львові з проханням дозволити виїхати за лінію фронту, до місця постійного проживання, адвокатам з різних місцевостей Східної Галичини, які на той час, з тих чи інших причин, опинилися у Львові²¹⁷. Усього, згідно долученого списку, на територію підконтрольну ЗУНР виявили бажання переїхати 75 осіб адвокатського стану єврейської, польської та української національ-

²¹² ЦДІАУЛ, ф. 211, оп. 1, спр. 23. Арк. 1-1 зв.

²¹³ ЦДІАУЛ, ф. 211, оп. 1, спр. 413, арк. 3-3 зв.

²¹⁴ З краю. Калуш // Нове Життя, Станиславів 1918, 20 грудня, ч. 20, с. 2.

²¹⁵ Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. . 96.

²¹⁶ ДАЛЮ, ф. 257, оп. 1, спр. 183, арк. 20 зв.

²¹⁷ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3046, арк. 76-76 зв.

ностей разом зі своїми сім'ями²¹⁸. М. Омелянович-Павленко навіть пропонував насильне вивезення поляків: *«Зелізничники-Поляки агітують по селах – вивозити їх за границі»*²¹⁹.

Звільнення та обмін інтернованими

Зобов'язання щодо виконання умови від 1 лютого 1919 р. українська сторона розпочала досить оперативно. Згідно даних української сторони, станом на а влада випустила на волю 1149 осіб. Крім того були звільнені всі чоловіки віком понад 50 років, інваліди, жінки та діти²²⁰. На прохання митрополита А. Шептицького РДС ЗУНР, рішенням від 9 березня 1919 р. випустила на волю священиків латинського обряду²²¹. Незабаром український уряд уповноважив представляти інтереси української сторони в гуманітарних питаннях К. Студинському. Він почав діяти спільно з В. Охримовичем. Їхні дії були спрямовані з метою реалізації умови від 1 лютого. Наслідком зусиль К. Студинського та В. Охримовича на волю дісталися певна кількість поляків²²². На початку березня 1919 р. з табору в Коломиї було відправлено до Рудківського повіту селян-латинників, яких мали конфінувати у місцевості їх проживання²²³.

Польська сторона також відпустила на волю кількох українських діячів. Ще 22 січня 1919 р. до табору в Баранові надійшла звістка проте, що І. Курівця узгодили обміняти за польського інженера Опольського, який перебував на території ЗУНР²²⁴. 28 січня того ж року І. Курівець виїхав до Кракова, звідки через

²¹⁸ Там само. Арк. 78-80 зв.

²¹⁹ ДАЛО, ф. 257, спр. , арк. 8 зв.

²²⁰ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3043, арк. 17, 17 зв, 18.

²²¹ Онацький С. Творення дипломатичної місії при Ватикані за Карманського і Тишкевича // Бюлетень. Матеріали IV наукової конференції НТШ, Торонто 1953, ч. 1, с. 55.

²²² ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 42.

²²³ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 33, арк. 2-4,

²²⁴ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 36.

Відень мав дістатися на територію ЗУНР²²⁵. Втім прямувати у цьому напрямку І. Курівцю польська влада не дозволила. Відтак, він поїхав до Львова, звідки щойно 16 лютого 1919 р. зміг разом з українськими делегатками Червоного Хреста вирушити до Станиславова. На той час відпущений українцями інженер Опольський вже 5 тижнів перебував у Львові²²⁶.

4 січня 1919 р. до Баранова надіслали телеграму в якій повідомлялося про те, що командування польської армії звільняє від інтернування К. Студинського²²⁷. Наступного дня він покинув табір і 7 лютого того ж року прибув до Львова²²⁸. 5 березня 1919 р. Президія Правлячої комісії повідомила Л. Ганкевича, що з табору в Домб'є випущено на волю І. Кивелюка, сестер Кульчицьких, Ольгу Ціпановську, а з Дембіці звільнили, арештованого в Новім Сончу, колишнього українського посла Василя Яворського²²⁹.

К. Студинський задував, що він разом з радником Юристовським готував поїзд для переїзду поляків на польську сторону фронту²³⁰. Українська влада розповсюдила відозву за підписом 66 осіб польської національності котрі перебували в українських концтаборах:

«Ми є зараз в українській неволі. Наочно бачимо ту помилку, в яку нас впроваджено і бачимо український народ, якого нас силують ненавидіти. Вже тиждень залишаємося в неволі, однак жоден з нас не може сказати, що йому спричинено тут якоїсь кривди. Обходяться з нами тут в найприхильніший спосіб. Ми котрій з душею живемо, співчуваємо з вами Брати, Співвіт-

²²⁵ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 37-38.

²²⁶ Відїзд д-ра Курівця і укр. делегаток Червоного Хреста // Вперед! 1919, 20 лютого, ч. 64, с. 2.

²²⁷ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 40. Пізніше К. Студинський задував, що його звільнили згідно наказу генерала Т. Розвадовського від 3 лютого 1919 р. (Там само, арк. 42).

²²⁸ Там само, арк. 40, 42.

²²⁹ Випущені на волю // Вперед! 1919, 7 марта, ч. 73, с. 3.

²³⁰ ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 42.

чизники і колеги, зайтшестанни дальший захланності та хтивості панування над таким самим робочим народом, якими є іми. За когось і для кого кладемо ...голови...»²³¹.

Незважаючи на те, що українська влада досить скоро розпочала виконання угоди, польська сторона, зайнявши вичікувальну позицію, зволікала з адекватними діями. Більше того, поляки продовжували інтернувати українців. Зокрема, 8–15 березня 1918 р. у Перемишлі польські силові структури арештували та відправили у Домб'є кілької залізничників-українців (Яцко Босий, Гнат Годик, Григорій Подоляк, Микола Колодій, Федь Козаченько)²³². За обвинуваченням у шпигунстві арештували та ув'язнили українського діяча Л. Ганкевича²³³.

Неспроможність Галицької Армії протягом тривалого часу оволодіти Львовом чи принаймі досягнути переконливої стратегічної переваги спонукала польське громадянство повітових центрів до активнішої протидії українській владі. Весною 1919 р. таємні польські організації, які діяли в Тернополі, Бережанах та Золочеві зрозпочали підготовку до повстання. Воно мало розпочатись у цих містах 28 березня 1919 р. і поширитись на всі повітові центри ЗОУНР²³⁴. Напередодні в районі Рави-Руської було заплановано наступ польських військ, які мали прорвати фронт і увійти до міст «для наведення порядку між збунтованими проти своєї влади українцями». Місцева українська влада дізналася про підтовку до повстання, розвідці в Золочеві дістались в руки плани і списки членів польської організації. Змовників заарештували і віддали під суд. Як було встановлено з документів таємної організації та зізнань арештованих, змовники вважали, що з відмовою польських фахівців працювати на урядових посадах настане анархія і українська «хлопська» держава розле-

²³¹ ЦДІАУЛ, колекція листівок і афіш, інв. № 6783.

²³² ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 13, арк. 39.

²³³ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 47.

²³⁴ Микитюк Д. Старшинська школа піхоти в Золочеві // Золочівщина. Її минуле і сучасне / Упорядкував Володимир Болюбаш, Нью-Йорк; Торонто; Канберра, 1982 (= Український Архів, т. XXV), с. 440-441.

титься сама для браку конечно потрібної кількості інтелігентних сил»²³⁵. Ванда Мазановська у своїх спогадах стверджувала, що арешти 27 березня 1919 р. в Золочеві співпали з проривом польського війська оточення у Львові. За її версією, причиною репресій були придуманий українцями список, польських активістів, які діяли «проти збройних сил української держави»²³⁶.

В Золочеві декількох змовників після суду розстріляли на подвір'ї місцевого замку-тюрми²³⁷. Одного, активіста розстріляли ніби-то за віршований антиукраїнський памфлет²³⁸.

Зрозуміло, що такі факти перекреслювали всі досягнуті домовленості. Обидві сторони мали претензії щодо виконання угоди. Про характер претензій уряду ЗУНР до польської сторони свідчить датований 8 квітнем 1919 р. лист від Президії РДС до Правлячої комісії у Львові з такими домаганнями:

1) збільшити адміністративні сили по таборах інтернованих і полонених;

²³⁵ Українські Вісти, Тернопіль 1919, 9 мая, ч. 5, с. 1.

²³⁶ Mazanowska W. Meczennicy zloczowscy // W obronie Lwowa i kresów wschodnich. Polegli od 1-go listopada 1918 do 30-go czerwca 1919 r., Lwów, 1926, s. 65.

²³⁷ Крохмалюк В.-Б. З мого дитинства й молодих літ у Зборівщині (Фрагменти споминів) // Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Исторично-мемуарний і літературний збірник / Наукове Товариство ім. Шевченка; Ред. колегія: Б. Гошовський, В. Верига, А. Жуковський, Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сидней: Видання Комітетів Зборівщини, 1985 (= Український архів, т. XXXVIII), с. 697; Wielopolska (Janowska) M.-J. Gontowszczyzna. Wspomnienia z rebelji ukraińskiej w Małopolsce Wschodniej, Poznań, 1924, s. 45; Wiszniewski S. Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie..., s. 142.

²³⁸ Вірш під назвою «Україна» починався такими рядками: «Caly świat się dzisiaj zmienia, / dziś Wolności świta era, / bo w myśl samostanowienia, / każdy los swój sam obiera / Byli Niemcy i Moskale, człowiek siedział u komina, / dzisiaj siedzi w kryminale, bo wskresła Ukraina» (Wielopolska (Janowska) M.-J. Gontowszczyzna. Wspomnienia z rebelji ukraińskiej..., s. 45).

2) негайно переглянути справи усіх арештованих та звільнити невинних згідно 3-го пункту умови, насамперед тих жінок, котрі залишили свої дітей без будь-якої опіки;

3) перенести всіх закладників до місць їхнього проживання під можливим строгим поліцейським наглядом;

4) припинити практику розміщення політично підозрілих інтелігентів у в'язницях разом з кримінальними злочинцями, а розміщувати їх в «публичних будинках приватних чи то публичних»;

5) звільнити з в'язниць селян, які потрапили туди під час масових арештів в окремих селах (напр. Вороців, Кульпарків), замість того щоб потрапити, у виключних випадках, до таборів інтернованих;

6) покращити харчування, якого бракує для забезпечення особи, закупаючи провіант поза таборами, яких немає на складі;

7) відмінити заборони відвідувань інтернованих та виходу їх до міста під наглядом сторожі, запровадження постійних денних прогулянок поза територію табору для тих які цього потребують;

8) відмінити заборону інтернованим читати пресу;

9) визначити за порозумінням з греко-католицьким ординаріатом священників для кожного табору для задоволення духовних потреб греко-католиків;

10) перенести шпиталь у Вадовицях з бараків до приміщень які відповідають необхідним умовам;

11) надіслати списки осіб вивезених до Модліна, куди не було допущено українську делегацію Червоного Хреста;

12) перемістити інтернованих в Перемишлі з «гнилого бараку» до «відповідного иншого будинку, що надаєсь на людське житло»²³⁹.

Особливі умови після виконання яких дальші переговори: звільнити гайкмекерів (бл. 5000 осіб); негайно відправити на

²³⁹ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 28 зв.

територію ЗУНР робітничі родини, неправомірно затримані та інтерновані в Освенцимі²⁴⁰. Лист, який підписав голова уряду С. Голубович, закінчувався заявою ультимативного характеру: *«Правительство Зах. Обл. У. Н. Р. Заявляє щераз і то послідний, що коли ще і тепер не побачить в Правительстві польської Держави доброї волі пійти негайно на стрічу його домаганям, то буде воно змушене відступити зі своєї сторони від дальшого виконання умови з 1. лютого 1919 в особености застановити акцію увільнювань інтернованих та хопитись репресій»*²⁴¹.

12 квітня 1919 р. уповноважені західноукраїнського уряду: О. Шепарович, К. Студинський та В. Охримович звернулися до Станіслава Гродзіцького з листом де було конкретизовано прохання та умови українського уряду. В листі були вказані способи переїзду інтернованих українців: *«Також просимо, щоби тим особам, які на підставі сеї просьби будуть увільнені і випущені на свободу, а які мають місце замешканя поза лінією боєвого фронту, було дозволено повернути додому і в тій цілі переїхати на другу сторону боєвої лінії санітаним поїздом під патронатом Червоного Хреста, а власне поїздом, яким мають бути доставлені з української сторони ранені та інтерновані Поляки»*²⁴².

Пропозиції щодо виміни мали і поодинокий характер. Санітарний відділ Державного секретаріату внутрішніх справ ЗУНР звернувся зі спеціальним листом від 15 квітня 1919 р (Ч. 791/19 Сан.) до Генеральної команди польських військ у Кракові з пропозицією звільнити з інтернування д-ра Гіронима Малишевського і його сина Івана Жигмонта в Кобежині, в обмін за звільнення двох інтернованих українцями поляків, імена яких мали запропонувати через польський Горожанський комітет в Станіславові, «з тим, щоби по їх звільненню було вільно їм вер-

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Там само, арк. 31.

²⁴² ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3043, арк. 28-28 зв.

нути на територію Західної Области Української Народної Республіки»²⁴³.

До Державного Секретаріату внутрішніх справ письмово звернулися батьки селян-латинників інтернованих в Скольому. У листі, зокрема, йшлося:

*«Понеже зближають ся роботи весняні і поле після зарядження властий має бути всьо обсіяне так селянське як і двірське проте інтерновані місто мучити їх в бараках в голоді і холоді могли би своєю працею в поли много приспорити хліба для народа української армії»*²⁴⁴.

Анна Шепанкевич з Рудок зверталася до УНРади і повітового комісара в Язлівцю, щоб її синів – Володислава і Густава, звільнити з табору у Язлівцю («де нема навіть примітивних умов для життя») чи принаймні перевести їх у Самбір²⁴⁵.

В процесі обміну для урядових чинів та для сімей інтернованих вкрай важливим була інформація про долю родини поза лінією фронту. С. Томашівський у додатку листа до КУ таке: *«Панові д-ру Глажевському прошу проінформувати, що його син перебуває здоровий у пані Єловицької у Шутромінях. Пана інж. Гауснера прошу ласкаво повідомити, що Анджезя Чайковського немає між інтернованими. Інші особисті відомості через п. Старосольську і тов.»*²⁴⁶.

Українсько-польські перемовини 16–23 квітня 1919 р. та їх результати

Обидві сторони усвідомлювали, що виконання угоди є проблематичним, через відсутність конкретних механізмів її здійс-

²⁴³ Цікаво, що цей лист, окрім Державного секретаря внутрішніх справ й делегата Українського Червоного Хреста, підписав «Санітарний Начальник» – недавно звільнений з табору у Баранові І. Куровець (ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 43).

²⁴⁴ ДАЛЮ, ф. 1259, оп. 1, спр. 63, арк. 1 зв.

²⁴⁵ Там само, арк. 9-9 зв.

²⁴⁶ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 34.

нення. Його пробували відпрацювати на спільній нараді яка відбулася ймовірно у Львові 16–17 квітня 1919 р. Як дізнаємося з протоколу наради, що зберігся в ЦДІА, у переговорах брали участь: соймовий посол Владислав Серватовський (головуючий), радник намісництва Едмунд Юристовський, концепієнт намісництва Юліан Губерт, правничий референт Квартирмейстерства групи «Схід», д-р В. Охримович, К. Студинський, Олена Лепартович, С. Федак, граф Владислав Дідушицький а також Марія Граф зі Станіславава²⁴⁷.

Протокол наради засвідчує непростий характер переговорів. Сторони скрупульозно вивіряли кожен пункт домагань українців. Зокрема граф В. Дзідушицький спростовував дані РДС. За його словами на той час був приготований транспорт з поляків у кількості 90 осіб, що очікував у Стрию. Перед тим він налічував 300 осіб, але 210 з них відкликано назад до бараків де вони далі утримувались. К. Студинський зажадав негайного звільнення з таборів колишніх українських депутатів Галицькоколго сойму та австрійської Державної Ради.

Треба сказати, що списки для обміну узгоджувалися обома сторонами з урахуванням станового паритету. Зокрема польська сторона погоджувалася випустити Володимира Загайкевича в обмін на інтернованого українцями посла Казимира Висоцького²⁴⁸.

17 квітня 1919 р. обидві сторони погодилися з рішенням доручити виконання домовленостей мішаній комісії з 8-ми осіб (по 4-ри від поляків та українців), яку мав очолити делегат американського Червоного Хреста. Представництво від кожної сторони унормовувалося таким чином: один представник від уряду з цієї сторони фронту, три представники від національної спільноти які перебували в зоні неприятеля²⁴⁹. Нами віднайдено лише чорновик укладу. В ньому було відзначено лише окремих членів мішаної комісії Зокрема, з польської сторони: Юліан

²⁴⁷ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 45.

²⁴⁸ Там само, спр. 3046, арк. 70-70 зв.

²⁴⁹ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 47 зв.

Губерт, концепієнт намісництва (делегат від уряду), Йозеф Раймунд Шмідт, колишній державний прокурор і посол до Союму з Тернополя; з української – Марія Косевич зі Станіслава (делегат від уряду), Олена Шепарович, проф. К. Студинський та д-р Коринець зі Львова²⁵⁰.

Перевірки таборів

За рекомендацією польської сторони (Галецького, Гродзиського, радника намісництва Е. Юристовського) К. Студинський як уповноважений польського уряду спільно з делегатами польського Червоного Хреста зі Станіслава 24–28 квітня 1919 р. оглянув бараки для полонених та інтернованих в Домбю, Вадовичцях та в кримінальній закладі Вісничу²⁵¹

Одне з питань яке вдалося частково зреалізувати внаслідок переговорів – передача грошових коштів польським організаціям і виплата допомоги тим полякам, що відмовилися працювати під українською владою. К. Студинський разом Юристовським спільно гарантували передачу 7 мільйонів 800 тисяч корон для виплати пенсій урядникам польської національності та на потреби польських гуманітарних товариств на території ЗУНР²⁵². Скарбовий відділ переслав до Станіслава суму в розмірі 100 000 корон. Таку ж суму мав переслати Виділ адміністративний до Тернополя²⁵³.

Найбільш складним для реалізації виявилось питання обміну інтернованими. На підставі угоди та ухвали воюючих сторін від 23 квітня 1919 р. було складено поіменні списки осіб котрих мали взаємно обміняти. Список цей складався з урахуванням станового

²⁵⁰ Там само. Арк. 51. В договорі було відзначено, що якби якась з названих осіб з тієї чи іншої причини не могла б увійти до складу комісії, її місце зайняла б особа, визначена головою комісії на пропозицію делегата відповідної сторони (Там само).

²⁵¹ ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 42.

²⁵² ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 42.

²⁵³ Там само.

паритету. Зокрема полоненого поляками майора Стефана Тисовського мали обміняти на підполковника Рибінського з Тернополя; інтернованого Володимира Бачинського на посла Войціцького зі Самбора; Володимира Загайкевича на посла Казимира Висоцького і т. п., всього 16 (з них 4 особи, які перебували на волі)²⁵⁴. Українська сторона підійшла до справи обміну інтернованими досить прагматично. З огляду на брак національних кадрів вона намагалася, щоб на волю першочергово були випущені кваліфіковані фахівці. В архіві В. Старосольського знаходиться документ під назвою «Виказ службовиків державних котрі в першій мірі заслуговують на виміну»²⁵⁵. Тут бачимо намагання обміняти тих інтернованих українців чий фаховий досвід міг би стати в пригоді ЗУНР²⁵⁶.

При обопільних стараннях обидвох сторін, і окремих випадках позитивного вирішення, механізм обміну інтернованих та полонених не вдалося відрегулювати. Судячи з письмового запиту Президії намісництва до окружного військового командування, станом на 6 травня 1919 р. польська сторона ще не випустила на волю ні інтернованих українських дітей та жінок, ані мужчин віком понад 50 років, про що сторони домовилися в угоді від 1 лютого того ж року²⁵⁷.

Конкретним прикладом поневірян інтернованого українця у 1918-1919 рр. може бути табірна історія В. Старосольського. Адміністрація Баранова не відрізняла полонених та інтернованих, й хоча всім було відомо про його участь Старосольського у

²⁵⁴ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3046, арк. 70–70 зв. У квітні 1919 р. С. Тисовського українська сторона пропонувала обміняти на графа Ігнація Дембовського (Там само, спр. 3045, арк. 29 зв.).

²⁵⁵ ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 13, арк. 38, 38 зв.

²⁵⁶ Адміністрація ЗУНР бракувало фахівців-залізничників (Див.: Павлишин О. Державне будівництво ЗУНР–ЗОУНР: проблема національних кадрів // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р., Київ, 1997, с. 98-105.

²⁵⁷ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 68 зв.

бойових діях, у табірній документації він фігурував як інтернований. Про долю В. Старосольського йшлося у листуванні К. Студинського й В. Морачевського²⁵⁸. Після перевезення до Домб'є українського діяча залишили в статусі інтернованого. Не згідний з таким трактуванням, В. Старосольський 17 березня 1919 р. написав до коменданта табору протест, в якому зокрема відзначив: «... *Записано мене тут[ейшим] таборі як інтернованого. Се не відповідає дійсности, бо я є полонений зі зброєю в руці поручник Українського Війська. Прошу признати мені характер полоненого офіцера, евентуально по провіреню справи*»²⁵⁹. В цьому листі В. Старосольський відзначив що правдивість його слів могли підтвердити: 1) Начальна Команда Армії «Схід» а також перебуваючі в таборі полковник УСС Грицько Трух, Володимир Бачинський, Альфред Будзиновський²⁶⁰. Під час переговорів польська сторона погодилася обміняти В. Старосольського на графа Е. Дідушицького, якого утримували в монастирі Язлівця. На такий обмін дало свою згоду телеграфом Міністерство військових справ Польщі²⁶¹. Е. Дідушицького українці звільнили у квітні 1919 р.²⁶² Як відзначено в списку їдальні («харчівні») табору В. Старосольський покинув Домб'є 2 травня 1919 р.²⁶³ Однак польська влада продовжувала утримувати його деінде у під вартою²⁶⁴. Згідно інформації Українського Червоного Хреста,

²⁵⁸ ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 13, арк. 23-24. Варто відзначити, що у міжвоєнний період В. Старосольський налагодив з В. Морачевським приятельські стосунки (Див.: Головацький І. Старосольський Володимир-Степан // Українська журналістика в іменах / Під ред. М. Романюка, Львів, 1995, вип. 2, с. 206).

²⁵⁹ ЦДІАУЛ, ф. 360, оп. 1, спр. 13, арк. 36-36 зв.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 74.

²⁶² ЦДІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 36, арк. 3 зв.

²⁶³ ЦДІАУЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 2636, арк. 7.

²⁶⁴ Нота української національної Ради у Львові // Воля, 1919, червень, т. 1, ч. 2, с. 24-25.

станом на 26 липня того ж року, В. Старосольського ще не було випущено на волю²⁶⁵.

Вагомою перешкодою в справі виконання українсько-польської угоди була відсутність порозуміння польських цивільної та військової влади у питанні розмежування відповідних компетенцій²⁶⁶. У листі Президії намісництва у Львові до урядового комісара в справах Червоного Хреста відзначалося: «Вадою умови було те, що в ній конкретно не був визначений виконавець, а також не встановлено взаємостосунків військової та цивільної влади у виконавчих розпорядженнях»²⁶⁷. Зі свого боку, головнокомандувач польських військ на Східну Галичину генерал Івашкевич у письмовому зверненні до Генерального делегата уряду у Кракові, датованому 24 квітня 1919 р., відзначив:

«Справа виконання польсько-української умови заключеної дня 1. II. цього року між представниками Правлячої комісії та українського державного Секретаріату досі не врегульована. Тепер різні чинники цивільних урядів та військового командування провадять відповідні справи без жодного плану, порозуміння і обліку праці у тому напрямку, а в загальному у цьому питанні бракує виконавчого чинника відповідального за свої рішення»²⁶⁸.

Генерал від імені командування запропонував утворити спеціальну комісію, складену з представників уряду та війська, яка мала б обійняти акцію виконання умови, справу обміну полонених та інтернованих, надання дозволів на переїзд через лінію фронту і т. п. На його думку акцію необхідно було унормувати, й,

²⁶⁵ ЦДІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 36, арк. 3 зв.

²⁶⁶ Павлишин О. Українсько-польські переговори з гуманітарних питань під час військового конфлікту (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) // *Od armii komputowej do narodowej II. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku / Pod red. M. Krotofila i A. Smolińskiego. Toruń, 2005, s. 179.*

²⁶⁷ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 65 зв.

²⁶⁸ Там само, спр. 3037, арк. 3-3зв.

організувавши відповідний контроль, забезпечити повну взаємність дій зі сторони українців²⁶⁹.

На процес обміну інтернованими чи створення відповідних умов для їх перебування у таборах суттєво впливав й суб'єктивний чинник. Кожна сторона була переконана у своїй моральній вищості та правоті. У стенограмі телефонної розмови підполковника Августина з поручником Блонським з приводу інспекційних поїздок міжнародного Червоного Хреста читаємо: «Справа є надзвичайно нагальна і великого значення, бо лежить тільки у нашому інтересі, тобто польському інтересі. Тому, що ми, з нашої сторони, жодних істотних закидів чи провин на сумлінні не маємо – натомість Українців, з огляду на їх брутальний спосіб поведінки з Поляками у Східній Галичині можемо приборкати і упокорити»²⁷⁰.

«Vae victis!»

Становище поляків інтернованих на території ЗУНР почало кардинально змінюватися у зв'язку з масованим наступом польських військ. Українська військова влада спочатку мала на меті переправити в'язнів подалі від фронту на Покуття та Гуцульщину. Зокрема маємо свідчення про те, що командувач Галицької Армії Михайло Омелянович-Павленко на нараді повітових командантів та комісарів у Стрию 29 квітня 1919 р. заявив: «Інтернованих поляків належить перевести до Жаб'я»²⁷¹. В. Орський стверджував, що інтернованих в Журавно українська влада мала намір 18–21 травня 1919 р. вивезти до табору в Коломиї. Однак депутація околичних селян звернулася до місцевої комендатури з такими словами: «Жолніри втікають, попи втікають, а як ще Поляків вівежете, то польське військо як прийде буде на нас

²⁶⁹ Там само.

²⁷⁰ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 73-73 зв.

²⁷¹ ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 38, арк. 8. Транслітерація з латинського шрифту.

свою кривду доходити, жадаємо бисьти нам Поляків лишили»²⁷². Тому напередодні відступу місцевий український комендант випустив всіх інтернованих поляків на волю²⁷³.

Після відступу Галицької армії за Збруч інтерновані поляки в більшості залишили табори. У Коломиї вони 24–25 травня 1919 р. сприяли встановленню польської влади у місті та утримували її до приходу румунських військ²⁷⁴.

Маємо інформацію, що Міністерство військових справ 13 травня 1919 р. і 2(?) червня 1919 р. наказало випустити з таборів українських цивільних²⁷⁵. Однак, у цей час польська сторона випустила з таборів тільки окремих українців²⁷⁶. Більшість українських патріотів не тільки залишилися в таборах, але й дочекалися там новоприбулих співвітчизників, котрих польські військові та жандармерія заарештовували на шляху просування своїх військ. Насамперед були інтерновані активні діячі ЗУНР, котрі не відступили за Збруч разом з Галицькою Армією. Після відходу уряду з Станиславова арештували українських службовців, що не встигли евакуюватися з тимчасової столиці ЗУНР²⁷⁷. Незабаром були інтерновані депутати УНРади: у Бересті – Тадей Залеський, у Дембліні – Рудольф Скибінський, у Домб'є – о. Степан Онишкевич, Антін Старух²⁷⁸. Іншого депутата Гриня

²⁷² Orski St. W. W zahodniej «Republice» Ukraińskiej..., s. 39. Транслітерація тексту латинкою – наша – О.П.

²⁷³ Ibid.

²⁷⁴ З румунської окупації // Український Прапор, Відень 1919, 8 серпня, ч. 1, с. 2-3.

²⁷⁵ ДАЛО, ф. 59, оп. 1, спр. 3, арк. 5.

²⁷⁶ Згідно списків інтернованих табору Домб'є, у період з 11 травня по 16 червня звідси вийшли тільки декілька осіб (ЦДІАУЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 2636, арк. 3 зв., 4, 7, 7 зв.).

²⁷⁷ Польські варварства // Воля, 1919, т. 1, ч. 1, с. 29.

²⁷⁸ Трагедія Галицької України. Матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки: 1918, 1919 і 1920 / Зладив і упорядкував Осип Мегас, бувший український

Тершаківця спочатку помістили в перемишльську тюрму, пізніше етаповано до табору в Пикуловичах, а затім – в Домбю²⁷⁹. У Жовкві повітового комісара, адвоката М. Короля.

Повторно інтернували навіть тих українських діячів, які вже відбули певний термін у концентраційних таборах. У червні 1919 р. у Львові арештовали депутатів УНРади К. Студинського, В. Охримовича, невдовзі ця ж доля спіткала І. Кивелюка, Ст. Чернецького та інших діячів²⁸⁰. Через кілька тижнів, опинившись вдруге в концтаборі Домб'є, К. Студинський власноручно написав у таборовому журналі, який провадили в'язні-українці, буквально таке:

«15/6 1919 р. увязнила полева жандармерія, поводила ся добре. Держано мене враз з п. Охримовичем, Кивелюком, Ст. Чарнецьким, Богд. Савчаком і о. Рудовичем в готелю Grand під сторожею 7 днів серед страшних блощизь й нечуваного нехлюйства. Раньше був я інтернований в Баранові від дня 23.XII.1918 р. до 4.II.1919 р. Дня 25.IV. був я на Домбю як член місії укр. «Червоного Хреста» і муж довіря Польського уряду. Sic tranzit gloria mundi»²⁸¹.

Восени поляки арештували колишнього посла до галицького сойму, члена УНРади, посланця на Трудовий Конгрес у Києві, Михайла Содомору та ув'язнили в Золотниках²⁸². Інтернований був і діяч УНРади о. П. Карпінський²⁸³. Крім депутатів центрального законодавчого органу були арештовані голови повіто-

делегат на Мирову конференцію в Парижі, Вінніпег, 1920, с. 37; Український Прапор, 1919, 4 жовтня, с. 4.

²⁷⁹ Мудрий В. Гринь Тершаковець (1877–1959) // Комарно-Рудки та околиця..., с. 436; Трагедія Галицької України..., с. 35, 101-102. За іншою інформацією Г. Тершаківця деякий час утримували у Дембліні (В таборі інтерн. в Дембліні // Вперед! 1919, 30 вересня, ч. 106, с. 2.

²⁸⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 42.

²⁸¹ ЦДІАУЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 2636, арк. 41.

²⁸² Арештування посла // Нова Рада, Львів 1919, 18 н. ст. жовтня, ч. 19, с. 4.

²⁸³ Новинки. Арештування // Вперед! 1919, 17 вересня, ч. 95, с. 3.

вих УНРад: о. Степан Мохнацький (Теребовля) та о. Іван Пісецький (Городенка)²⁸⁴, повітовий комісар Жовкви адвокат Михайло Король разом зі сином Степаном²⁸⁵. Голову Стрийської УНРади о. Остапа Нижанківського польські легіонери розстріляли без суду²⁸⁶.

Впродовж весни–осені 1919 р. польські військові інтернували більше тисячі українців духовного сану²⁸⁷. 18–20 травня 1919 р. арештували 45 ченців-василіан з Жовківського та Крехівського монастирів²⁸⁸. У вересні 1919 р. до львівської в'язниці у Бригідках привезено священників з Перемишляниці. Зі Самбора вивезено декана і пароха о. Франца Рабія²⁸⁹. В Західній Галичині інтернували всіх українських священників зі Стрия²⁹⁰. Зі Самбора на початку вересня 1919 р. вивезено до таборів двадцятьох залізничників²⁹¹. На початку липня 1919 р. з перемиської гарнізонної в'язниці було забрано бл. 120 інтернованих українців (залишено перемиського пароха о. К. Богачевського) і прилучено до залізничного транспорту інтернованих, який виїхав до Берестя Литовського. Там перебували полонені армії УНР та Червоної Армії. У другій половині серпня 800 українців з цього табору перевезли через Польщу до Домб'є. При цьому загинуло декілька осіб, а 160 вивезено до лікарні²⁹². У Перемишлі інтернували (кон-

²⁸⁴ Новинки. Арештування // Вперед! 1919, 17 вересня, ч. 95, с. 3; Вісти з краю. Городенщина. Арештування // Там само, 27 вересня, ч. 104, с. 3.

²⁸⁵ Польське пекло // Воля, 1919, червень, т. 1, ч. 1, с. 29.

²⁸⁶ Польська карна експедиція // Воля, 1919, т. 1, ч. 1, с. 36; Трагедія Галицької України..., с. 44.

²⁸⁷ Трагедія Галицької України..., с. 35.

²⁸⁸ ЦДІАУЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 2636, арк. 37 зв.-39 зв.

²⁸⁹ Останні арештування // Нова Рада, 1919, 17 н. ст. вересня, ч. 5, с. 2.

²⁹⁰ Польська карна експедиція, с. 36.

²⁹¹ Останні арештування, с. 2.

²⁹² Три провідники Комарняниці і Рудеччини // Комарно-Рудки та околиця..., с. 427-428.

фінували) на дев'ять місяців відомого наддніпрянського діяча та мецената Євгена Чикаленка²⁹³.

Хвиля арештів покотилася по Холмщині, Підляшші та Поліссі, де було інтерновано понад 1200 українців інтелігентів, зокрема всіх українських священиків та вчителів²⁹⁴.

Голова польського уряду Ігнацій Падеревський влітку 1919 р. оголосив у Варшавському соймі про широку аміністію для галицьких українців²⁹⁵. Делегат варшавського уряду Казимир Галецький у відозві «До мешканців Східної Галичини» від 20 липня того ж року заявив, що після закінчення воєнних операцій життя в краю входить у мирне русло. Польський політик закликав громадян вернутися до своїх помешкань та занять, гарантуючи усім рівні права, безпеку життя та майна. Він відзначив, що покарані будуть тільки ті, хто вчинив мародерські дії, насильства та грабунки. Однак незважаючи на офіційні заяви, інтернування цивільного населення не припинилося й десятки тисяч українців поповнили концтабори²⁹⁶.

Влітку–восени 1919 р. інтернованих галицьких українців розміщували у таборах Домб'є, у Вадовицях, Ланцуті, Пікуличах, Львові, Тарнові, Модліні, Дембліні, Бересті, Бялій, Стшалкові, Віснічу, Щипьорно, Повйонзки біля Каліша, Соколовій²⁹⁷. Крім цих таборів існували т. зв. робітничі компанії, утворені з полонених та інтернованих в Перемишлі, Стрию, та багатьох інших

²⁹³ Євген Чикаленко // Письмо з Просвіти, Львів, 1922, 1 червня, ч. 23-24, с. 188.

²⁹⁴ У.І.Б. До сумління культурного світа // Воля, 1919, т. 1, ч. 1, с. 22-23.

²⁹⁵ Арештування // Вперед! 1919, 26 вересня, ч. 103, с. 1.

²⁹⁶ Нота української національної Ради у Львові // Воля, 1919, червень, т. 1, ч. 2, с. 24-25; В справі випущення інтернованих і полонених // Вперед! 1919, 19 вересня, ч. 97, с. 2.

²⁹⁷ В справі випущення інтернованих і полонених // Вперед! 1919, 19 вересня, ч. 97, с. 2; Трагедія Галицької України..., с. 96.

місцевостях²⁹⁸. Про один з таких таборів – у Перемишлі, дізнаємося з інформації членів Української Санітарної Місії, яку опублікував часопис «Воля». У таборі розташованому на вулиці 3-го Мая восени 1919 р. утримували близько 6000 полонених та інтернованих українців, котрі виконували важкі примусові роботи²⁹⁹.

За підрахункам міжнародного Червоного Хреста у вересні 1919 р. у польських таборах знаходилося, без урахування полонених, 23 133 інтернованих цивільних українців. З цього числа у Домб'є – 2140 осіб, у Вадовицях – 3474, Ланцуті – 920, Пикуличах – 1178, Львові – 1460, Перемишлі – 1643, – Тарнові – 500, Модліні – 1770, Дембліні – 68, Бересті – 3036, Бялій – 952, Стшалкові – 7092³⁰⁰. Достовірність цих та інших даних потребує

²⁹⁸ Богачевський Д. Табір полонених у Тухолі // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях (Матеріали до історії) / Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, Вінніпег, 1958, с. 568.

²⁹⁹ Табір інтернованих Українців в Перемишлі // Воля, 1919, 22 листопада, т. 5, ч. 4, с. 161-165. У цьому таборі польська адміністрація ув'язнила членів Української Санітарної Місії: д-ра Романа Бойка, Саву Крилача, Досія та Олександра Бойка.

³⁰⁰ В вересні м. р. було 23.133 інтернованих Українців // Український Прапор, Відень 1920, 6 січня, ч. 1, с. 3. Подаючи ці дані українська газета посилалася на польські часописи, відзначивши, що «вони далеко не відповідають дійсності [...]. По скромним обчисленням українських урядових кругів, загальне число українців, які караються в польських тюрмах округло 200.000 людей» (Там само). Вищеподані цифри «Українського Прапора» не зовсім корелюють з висновками О. Колянчука стосовно табору Вадовиць, де з першої половини 1919 р. було розміщено близько 15 тис. осіб. У листопаді того ж року тут перебувало 2902 українців, з них 1860 – полонені, 1042 – інтерновані (Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі..., с. 76). Щоправда ці дані фіксують стан на інший час, і цілком вірогідно, що ситуація в плані кількості інтернованих та полонених динамічно змінювалася. Дещо відмінну статистику міжнародного Червоного Хреста щодо полонених та інтернованих за вересень 1919 р., опублікував Данило Богачевський: Домб'є: 936 полонених, 933 інтернованих, Стшалково: 3607 полонених і інтернованих, Тарнів: 1500 полонених і інтернованих, Львів:

ретельної перевірки на підставі архівних документів. Крім того слід враховувати, що на той час крім галичан у таборах були інтерновані також українські активісти Холмщини та Підляшшя.

Якщо у період українсько-польської війни ставлення до в'язнів та умов утримання багато у чому визначалися паритетними міркуваннями, то після військової поразки ЗУНР українці вже в повній мірі відчули на собі негативні наслідки військової поразки. Про репресії щодо цивільного українського населення, смертність серед полонених й інтернованих і жахливі побутові та санітарні умови у концтаборах свідчать відповідні пресові повідомлення³⁰¹. Особливо важкі умови перебування і ставлення до в'язнів були в Бересті Литовському. Тут утримували найбільш небезпечних з погляду польської влади злочинців. Табір для полонених у Бересті Литовському був розташований у східній частині цитаделі, у місці, де до Бугу впадає р. Мухавця. Цю частину Брестської фортеці, яку німці називали «Bug-Schuppen», оточували рови наповнені застійною водою. Звідси в таборі була підвищена вологість та антисанітарні умови³⁰².

У військовому шпиталі у Варшаві серед 150 хворих українських полонених та інтернованих знаходився 116-річний глухий та з поганим зором селянин, якого поляки інтернували тільки за те, що його сини пішли до українського війська³⁰³.

Українська спільнота Східної Галичини за нових обставин активізувала допомогу інтернованим та їх сім'ям. Влітку 1919 р.

2000 інтернованих, Берестя: 4500 полонених і інтернованих (Богачевський Д. Табір полонених у Тухолі, с. 568).

³⁰¹ Нужда, недуги і смерть серед полонених і інтернованих // Вперед! 1919, 12 вересня, ч. 91, с. 1; Що діється в Домбю? // Там само, 17 вересня, ч. 95, с. 2; Масова загибель наших полонених і інтернованих в лясцьких таборах // Український Прапор, 1920, 6 січня, с. 3.

³⁰² Табір полонених в Бересті, цитаделя, «Буг-шопи» // Нова Рада, 1919, 23 вересня, ч. 10, с. 4; Табори полонених. Страшні відносини в берестейським таборі для полонених // Вперед! 1919, 19 жовтня, ч. 123, с. 1.

³⁰³ Наші полонені та інтерновані в Варшаві // Вперед! 1919, 30 листопада, ч. 159, с. 2.

головою Відділу Українського Червоного Хреста у Львові став Олександр Барвінський³⁰⁴. Авторитетний український діяч мав достатній досвід у гуманітарних справах, ще з початку Першої світової війни він працював у австрійському керівництві Червоного Хреста, Краввій комісії опіки над інвалідами та в Комітеті захисту жертв війни. Самаританська секція Горожанського Комітету у Львові надавала консультації у справі подання прохань про звільнення інтернованих³⁰⁵. Ця ж організація влаштовувала збір коштів, продовольства, медикаментів та одягу для інтернованих та полонених³⁰⁶. Секція «Українська Самаританська Поміч» при Українському Горожанському Комітетові у Перемишлі розпочала збір коштів та продуктів харчування для полонених для в'язнів³⁰⁷.

Питання інтернованих викликало стурбованість римського папи. Посол УНР у Ватикані граф Михайло Тишкевич 25 травня 1919 р. був на прийомі у папи Бенедикта XV і у кардинала Гаспарі, тодішнього міністра закордонних справ Апостольської столиці, де зокрема виразив протест проти арештування понад 200 українських священників, що їх 24 травня ув'язнили в польських концентраційних таборах³⁰⁸. Папа запротестував проти переслідування українських священників через кардинала Гаспарі³⁰⁹.

Британський історик Люїс Нам'єр відгукнувся на репресії щодо українців так: «Що діється в таборі інтернованих в Стшалкові? Адже це гірше ніж те, що діялося в німецьких таборах. Й поза тим ніхто не відмовляє Полякам права до са-

³⁰⁴ ЦДІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 36, арк. 3 зв.

³⁰⁵ В справі подань о звільнене інтернованих і полонених // Нова Рада, 1919, 7 вересня, ч. 2, с. 3.

³⁰⁶ Збірки на ранених і полонених, зложені в Укр. Горожанським Комітеті у Львові // Вперед! 1919, 23 вересня, ч. 100, с. 3.

³⁰⁷ Зазив // Український Голос, Перемишль 1919, 9 листопада, ч. 31, с. 1.

³⁰⁸ Онацький Є. Творення дипломатичної місії при Ватикані за Карманського і Тишкевича // Бюлетень. Матеріали ІУ наукової конференції НТШ. Торонто, 1953, ч. 1, с. 40.

³⁰⁹ Папа в обороні українських священників // Воля, 1919, т. 1, ч. 1, с. 31.

мостійності. А якщо Русини – хами, тоді як назвати більшість у Варшавському Соїмі?»³¹⁰.

Як згадував К. Студинський влітку-восени 1919 р. до табору Домб'є у якому на цей час перебувало близько дев'яти тисяч ув'язнених навідувалися англійська, американська та швейцарська місії Червоного Хреста³¹¹. Зокрема на початку вересня 1919 р. американська місія Червоного Хреста оглянула умови перебування інтернованих у таборах Домб'є та Вадовицях³¹². З проханням про сприяння звільненню звернулися до представників місій перебуваючі тут священники-українці³¹³.

Польська влада розпочала випускати з таборів насамперед українських селян. У вересні 1919 р. з Домб'є вийшли на волю близько 500 осіб³¹⁴. Тоді ж транспорт з близько 750 селян був відправлений з Вадовиць³¹⁵.

17 вересня того ж року до Львова повернулися В. Бачинський, А. Будзиновський, В. Охримович та К. Студинський³¹⁶. Наприкінці вересня 1919 р. до Перемишля повернулися з Домб'є 16 українців-залізничників³¹⁷, а наприкінці жовтня – у листопаді того ж року прибули С. Білинський, І. Жовнір, В. Загайкевич, А. Сабат, та О. Ярема³¹⁸. Незабаром, В. Загайкевич поновивши

³¹⁰ Pisuliński J. Nieznany list brytyjskiego historyka // *Zeszyty historyczne*, Paryż 2002, z. 141, s. 230.

³¹¹ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 12, арк. 51.

³¹² Американська місія Червоного Хреста // *Вперед!* 1919, 4 вересня, ч. 84, с. 3.

³¹³ Домбє // *Нова Рада*, 1919, 25 вересня, ч. 11, с. 1.

³¹⁴ З Домб'є // *Вперед!* 1919, 25 вересня, ч. 102, с. 2.

³¹⁵ Освободження інтернованих Українців // *Вперед!* 1919, 3 вересня, ч. 83, с. 4.

³¹⁶ Поворот наших закладників і інтернованих з Домб'є // *Нова Рада*, 1919, 20 вересня, ч. 8, с. 3.

³¹⁷ Вісті з краю. Перемишль. Поворот з Домб'є // *Вперед!* 1919, 1 жовтня, ч. 107, с. 3.

³¹⁸ Вітайте! // *Український Голос*, Перемишль 1919, 2 листопада, ч. 30, с. 1; *Всячина* // *Там само*, 23 листопада, ч. 33, с. 3.

свою діяльність адвоката, надавав населенню правничі консультації в справі звільнення полонених та інтернованих³¹⁹.

Восени 1919 р. табори інтернованих у Польщі, за винятком тих, що знаходилися в районах бойових дій, було передано до відання цивільної адміністрації. В таборах було створено спеціальні військові комісії для розгляду справ інтернованих³²⁰. На початку жовтня В. Морачевський вніс до Президента міністрів запит у справі інтернованих українців³²¹.

Відпущені з концтаборів українські діячі не дістали повної свободи. У більшості випадків інтернування було замінено конфінуванням. У жовтні 1919 р. греко-католицькі священики: Крилошанин Леонтій Куницький, Йосип Логинський, Олександр Гоцький були на прийомі у графа Ростворовського, від якого домагалися звільнення священиків від конфінування, або, принаймні дозволити їм мешкати у своїй місцевості. У відповідь граф пообіцяв задовільнити окремі прохання, однак повідомив, що ці питання будуть вирішувати старости, а, відтак, деякі священики будуть конфіновані в інших місцевостях³²².

Польська влада повіту Бібрка конфінувала майже всю українську інтелігенцію (близько 200 осіб), що мешкала у місті та у селах. Їм заборонили будь які контакти з місцевим сільським населенням³²³. У Бережанах конфінували усіх, хто прийшов на загальні збори місцевого Українського Горожанського Комітету, хоча зібрання відбувалося за дозволом старости. Конфінованих звільнили щойно через тиждень³²⁴.

³¹⁹ Там само, 7 грудня, ч. 35, с. 3.

³²⁰ Найновіші вісти // Нова Рада, 1919, 10 жовтня, ч. 21, с. 1; 3 Домб'я // Вперед! 1919, 1 жовтня, ч. 107, с. 2.

³²¹ Останні арештування // Нова Рада, 1919, 17 вересня, ч. 5, с. 2.

³²² Депутація у гр. Ростворовського // Нова Рада, 1919, 18 жовтня, ч. 28, с. 4).

³²³ Масові конфінування // Вперед! 1919, 19 вересня, ч. 97, с. 2.

³²⁴ Бережани. Дальші конфінування українців // Там само, 25 вересня, ч. 102, с. 3.

Однак вихід на волю йшов досить повільно. На підставі даних зібраних делегатами Українського Червоного Хреста станом на 1 січня 1920 р. в Домб'є були ув'язнені: 58 українських офіцерів з Галичини та 65 з Наддніпрянщини; по 400 рядових солдатів з обох частин України, 1250 інтернованих³²⁵.

Масштаби та тривалість конфінування залежали основним чином не стільки від кінцевої потреби, стільки від ставлення місцевих властей. Про це свідчать листи керівництва повітових староств до Президії намісництва. Радник намісництва та керівник староства у Самборі у своєму рапорті від 25 липня 1920 р. подав списки 2140 конфінованих у повіті осіб, при чому відзначив, що «існує безумовна кінцева потреба затримання їх надалі під наглядом»³²⁶. 2 червня того ж року у повіті Підгайці конфінованими було 217 осіб³²⁷. У Товмачі 11 травня 1920 р. було конфіновано 92 особи³²⁸, в Станиславові – 43 (станом на 7 травня того ж року)³²⁹.

Староство в Новому Сончі рапортувало, що ще в грудні 1919 р. звільнило з конфінування Івана Чернявського з Коломиї, о. Осипа Проця та Шимона Масслера зі Снятина, Ванду Кохову з Вальсдорфу, пов. Городок³³⁰. Староста повіту Заліщики 15 червня 1920 р. доповів, що на підвладній йому території ані інтернованих, ні конфінованих вже не було³³¹. Того ж дня Богородчанський староста доносив, що у його повіті всіх інтернованих звільнили ще до 10 січня 1920 р.³³² У повіті Добромиль усіх

³²⁵ ЦДІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 62, арк. 23.

³²⁶ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3900, арк. 157-189 зв. Упорядник архівної справи переплутав аркуші списку конфінованих. Остання сторінка списку – арк. 188 (№№ 2120-2140).

³²⁷ Там само, арк. 103-108.

³²⁸ Там само, арк. 74-77.

³²⁹ Там само, арк. 60-62 зв.

³³⁰ Там само, арк. 110. Депутата УНРади І. Чернявського, після його повернення до родини в Коломиї, конфінували на місці (Там само, арк. 72).

³³¹ Там само, арк. 136.

³³² Там само, арк. 134.

конфінованих випустили на волю до 22 лютого 1920 р.³³³ Про відсутність інтернованих та конфінованих осіб у краківському повіті (очевидно, крім ув'язнених у таборі Домб'є – *О.П.*) керівник староства і радник намісництва доповідав начальству 20 травня та 4 червня 1920 р.³³⁴ Однак звільнення з під інтернування, чи конфінування стосувалося не всіх українських діячів. Окремих із них затримували під вартою з різного приводу. Зокрема відомо, що Г. Тершаківець повернувся з табору додому шойно наприкінці 1920 р.³³⁵

Повернення з таборів та припинення практики конфінування не означало, що переслідування польською владою українських діячів припинилося. Повторні арешти та слідства над активістами ЗУНР проводилися й надалі у 1920–23 р., проте інтернування українців, як масове явище до літа 1920 р. було припинене.

* * *

Упродовж польсько-української війни 1918–1919 рр. у Східній Галичині воюючі сторони цілеспрямовано здійснювали інтернування місцевих активістів противника з метою запобігання їх участі в збройній боротьбі чи в підпільних антиурядових виступах. Якщо на початках конфлікту арештовували насамперед обмежене коло політичних та громадських лідерів на місцях, то в процесі розгортання збройного конфлікту інтернування цивільного населення набуло більш масового характеру по обидва боки

³³³ Там само, арк. 12.

³³⁴ Там само, арк. 22, 111.

³³⁵ Мудрий В. Гринь Тершаковець (1877–1959) // Комарно-Рудки та околиця..., с. 436; Павлишин Олег. Григорій Тершаковець – громадський діяч, посол, політв'язень // Родина Тершаківців: учений, політик, подвижник національної ідеї. Матеріали науково-практичної конференції. Львів, 4 листопада 2003 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України; Фонд духовного відродження імені Митрополита Андрея Шептицького. Відп. ред. Іван Гель. Львів, 2005, с. 36–38.

фронту. Відтак репресивні дії виконували не лише превентивну функцію, але й застосовувалися, з метою здобуття закладників для маніпуляцій ними під час воєнних дій та перемовин. В результаті таких акцій було спаралізовано підпільний рух українців та поляків на територіях, які контролювали супротивники.

Утримання інтернованих здійснювалося в тимчасово облаштованих приміщеннях а також в побудованих в роки Першої світової війни концтаборах. Ставлення до інтернованих з боку військових сил нерідко супроводжувалося фізичним насильством, й корелювалося статусно-соціальними чинниками. Міжурядові переговори воюючих сторін й укладення у Львові 1 лютого 1919 р. Угоди про ставлення до полонених та інтернованих спричинилися до зменшення хвилі інтернувань, й до правового урегулювання та гуманітарного контролю за участю міжнародних місій та національних відділень Червоного Хреста. Допомога інтернованим співвітчизникам активізувала громадську активність українців і поляків, та спонукала воюючі сторони дотримуватися більш гуманних та цивілізованих принципів. Значну роль відігравав й персональний людський чинник, який незважаючи на війну, нерідко долав міжнаціональні перепони й ставив на перший план абсолютну цінність життя та здоров'я людини.

У результаті перемовин обидві сторони розпочали процес звільнення та обмін інтернованих. З польської сторони процес обміну гальмувався неузгодженістю повноважень у цьому питанні цивільної та військової адміністрації.

Після відступу зі Східної Галичини органів української влади та Галицької Армії, ув'язнені поляки вийшли на волю, й інтернувань зазнавало тільки місцеві українські активісти. У такий спосіб польська влада масово покарала українських діячів заангажованих у самостійницькому русі. Якщо на час воєнних дій загальна кількість інтернованих поляків та українців Галичини з кожного боку була наближеною до 6 тисяч осіб, то після військової поразки ЗУНР, у вересні 1919 р. кількість ув'язнених у польських концтаборах цивільних українців, без урахування полонених, перевищила 23 тисячі осіб.

Сукупність викладеного матеріалу дає підстави переглянути деякі історіографічні узагальнення та стереотипи стосовно характеру польсько-українського збройного конфлікту 1918–1919 р. Не відкидаючи тези про трагізм перебігу та наслідків кровопролитної війни, яка супроводжувалася насильством щодо цивільного населення, слід відзначити намагання владних інституцій та громадських організацій воюючих сторін узгодити ставлення до інтернованих та полонених згідно засад міжнародного гуманітарного права.

ДОДАТКИ

№ 1

1919 р., 8 квітня. Станиславів

Лист уряду Західної Області Української Народної Республіки до польської Правлячої комісії у Львові в справі виконання умови про ставлення до полонених та інтернованих від 1 лютого 1919 р.

Президія Ради Державних Секретарів
Зах. Обл. Української Народної Республіки

Станиславів, дня 8. цвітня 1919.

Ч.....

ПРЕЗИДІЯ

ДЕРЖАВНОГО СЕКРЕТАРІЯТУ ВНУТРІШНИХ СПРАВ
ЗУНР

Увійшло _____ дня _____ 19 ____

Ч. 1186 _____ залуч.

До правлячої комісії для Галичини
у
Львові

Правительство Західної Області Української Народної Республіки зверась щераз до Правительства польської Держави з домаганями, які зводять ся до слідуячого:

I. Домагання загальної натури:

1) Побільшення адміністративних сил по таборах інтернованих і полонених;

2) переслуханне сей час, о скільки се досі ще не наступило, всіх арестованих та звільнене невинних по мисл. Арт. III умови, головно о звільнене жінок, які лишили діти без ніякої опіки;

3) перевесенне всіх заложників до місць замешкання і конфіювання їх в місцях замешкання під евентуальним строгим поліційним доглядом;

4) занеханне примішування чи то політично підозрілих (головно інтелігентів), чи то стоячих ще з сеї причини в судовім слідстві по вязницях в суміш з злочинцями, а помішування їх в публичних будинках приватних чи то публичних;

5) звільненне з вязниць селян, які при масових арештованнях в деяких селах як Вороцові та Кульпаркові попали туди, місто попасти що найвисше до таборів інтернованих;

6) поліпшенне харчу, який не вистарчас на виживленне одиниці та на вичерпанне релютум через закупно поза табором сих провіантів, яких нема в магазинах;

7) знесенне закау відвідин і закау виходити на місто під сторожею, заведенне гуртових постійних денних проходів поза табор для сих, які схотять з таких проходів скористати;

8) знесенне закау читання часиписей;

9) визначенне в порозумінню з гр. кат ординаріатом священиків для кожного табору в ціли заспокоєння духових потреб греко-католиків;

10) перенесенне шпиталю в Вадовицях з бараків до відповідних під шпиталь будинків;

11) присланне списів осіб вивезених до Модліна, куди не пушено української делегації Червоного Хреста;

12) переміщенне інтернованих з гнилого бараку перемиського до відповідного иншого будинку, що надаєсь на людське житло.

II. Домагання особенні:

Правительство Західної Области Укр. Нар. Републики ставить за першу умовину, під якою буде дальше переговорювати і сповняти бажання Правительства польської Держави:

1) Безуслівне, безпроволочне увільненне всіх т. зв. гаймкерерів, значить, повертавших з австрійських фронтів, бувших жовнірів зі всхідної Галичини, без огляду на се, чи вони спосібні

до озброєння чи ні, яких задержано на території польської Держави в Вадовицях і Домбю числом щонайменше 5 000 осіб; се постійне домагання було предметом всіх попередних письм звернених до Правительства польської Держави і окремої радіодепеші, а основуєсь воно на засадах взаємности, коли зважити, що з сеї категорії осіб Правительство Зах. Обл. Укр. Нар. Републики нікого не задержало, крім певного числа тих осіб, що виступили під Микулинцями против нашої Держави з оружєм в руці і яких після борби обезоружено і полонено;

2) безпроводочне відісланне на нашу територію робітничих родин з жінками і дітьми, неправно задержаних і інтернованих в Осьвенцімі, яким тепер прислугують всім права з арт. УП умови з 1/2 1919, а яких в справі польське Правительство досі нічого не зробило.

Що до справи інтернованих в тіснім значінню людей, політично шкідливих або підозрілих, то Правительство Зах. Обл. У. Н. Р. покликуюсь в сій мірі щераз на письмо Державного Секретаріяту закордонних справ з 20/3 1919 ч. 304, понадте на письма висилані особними кур'єрами і на ургена до ч. 2963.

Правительство Зах. Обл. У. Н. Р. приступило майже перед місяцем, сейчас після опублікування умови з 1/2 1919 і зарядження з 16/2 1919 до виконання прийнятих обовязків і звільнило з інтернування через випущення на волю, а оскільки се послідне було не можливе через се, що місце їх осідку лежало на тіснішій воєнній терені, конфінувало около 1200 осіб, які мали до сего загальні вимоги, в особенності, яких вік виносив понад 35 літ; предложило надто списки осіб числом 300, які не мають загальних вимог потрібних до увільнення, в особенності яких він виносив низше 35 літ, яких однакож рішено звільнити з інтернування, коли Правительство польської Держави заявить готовність звільнити та подасть поіменно зі своєї сторони такеж число сеї послідної категорії осіб.

Годить ся при сім згадати, що не оглядаючись на брак до сеї пори взаємности з польської сторони українське Правительство день в день звільняє дальше значне число інтернованих, а

спираючись на письмі Правлячої Комісії що до готовності вимінати інвалідів, та жінок, дітей і мужчин понад 50 літ, сконцентрувало зі своєї сторони в Стрию около 300 осіб згаданої категорії і приготувало всьо що до їх виїзду на захід. Правительство польське бачить ся не пішло дальше слів і до сеї пори не зволило повідомити навіть українського Правительства про те, в якім місци і яке число сконцентрувало воно до виїзду наших людей, та що зарядило в ціли зреалізованя своєї обіцянки.

Врешті виконуючи уст. VII. Умови Правительство Зах. Обл. У. Н. Р. уможливило виїзд всім охочим виїхати на захід і особи підпадаючі під постанови повислого уст. VII. находять ся певно від давна на території польської держави на основі звичайних заграничних паспортів, між тим коли Українців сеї категорії як прибувших на територію нашу не зареєстровану, хоча тяжко припустити, щоб таких осіб, охочих виїхати з польської держави домів, до східної Галичини на території польської держави не було.

Правительство Зах. Обл. У. Н. Р. домагаєсь, щоб не проволикано справи дозволу на виїзд особам, які підпадають під постанови уст. VII. умови, остають як не причасні до ніякого політичного руху на волі і заскочені випадками раді б виїхати головно зі Львова та Перемишля до своїх родин на нашій території, до мужів, батьків та дітей.

Деякі імена тої категорії осіб подано вже передше в згаданім вже вище письмі Держ. Секретаріяту заграничних справ та в письмах висиланих особними курієрами, чи то особами Червоного Хреста, як прим. імя Альбіни Майковської, Марія з Ляховичів Білякової в Перемишлі ул. Смольки 18 чи 16. І. п. /, Людмили з Рожанських Дякової, ул. Городецька 43, Марії з Онишкевичів Нагурської, Володислави Доманик з 3 дітьми вул. Чарнецького 26, всіх зі Львова і т. д.

Дальші назви таких женщин з дітьми будуть:

Др. Іванна Фільц-Вітошинська з 2 дітьми і служницею в Перемишлі ул. Николая 6, Софія Коржинська з 2 дітьми у Львові

ул. Лісна 14, Мирослава Кохановська в домі Василя Нагірного у Львові, Ольга Драганьчук з дитиною в Кракові ул. Крово-дерська 68, Наталія Чайковська з 2 дітьми в Раві Руській, Вільма Краснопера з 2 дітьми і служницею у Львові, ул. Руська ч. 2, Марія Тисовська з дитиною у Львові, вул. Театинська, Стефанія Турянська з дитиною в Перемишлі, ул. Двірського 44 евенту-ально у професора Демчука ул. Словацького 62.

Пригадуєсь надто давно порушену справу виміни інтерно-ваних:

1, Дра Володимира Старосольського в Баранові за *Едварда гр. Дідушицького*

2, Марії Білик в Вадовицях за *Ольгу Ванду Брикчинську*

3, Ольги Ціпановської в Баранові за *Емілію Лусаковську*

4, Атамана Познанського за *Льва гр. Дембицького*

5, Стефана Тисовського за *Ігнаца гр. Дембовського*

6, Психіатра з Кульпаркова Дра Малішевського за

7, Презеса Івана Кивелюка за

8, Дра Володимира Бачинського зі Львова

9, Ольгу і Олену Кульчицьку з Перемишля

10, о. Омеляна Кормоша,

11, Марка директора базару з Перемишля

12, Метика судії,

13, Дмитра Гринева

14, Теодора Солгана

15, Миколи Федака

16, Жовніра

10–16, залізничників з Перемишля

від 7–17 в Баранові

Інтернованих в Домбю:

1, Дра Володимира Загайкевича

2/ Дра Михайла Волошина

3/ Яреми, професора гімназ.

4/ Білинського,

5/ Сабата, гімн. проф.

- 6/ Паславського
- 7/ Багринського
- всіх з Перемишля
- 8/ Голейка зі Сянока
- 9/ Козоріса, бурмістра з Любачева
- 10/ Олександра Колодія з Перемишля
- 11/ о. Маріяна Кузьмака
- 12/ о. Михайла Курманицького
- 13/ о. Ліщинського
- 14/ о. Ярка
- 15/ о. Заяця
- 16/ о. Олекси Гайдукевича
- 17/ о. Михайла Дороцького
- 18/ Данила Радя з Бучкович
- 19/ Станіслава Братуша з Ніжанковець
- 20/ Михайла Чури
- 21/ Олександра Чури
- 22/ Івана Кубійчука
- 23/ Йосифа Пертака
- 24/ Михайла Білика
- 25/ Григорія Чижевича
- 26/ Евстахія Мельничина
- 27/ Василя Стецика
- 28/ Йосифа Пеленського
- 29/ Стефана Юрчака
- 30/ Петра Кісіля
- 31/ Клима Лишеги
- 32/ Івана Гаврися
- 33/ Симона Зенькова
- 34/ Володимира Босого
- 35/ Томи Фуяревича
- 36/ Петра Кушніра
- 37/ Володислава Даня
- 38/ Павла Чури
- 39/ Петра Даня

- 40/ Володимира Мисака
- 41/ Петра Капустяка
- 42/ о. Володимира Ільницького

Інтернованих в Вадовицях:

- 1/ о. Володимира Лотоцького
- 2/ о. Івана Нагурського
- 3/ о. Михайла Антонишина
- 4/ Самборського
- 5/ Зілинського
- 6/ Марії Білинської

Крім сего Володимира Краснопери, Евгена Краснопери на Домбю.

Що до повисших осіб не надійшло ніяке заявленєсь зі сторони польського правительства ані не запропоновано осіб, за які воно готово вимінати наших людей.

При сій нагоді українське Правительство пропонує виміну слідуцих дальших осіб:

- Осипа Голінатого за
- Теодозія Будзиновського, нотаря в Бали городі за
- Дра Григорія Гарматія в Сандомирі за
- Мирона Войтовича, рах. офіціала Дирекції скарбу на Домбю

за з прошенням о відворотне заявленєсь що до сих дальших пропозицій евентуально о запронованне відповідних осіб зі своєї сторони.

Пригадуєсь також справу остаюцих на волі слідуюцих осіб, яких прошено відставити на територію Української Республіки до Станіслава:

- 1/ Дра Стефана Федака
- 2/ Дра Стефана Рудницького,
- 3/ Дра Миколи Шухевича,
- 4/ лікаря Дра Олександра Барвінського
- 5/ Василя Струка

- 6/ Дениса Коринця
- 7/ Юліяна Павликовського
- 8/ Сильвестра Гарасимовича
- 9/ Льва Ліщинського
- 10/ Миколи Левицького, зі Львова
- 11/ Юрія Ростковича
- 12/ Тадея Ростковича з Перемишля.

Правительство Зах. Обл. У. Н. Р. заявляє щераз і то послідний, що коли ще і тепер не побачить в Правительстві польської Держави доброї волі пійти негайно на стрічу його домаганням, то буде воно змушене відступити зі своєї сторони від дальшого виконування умови з 1 лютого 1919 в особенности застановити акцію ущільнювань інтернованих та хопитись репресій.

Президент Ради Державних Секретарів
Західної Области Української Народної Республіки
Др. С. Голубович

[Кругла печатка з зображенням державного герба ЗУНР – лева з короною, що спирається на скелю, і написом довокола: «Президія Ради Державних Секретарів Зах. Укр. Нар. Республіки»]

ЦДАУЛ, ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів), оп. 8, спр. 3045 (Розпорядження, донесення, листування та ін. матеріали про взаємовідносини й обмін полоненими та інтернованими особами між польськими та українськими націоналістичними властями), арк. 28-31.

№ 2

1919 р., 9 квітня. Станиславів

Лист уряду ЗОУНР до представництва польського уряду у Кракові з проханням надання гарантій недоторканості українському делегатові в справах обміну полоненими та інтернованими

Президія Держ. Секретаріату

Ч. През. 842/19

До Високого Польського Правительства

в Кракові

Правительство Західної Области Української Народної Республіки запитує Високе Польське Правительство чи не було б склінне дати одному нашому горожанинови гваранцію незайманности особи і майна, котрому тут. Правительство поручилоб і котрогоб тут. вислало на область через Високе Польське Правительство займану, в цілі переведеня скорої, одноцільної і для обох сторін корисної акції виміни полонених і інтернованих.

Наколиб Високе Правительство годилось з сею пропозицією то просимо передати сю згоду через виїжджаючого в справі полонених і інтернованих графа Дзедушицького і то на письмі, при рівночаснім повідомленю про сю згоду Свої дотичні військові команди, щоб уповновласений Нами делегат, предложивши переслану Нам зі сторони Високого Правительства писемну згоду, був певний незайманности своєї особи.

Додаємо, що одинокою можливою дорогою, кудиб згаданий Наш делегат міг дістатись на польську територію, є дорога через Хирів, і що наше Правительство є склінне дати такий дозвіл одному делегатови Вис. Правительства.

Станиславів, дня 9 цвітня 1919

[Прямокутний штамп з написом: «Президент Ради Держ. Секретарів»]

Др. Із. Голубович

[Кругла печатка з зображенням державного герба ЗУНР – лева з короною, що спирається на скелю, і написом докола: «Президія Ради Державних Секретарів Зах. Укр. Нар. Републики»]

ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8, спр. 3045, арк. 42.

№ 3

1919 р.,

1919 р., 15 квітня. Станиславів

Лист державного секретаря внутрішніх справ ЗОУНР Івана Макуха до Генерального командування польських військ у Кракові з пропозиціями про обмін конфінованих батька та сина Малішевських за двох поляків інтернованих українцями в Станиславіві

Державний Секретаріат внутрішніх справ.
Санітарний відділ

Ч. 791/19 Сан.

Станиславів, дня 15. цвітня 1919

До

Генеральної Команди польських військ

в

Кракові

Предкладає ся Генеральній Команді польських військ виміну конфінованих польськими властями Дра Гіронима Малішевського і його сина інж. Івана Жигмонта в Кобежині за двох Поляків інтернованих через українські влади, предложених через польський горожанський Комітет в Станиславіві з тим, що по

їх звільненню було вільно їм вернути на територію Західної
Області Української Народної Республіки.

Санітарний Начальник:

Др Куровець

Державний Секретар
внутрішніх справ

Др Макух

[Кругла печатка з зображенням державного герба УНР –
тризуба, і написом довкола: «Державний Секретаріят внутрішніх
справ»]

Делегат Українського Хервоного Хреста

Підпис (не прочитується)

ЦДА УЛ, ф. 146, оп. 1, спр. 3045, арк. 43.

Włodzimierz Mędrzecki
(Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polskiej Akademii Nauk)
Влодзімеж Менджецький
(Інститут історії ПАН)

1918 w historii Polski i Ukrainy z perspektywy stulecia 1918 рік в історії Польщі та України з перспективи сторіччя

Przygotowując rozmaite teksty związane z setną rocznicą odbudowy państwa polskiego uświadomiłem sobie, że ja, ale i większość badaczy historii najnowszej systematycznie nie realizuje podstawowej zasady metodologii nauk historycznych. A mianowicie patrzy na wydarzenia rozgrywające się w XX wieku tak, jak gdyby wielkie procesy dziejowe, w rodzaju budowy państwa narodowego czy tworzenia się stabilnego układu geopolitycznego odbywały się w perspektywie kilku tygodni, miesięcy, co najwyżej lat. Zaledwie dwadzieścia lat rozbijamy na cztery epoki: budowa Europy Wersalskiej 1918–1922, stabilizacja ładu wersalskiego 1923–1933, kryzys Europy Wersalskiej 1934–1939. Odbudowa państwa polskiego zamyka się w trzech latach 1918–1921. Koniec kropka i już. W 1921 załamała się próba budowy niepodległej Ukrainy rozpoczęta w roku 1917. Koniec, kropka.

Tymczasem w Polsce każdy student historii powinien wiedzieć, że odpowiadając na pytanie o proces formowania się demokracji szlacheckiej w Polsce musi sięgnąć przynajmniej XIV wieku – statutów Kazimierza Wielkiego i przywileju koszyckiego. A więc o jakieś 250 lat przed sejmem konwokacyjnym i artykułami henrykowskimi (1572–1573). Jeśli z takiej perspektywy spojrzymy na historię Polski XX wieku, możemy, ba musimy, opisać to wszystko

inaczej niż do tej pory. A przede wszystkim uwzględnić fakt, że nie wszystkie kolejne postępujące po sobie bardzo szybko wydarzenia tworzą główny nurt procesu dziejowego i wiele z nich ma charakter przypadkowy, czy też incydentalny. Określenie kierunku i charakteru przemian dziejowych od „szumów i zakłóceń” bardzo długo było wręcz niemożliwe. Adam Próchnik oceniał procesy kształtowania państwa i społeczeństwa z perspektywy bieżącej, Władysław Pobóg-Malinowski był aktywnym uczestnikiem analizowanych wydarzeń. Jeszcze trzydzieści lat temu dzieje Drugiej Rzeczypospolitej były aktualizowane za sprawą uwarunkowań politycznych. Właściwie dopiero od jakichś dwudziestu lat Polska międzywojenna staje się powoli obiektem historycznych badań naukowych, a nie refleksji oddającej nastrój chwili, czy poglądy społeczne i polityczne badaczy, publicystów i polityków.

Co prawda dla nikogo nie ulega wątpliwości, że data 11 listopada 1918 roku jako dnia odbudowy państwa polskiego ma charakter umowny, ale jednocześnie nie sposób kwestionować faktu, iż w początku października 1918 roku suwerenne państwo polskie nie istniało, a pod koniec listopada tegoż roku władze i rozmaite instytucje państwowe działały efektywnie nie tylko w wymiarze wewnętrznym, ale także na arenie międzynarodowej. Tym samym można bez obawy popelnienia błędu uznać sumę zdarzeń z października i listopada 1918 **za jeden z najważniejszych faktów historycznych** w dziejach Polski. Jest ono opisywane w rozmaite sposoby. Z perspektywy nauki historycznej najbardziej precyzyjnie oddające ducha wydarzeń wydają się określenia „odzyskanie niepodległości(lub suwerenności)” oraz „odbudowa(może odrodzenie) państwa polskiego”. To, czy jego symbolem uczynimy 7, 11, 14, 22 czy 28 dzień tego miesiąca ma już znaczenie drugorzędne.

Można przy tym zwrócić uwagę na fakt, że „odzyskanie” i „odbudowa” nie są to terminy tożsame. Zdecydowanie bardziej adekwatne wydanie się „odzyskanie niepodległości”. Przy czym podkreślić trzeba jego niejednoznaczność. Z jednej strony w sposób oczywisty ujmuje fakt, że Polacy ponownie stali się panami swego losu. Uzyskali w swych działaniach podmiotowość, a więc możliwość

podejmowania w swoich sprawach suwerennych decyzji – tak w wymiarze wewnętrznym, jak międzynarodowym. Z drugiej strony termin „odzyskanie” nie pozostawia wątpliwości, iż nowy status nie był wynikiem jedynie naszych wysiłków. Warunkiem jego zaistnienia był także niezwykle korzystny układ sił międzynarodowych. Czyli załamanie potęgi wszystkich państw zaborczych i wsparcie dla polskich aspiracji niepodległościowych ze strony państw, które zwyciężyły na frontach pierwszej wojny światowej. Powołanie do życia państwa polskiego – Republiki Polskiej (w nomenklaturze manifestu z 7 listopada i pierwszych dekretów Naczelnika Państwa) – Rzeczypospolitej (wg zapisu Konstytucji z 17 marca 1921 roku) – było pierwszą fundamentalną, suwerenną decyzją polskiej wspólnoty politycznej po odzyskaniu podmiotowości. Z naszej perspektywy oczywistą, ale podkreślmy to raz jeszcze możliwą, a nie bezwarunkową. Pokazywali to zresztą komuniści.

Na czym polegał przełom? Wszak już przed Listopadem istniały polskie instytucje państwowe Królestwa Polskiego. Przed i po nim obywatele załatwiali rozmaite sprawy w tych samych biurach z tymi samymi urzędnikami. Jednak kolejne wydarzenia październik i listopada tworzyły zupełnie nowe pola aktywności społecznej. Powstała nowa rzeczywistość, w której rolę suwerena objął naród polski (rozumiany jako wspólnota polityczna), a którego granice wyznaczają granice państwowe. Oczywiście cały szereg czynników determinujących postawy i zachowania jednostek i grup społecznych sięgał korzeniami w przeszłość. Interesy jednostkowe i grupowe – np. chłopów i wielkich właścicieli ziemskich nie zmieniły się w istotny sposób w listopadzie 1918 roku. W kilka listopadowych tygodni nie zmniejszyły się także odrębności prawno-ustrojowe, cywilizacyjne kulturowe i ekonomiczne między terytoriami państw zaborczych. Nie uległy też zatarciu głębokie nieraz różnice w mentalności Polaków mieszkających dotąd pod trzema odmiennymi władzami. Listę „zaszłości” można wydłużać niemal w nieskończoność. Co jednak nie zmienia faktu, że listopadowe dni 1918 roku zainaugurowały nową rzeczywistość. Jej nadrzędną cechą było to, że pełną swobodę w podejmowaniu decyzji, ale i odpowiedzialność za ich efekty spoczywała na polskiej wspólnocie politycznej.

Nie podważając stwierdzenia o przełomowym charakterze Listopada 1918 musimy jednocześnie pamiętać, że odzyskanie suwerenności oraz wola stworzenia własnego państwa narodowego samo z siebie niczego nie rozstrzygało, ani nie rozwiązywało żadnego z problemów – bieżących czy o charakterze bardziej złożonym. Listopad 1918 roku dał zaledwie początek **procesowi budowy Odrodzonego Państwa Polskiego** jako formy politycznej dla polskiej wspólnoty narodowej.

Proces ten miał, czy może ma wiele aspektów, nurtów przemian biegnących równocześnie, choć nie wszystkie z tą samą dynamiką i nie zawsze dokładnie w tym samym, najbardziej pożądanym kierunku.

Wszystkich ich wymieniść nie sposób, zwróćmy więc uwagę na najważniejsze:

1) Budowa państwa – sprawnego, nowoczesnego, zapewniającego bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne, możliwe najlepszą realizację rozmaitych potrzeb i aspiracji rozmaitych grup społeczeństwa polskiego, rozwoju kultury narodowej, a jednocześnie zdolnego do organizacji solidarnej i harmonijnej współpracy wszystkich obywateli.

2) Zapewnienie polskiej wspólnoty narodowej bezpiecznego i akceptowanego przez społeczność międzynarodową miejsca na mapie regionu, Europy i świata, a także włączenie Polski w międzynarodową współpracę na polu politycznym, ekonomicznym i kulturalnym i w konsekwencji uczynienie państwa polskiego niezbędnym elementem ładu światowego.

3) Budowa gospodarki narodowej, która da państwu polskiemu możliwość realizacji kluczowych dla wspólnoty narodowej zadań takich jak – rozwijanie jak najbardziej odpowiadającego potrzebom bieżącym i przyszłym systemu edukacji narodowej, budowa adekwatnej do potrzeb i ambicji infrastruktury materialnej oraz kapitału intelektualnego i kulturowego czy też polityki społecznej realizującej postulat solidarności w wymiarze wewnętrznym jak międzynarodowym. Równocześnie nie mniej istotnym zadaniem gospodarki narodowej jest stworzenie warunków do realizacji najrozmaitszych potrzeb i ambicji życiowych wszystkim obywatelom.

Sprawne i służące swym obywatelom, cieszące się autorytetem na forum międzynarodowym i zamożne państwo pozostaje przy tym nie celem samym w sobie, ale narzędziem. Narzędziem, które służy polskiej wspólnotie narodowej w kreowaniu nowej tożsamości stopniowo coraz bliższej ideałowi społeczeństwa w pełni demokratycznego, solidarnego, opartego o wzajemnym zaufaniu, składającego się z twórczych jednostek i środowisk społecznych, zdolnego do podejmowania najważniejszych decyzji drogą dialogu i kompromisu.

Jeśli proces budowy niepodległego państwa ujmijemy w kategoriach powyżej określonych dążeń, jest jasne, że nie jest to zadanie na rok, czy dekadę, ale w najlepszym wypadku dla kilku pokoleń. Co więcej, przebieg i tempo tego procesu nie są w żadnym momencie jednoznacznie określone, ani przesądzone. Zachodzącym nieustannie przemianom towarzyszy refleksja formułowana przez polityków, badaczy procesów społecznych czy gospodarczych, przedstawicieli różnych nurtów opinii publicznej. Zawiera ona elementy oceny dotychczasowych efektów, ocenę stanu bieżącego, a także propozycje działań na przyszłość. Dzięki temu wspólnota polityczna może pod wpływem dotychczasowych doświadczeń zmieniać zdanie – jak choćby w maju 1926 roku. Procesy przemian mogą być też modyfikowane przez czynniki zewnętrzne. Po drugiej wojnie światowej polska wspólnota polityczna postawiona została przed zadaniem dostosowania się do realiów tworzonych przez wejście Polski w orbitę wpływów radzieckich. Jednak niezależnie od tego, jak będziemy oceniać i interpretować dzieje Polski i Polaków w latach 1944–1989 wydaje się oczywiste, że cały ten okres należy ujmować jako istotny etap budowy nowoczesnego państwa i społeczeństwa polskiego. Jego dorobek i doświadczenia współkształtowały i współtworzą nadal polską rzeczywistość i tożsamość.

Historycy powinni oczywiście przynajmniej co pokolenie stawiać pytanie o bilans dokonań poprzedników i własnej generacji – w jaki sposób Polacy jako wspólnota polityczna i państwo polskie starali się realizować każdy z wymienionych czterech fundamentalnych celów narodowych. A więc – jak budowali państwo i wspólnoty polityczne na poziomie struktur centralnych i szczeblu lokalnym; jakie mieli

wizje polityki zagranicznej, jak realizowali te wizje w praktyce i jakie efekty na arenie międzynarodowej uzyskiwali. Wydaje się przy tym niezwykle ważne podkreślenie, że owe badania powinny uwzględniać tradycyjne cezury podokresów historycznych – 1918–1939; 1939–1945; 1945–1989; 1989–2004 i okres po wejściu do Unii Europejskiej oraz analizy niekiedy bardzo szczegółowych zagadnień w rodzaju – działań pierwszego plutonu drugiej kompanii trzeciego pułku czwartej dywizji rankiem 8 maja 1920 roku. Ale też w razie potrzeby powinny szukać interpretacji zjawisk o zasięgu globalnym, rozgrywających się w perspektywie długiego trwania. Albowiem procesy o których mowa rozgrywają się na wielu poziomach i trwają nieprzerwanie, choć ulegają modyfikacji pod wpływem najróżniejszych czynników wewnętrznych i zewnętrznych. Widać to znakomicie na przykładzie poszukiwania przez Odrodzoną Polskę formuły terytorialnej. Proces ten trwa w istocie rzeczy nieprzerwanie od listopada 1918 po okres współczesny – walka o kresy 1918–1923, potem proces utraty Ziemi Wschodnich (1939–1945), integracja ziem Północnych i Zachodnich i jednocześnie trudny proces społecznej akceptacji nowej formuły terytorialnej zakończony grubo po 1989 roku, wreszcie nowe podejście do kwestii terytorialnych w ramach procesów integracji europejskiej. Podobnie proces tworzenia nowoczesnego społeczeństwa polskiego ma elementy kontynuacji od listopada 1918 roku, ale też obfituje nie tylko w głębokie kryzysy, rozerwanie ciągłości oraz przerwanie wątki.

Przyjęcie szerokiej perspektywy spojrzenia na wydarzenia roku 1918 i zapoczątkowane wówczas procesy historyczne może mieć także istotny wpływ na interpretację i ocenę zjawisk zachodzących w całej Europie Środkowej i Wschodniej. Wielkie polityczne przebudzenie narodów tego regionu i dążenia państwotwórcze z lat 1917–1921 przestają być oderwanym epizodem zakończonym traktatami pokojowymi z lat 1919–1921 oraz decyzjami Rady Ambasadorów, a stają się etapem rozciągniętego na wiele pokoleń procesu emancypacyjnego. Z dzisiejszej perspektywy staje się jasne wręcz kuszące dla historyka przyjęcie, że rok 1918 to początek procesu budowy nowej Europy trwającego, można śmiało powiedzieć, po dziś dzień. Druga

wojna światowa, czas faszyzmu i komunizmu, a potem okres tzw. transformacji i poszerzania Unii Europejskiej wydają się etapami tworzenia nowej geo-socjo-topografii naszego kontynentu. I w ten właśnie szerszy kontekst trzeba wpisywać procesy państwowotwórcze Polski, Ukrainy, Słowacji, Rumunii, ale też meandry zachodnio-europejskich procesów integracyjnych i dezintegracyjnych. Jedni mają w tych procesach łatwiej, inni trudniej. Ale wszyscy wędrują tym samym szlakiem, szukając miejsca w tworzącej się nowej przestrzeni europejskiej.

Widać to wyraźnie, jeśli zestawimy procesy państwowotwórcze Polski i Ukrainy, zarówno dla lat 1914–1921, jak i w szerszej perspektywie całego XX wieku.

Proces stawania się Polski i Ukrainy w XX wieku ma zaskakująco wiele podobieństw.

1. Za najważniejsze trzeba uznać, że w obu przypadkach mamy do czynienia z dążeniami emancypacyjnymi nowoczesnej wspólnoty narodowej, która w okresie XIX wiecznej modernizacji pozbawiona była możliwości samodzielnego kształtowania swego bytu i tożsamości. Odpowiedzią na sytuację braku możliwości samodzielnego kształtowania swego losu i charakteru było sformułowanie projektu samodzielnego państwa narodowego. W obu przypadkach istotną rolę odgrywało odwoływanie się to historycznych tradycji państwowych, ale twórcą i promotorem ideologii narodowo-państwowej były nowoczesne elity przywódcze – przede wszystkim inteligencja.

2. Wizja wymarzonego niepodległego państwa polskiego i ukraińskiego są zaskakująco podobne. W obu przypadkach mają to być państwa demokratyczne, gwarantujące wyrównanie społecznych i narodowych krzywd dziejowych, zapewniające realną równość praw i organizujące dobrowolną, partnerską współpracę wszystkich obywateli. Próbę budowy systemu prawnego prowadzącego do realizacji takich marzeń obserwowaliśmy w prawodawstwie polskim i ukraińskim z lat 1917–1921.

3. W obu przypadkach mamy bardzo ścisły związek wewnętrznej dynamiki procesów emancypacyjnych i państwowotwórczych ze zjawiskami zachodzącymi w bliższym i dalszym otoczeniu –

zmianami koniunktur międzynarodowych związanych z kolejnymi fazami I wojny światowej i rewolucją rosyjską, potem z budową Europy Wersalskiej, drugą wojną światową, rozwojem sytuacji międzynarodowej i przemianami ZSRR aż po rok 1991, wreszcie kształtowaniem się nowego ładu międzynarodowego po załamaniu porządku jałtańskiego.

Równocześnie obie wspólnoty narodowe pozostają pod bezpośrednim wpływem przemian międzynarodowego klimatu społeczny, politycznego i ideowego panującego na świecie i w Europie. W pierwszych latach okresu międzywojennego znaczna część Polaków i Ukraińców podzielała nadzieję na budowę demokratycznego ładu bezpośrednio realizującego zasady samostanowienia narodów, by w następnych latach coraz częściej dawać posłuch ideologom deprecjonującym zasady demokracji parlamentarnej i opisującym naród w kategoriach etnicznych i ekskluzywnych. Pod wpływem doświadczeń drugiej wojny światowej i komunizmu coraz większa część polskiej i ukraińskiej opinii publicznej jeszcze przed 1989 rokiem opowiadała się za powrotem swych narodów na drogę rozwoju, którą podążały europejskie demokracje parlamentarne. Doświadczenia po 1990 roku prowadzą do wewnętrznych dyskusji i sporów nad postulowanym kształtem państwa i wspólnoty narodowej, które wydają się obecnie dalekie od rozstrzygnięcia i nad Wisłą i nad Dnieprem.

4. Z perspektywy 2018 roku oba procesy emancypacyjne osiągnęły zasadniczy sukces w postaci uzyskania państwa narodowego. W obu też przypadkach proces jego krzepnięcia i stabilizacji nie został ukończony, choć Polska jest pod tym względem znacznie bardziej zaawansowana.

Odmienności w przebiegu i charakterze procesu państwowotwórczego Polski i Ukrainy wydają się mieć charakter przede wszystkim ilościowy i dotyczą zwłaszcza trzech kwestii.

1. Polacy dysponowali, a i do tej pory dysponują zdecydowanie większym kapitałem politycznym i kompetencyjnym elit narodowych. Polska (względna) zasobność w tej kwestii w początku XX wieku wynikała z posiadania znaczących tradycji państwowych, siły tradycyjnych elit społecznych wywodzących się ze szlachty i trady-

cyjnego mieszczaństwa, zakresu autonomii życia narodowego w czasie niewoli, ale też (względnie) dużego potencjału ekonomicznego, który pozwalał na zdobywanie wykształcenia i kompetencji poza zasięgiem oddziaływania władz zaborczych (np. we Francji, czy Szwajcarii). Co więcej, po 1918 roku powstanie Polski umożliwiło formowanie elity z wykorzystaniem całego potencjału nowoczesnego państwa. Ukraińcy znajdowali się pod tym względem w skrajnie niekorzystnej sytuacji. Nie dość, że tradycyjne elity uległy rusyfikacji lub polonizacji, to struktura społeczna i poziom zamożności etnosu ukraińskiego w XIX wieku znakomicie utrudniał budowę nowoczesnej elity narodowej. Co więcej znaczna część jednostek podejmujących działania na rzecz awansu społecznego i kulturalnego ulegała siłą rzeczy rusyfikacji, lub polonizacji. Sytuacja nie uległa radykalnej zmianie także po 1918 roku. Zwłaszcza w granicach ZSRR okresy korzystne z punktu widzenia rozwoju ukraińskiej elity społecznej przeplatały się z falami ostrej rusyfikacji. W efekcie – zarówno w latach 1917–1921, jak po 1990 roku niemała część osób uczestniczących w budowie ukraińskich struktur państwowych reprezentowała niesprecyzowaną, czy może chwiejną tożsamość narodową i kulturową oraz lojalność polityczną.

2. Druga istotna różnica dotyczy społecznego zasięgu aktywnego wsparcia inicjatyw państwowotwórczych i samego państwa narodowego. Zwłaszcza w drugiej połowie XIX stulecia, po przeprowadzeniu reform agrarnych, w epoce industrializacji z jednej strony, a narastaniu nacisku germanizacyjnego i rusyfikacyjnego z drugiej strony – imponująca aktywność polskiej inteligencji (w tym duchowieństwa katolickiego) na rzecz „unarodowienia” mas ludowych przyniosła pozytywne efekty. Dzięki temu w okresie pierwszej wojny światowej idea budowy niepodległego państwa polskiego zyskała efektywne poparcie znacznej części polskich chłopów i klasy robotniczej. W okresie międzywojennym aparat państwowy (zwłaszcza szkoła i armia, ale nie tylko) intensywnie propagował przesłanie wychowania państwowego. Dzięki temu zarówno w okresie II wojny światowej, jak komunizmu postawy patriotyczne były udziałem nie tylko elit, ale większości społeczeństwa.

Український процес budowy zaplecza społecznego dla idei własnej państwowości narodowej przebiega w sposób znacznie bardziej skomplikowany. Popularność wielkorosyjskiej ideologii mocarstwowej oraz oddziaływanie Cerkwi prawosławnej w ogromnym stopniu blokowała upowszechnienie nowoczesnej ukraińskiej świadomości narodowo-państwowej w granicach XIX wiecznej Rosji. Także w epoce ZSRR szeroki oddźwięk znajdowała ideologia „narodu radzieckiego”. W skali masowej dopiero w 1990 roku stało się możliwe świadome i wykorzystujące publiczny system edukacyjny kształtowanie nowoczesnej ukraińskiej postawy narodowo-państwowej.

3. Trzecim czynnikiem który wyraźnie różnicuje warunki procesów emancypacyjnych i państwowotwórczych Polaków i Ukraińców jest poziom akceptacji idei państwowej przez społeczność międzynarodową. W ostatnich miesiącach I wojny światowej i w okresie formowania się ładu wersalskiego w zasadzie nie było wśród architektów nowego porządku międzynarodowego państw, które nie uznawały prawa Polaków do budowy własnego państwa narodowego. Co więcej nowa Polska uzyskiwała znaczącą pomoc ze strony zwłaszcza Francji i USA. Miało to bardzo istotne znaczenie zarówno w odniesieniu do stosunków polsko-niemieckich, jak i polsko-bolszewickich. Potem – zarówno w dwudziestoleciu międzywojennym, jak i w okresie drugiej wojny światowej potrzebę istnienia państwa polskiego kwestionowali tylko jej bezpośredni wrogowie – Stalin i hitlerowskie Niemcy. Pozostała część opinii międzynarodowej gotowa była (choć bez entuzjazmu) stanąć w jego obronie. Po 1945 roku świat przyjaźnie kibicował polskim ambicjom niepodległościowym i po przełomie 1989 roku udzielił znacznego wsparcia w odbudowie demokracji i suwerenności na forum międzynarodowym.

W przypadku ukraińskiej idei państwowej sprawa miała się zdecydowanie inaczej. Jedyńm krajem, który przynajmniej przez pewien czas realnie wsparł ukraińskie ambicje do niezależności były Niemcy po traktacie brzeskim. Natomiast Amerykanie i kraje ententy traktowały sprawę ukraińską jako element znacznie ważniejszej z ich punktu widzenia kwestii rosyjskiej. Także w następnych dziesięcioleciach XX niepodległościowe ambicje ukraińskiego ruchu narodo-

wego nie były traktowane poważnie, lecz wykorzystywane jako karta przetargowa w stosunkach z Rosją radziecką. Dopiero strukturalny kryzys ZSRR skłonił część przywódców największych państw świata do reorientacji tej postawy i uznania, że niepodległe państwo ukraińskie może być elementem nowego ładu międzynarodowego. Tymczasem dzieje nie tylko XX stulecia pokazują, że bez poważnego konsensusu międzynarodowego realne zmiany na politycznej mapie świata są praktycznie niemożliwe. Przekonali się o tym boleśnie Polacy w wieku XIX, zaś w XX choćby Kurdowie.

Bibliografia

Chojnowski Andrzej, Bruski Jan Jacek, *Ukraina*, wyd. 2, Warszawa, 2006.

Dudek Antoni, *Pierwsze lata III Rzeczypospolitej*, wyd. 5, Kraków, 2005.

Hrycak Jarosław, *Historia Ukrainy 1772–1999: narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin, 2000.

Pobóg-Malinowski Władysław, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. 1-3, wyd. 2, Londyn, 1961–1983.

Próchnik Adam, *Pierwsze piętnastolecie Polski Niepodległej*, Warszawa, 1933.

Roszkowski Wojciech, *Historia Polski 1914–1990*, Warszawa, 1992.

Wapiński Roman, *Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych XIX i XX wieku*, Gdańsk, 2002.

Zieliński Henryk, *Historia Polski 1914–1939*, Wrocław, 1983.

Maciej Krotofil
(Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu)
Мачей Кротофіл
(Університет імені Миколая Коперніка, Торунь)

Militarne aspekty stosunków polsko-ukraińskich z lat 1917–1921 w świetle historiografii polskiej
Мілітарні аспекти польсько-українських відносин у 1917–1921 рр.у світлі польської історіографії

Militarne stosunki polsko-ukraińskie z lat 1917–1921 są obecne w polskiej historiografii, jednak poszczególne ich etapy są opracowane w bardzo różnym stopniu. O ile niektóre zmagania zbrojne, jak choćby wojna polsko-ukraińska czy wspólne polsko-ukraińskie boje z bolszewikami w 1920 r., wzbudzały spore zainteresowanie polskich historyków, to inne okresy polsko-ukraińskich stosunków w okresie walki o niepodległość obu państw pozostają w Polsce praktycznie nieznane. Wynika to zapewne ze zrozumiałego zainteresowania polskich badaczy przede wszystkim tymi wątkami w historii Ukrainy, które wiążą się bezpośrednio z dziejami Polski. Znaczną rolę odegrał też zapewne istniejący do lat 90-tych XX wieku brak dostępu do wielu najistotniejszych źródeł związanych z omawianą problematyką. Wydaje się jednak, że dla prawidłowego zrozumienia stosunków polsko-ukraińskich z lat 1917–1921 ważne jest równomierne zbadanie i opracowanie wszystkich zagadnień dotyczących zmagania niepodległościowych w tym okresie.

Omawianie polskiej historiografii wojskowych stosunków polsko-ukraińskich w latach 1917–1921 wypada zacząć od problematyki najczęściej jak dotąd interesującej Polskich badaczy, a

mianowicie dziejów wojny polsko-ukraińskiej z lat 1918–1919. Już w okresie międzywojennym powstawały prace poświęcone wojnie o Lwów i Galicję Wschodnią¹. Mają one bardzo różną wartość. Często ich autorzy uczestniczyli osobiście w opisywanych wydarzeniach i nie potrafili zachować właściwego obiektywizmu w ich ocenie. Warto zwrócić uwagę na prace Witolda Huperta podające cenne wiadomości o ukraińskich siłach zbrojnych. Także opracowania szerzej omawiające problematykę walk o granice Polski traktują o wojnie polsko-ukraińskiej². Po drugiej wojnie światowej przez długi czas polscy historycy raczej nie zajmowali się problemem zmagania polsko-ukraińskich w latach 1918–1919. Do nielicznych wyjątków zaliczyć należy pracę Tadeusza Dąbkowskiego³, podającą wiele informacji o halickich siłach zbrojnych. Więcej opracowań pojawiło się dopiero w latach 90-tych XX wieku. Popularne opracowania Macieja Kozłowskiego⁴, Bohdana Skaradzińskiego⁵ oraz kalendarium autorstwa

¹ J. Gella, *Ruski miesiąc 1.XI–22.XI.1918*, Lwów, 1919; S. W. Orski, *W zachodniej „Republice” ukraińskiej od 1 listopada 1918 do 22 maja 1919*, Warszawa, 1919; C. Mączyński, *Boje Lwowskie, cz. I, Oswobodzenie Lwowa (1-24 listopada 1918 roku)*, t. I-II, Warszawa, 1921; J. Sopotnicki, *Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe*, Lwów, 1921; W. Hupert, *Zajęcie małopolski wschodniej i Wołynia w roku 1919*, Lwów–Warszawa, 1928; idem, *Walki o Lwów (od 1 listopada 1918 do 1 maja 1919 roku)*, Warszawa 1933; B. Roja, *Legends i fakty*, Warszawa, 1931; S. Wiszniewski, *Brzeżany i kresy południowo – wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie ukraińsko – polskiej 1918–1919*, Lwów, 1935; S. Giza, *Obrona Lwowa w listopadzie 1918 r. w świetle literatury ukraińskiej*, Warszawa, 1936; J. Skrzypek, *Ukraińcy w Austrii podczas Wielkiej Wojny i geneza zamachu na Lwów*, Warszawa, 1939.

² A. Przybylski, *Wojna Polska 1918–1921*, Warszawa, 1921.

³ T. Dąbkowski, *Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923*, Warszawa, 1985.

⁴ M. Kozłowski, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Kraków 1990 (drugie wydanie pod zmienionym tytułem *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Bydgoszcz, 1999).

⁵ B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t. 1-2, Warszawa, 1993.

Grzegorza Łukomskiego, Czesława Partacza i Bogusława Polaka⁶ niewiele jednak wniosły do wcześniejszego stanu wiedzy. Na przebiegu operacji wojennych skupił się w swoich książkach Mieczysław Wrzosek⁷. Dopiero opublikowane stosunkowo niedawno opracowania Michała Klimeckiego⁸ rzuciły nowe światło na zmagania polsko-ukraińskie w Galicji Wschodniej. Warto także zwrócić uwagę na prace Marka Figury⁹ i Rafała Galuby¹⁰. Pewien dorobek w tej tematyce, zwłaszcza w zakresie badań nad tworzeniem, uzbrojeniem, wyposażeniem i wartością bojową Armii Halickiej posiada także autor niniejszego tekstu¹¹.

⁶ G. Łukomski, C. Partacz, B. Polak, *Wojna polsko-ukraińska. Działania bojowe-aspekty polityczne-kalendarium*, Koszalin–Warszawa, 1994.

⁷ M. Wrzosek, *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918–1921*, Białystok 1988; Idem, *Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921*, Warszawa, 1992.

⁸ M. Klimecki, *Geneza wojny polsko – ukraińskiej 1918–1919*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, 1994, t. 36, s. 149-180; Idem, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe*, Warszawa 1997 (drugie wydanie pod tytułem *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Warszawa 2000); Idem, *Lwów, 1918–1919*, Warszawa, 1998; Idem, *Czortków 1919*, Warszawa 2000; Idem, *Konflikt polsko-ukraiński w latach 1918–1919*, [w:] *Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej*, red. Wiesław Wróblewski, Warszawa 2000.

⁹ M. Figura, *Konflikt polsko-ukraiński w prasie Polski Zachodniej w latach 1918–1923*, Poznań, 2001.

¹⁰ R. Galuba, „*Niech nas rozsądzi miecz i krew...*” *Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Poznań, 2004.

¹¹ M. Krotofil, *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*, Toruń, 2002; Idem, *Artyleria Ukraińskiej Armii Halickiej 1918–1920*, „*Zeszyty Naukowe WSO im. gen. Józefa Bema*”, 2001, nr 20, s. 523-535; Idem, *Struktura organizacyjna Ukraińskiej Armii Halickiej podczas kontrofensywy czortkowskiej (czerwiec 1919 r.)*, „*Zeszyty Naukowe WSO im. gen. Józefa Bema*”, 2002, nr 21, s. 325-337; Idem, *Kawaleria Ukraińskiej Armii Halickiej 1918–1920*, [w:] *Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918–1921*, red. A. Smoliński, Toruń, 2003, s. 175-209; Idem, *Analiza stanu liczebnego Ukraińskiej Armii Halickiej*, „*Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i*

Wspomnieć także należy o opublikowanych w Polsce źródłach dotyczących wojny polsko-ukraińskiej. Będą to np. wydane w okresie międzywojennym komunikaty prasowe polskich władz wojskowych opracowane przez Stefana Pomarańskiego¹², opublikowane w latach 90-tych relacje uczestników walk o Lwów¹³ oraz wydane w latach 2000–2004 sześć tomów źródeł do dziejów wojny polsko-ukraińskiej opracowanych przez Bogusława Polaka¹⁴. Wydana w 2013 r. praca autorstwa Tomasza J. Kopańskiego, mimo atrakcyjnej oprawy graficznej i zamieszczonych w niej interesujących fotografii, w zasadzie powieliła niestety stan wiedzy z lat 30-tych XX w. i nie uwzględniła wyników najnowszych badań dotyczących wojny polsko-ukraińskiej¹⁵.

Kolejnym problemem dotyczącym ukraińskich walk o niepodległość obecnym coraz mocniej w polskiej historiografii jest zagadnienie Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w okresie sojuszu z Polską (1920 r.). Także i w tym przypadku interesujące prace

teraźniejszość”, 2002, nr 1, s. 127-137; Idem, Obraz nieprzyjaciela podczas wojny polsko-ukraińskiej (1918–1919) w doniesieniach polskich służb wywiadowczych, [w:] Polski wywiad wojskowy 1918–1945, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Toruń 2006, s. 53-64; Idem, Armia Halicka jako przeciwnik Wojska Polskiego 1918–1919, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність”, 2009, nr 18, s. 385-388; Idem, Koniec 1918 r. w Galicji Wschodniej: wojna polsko-ukraińska – siły zbrojne stron walczących, [w:] Rok 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej, red. D. Grynberg, J. Snopko, G. Zackiewicz, Białystok 2010, s. 439-449.

¹² Pierwsza wojna polska (1918–1920). Zbiór wojennych komunikatów prasowych Sztabu Generalnego (za okres od 26.XI.1918 r. do 20.X.1920 r.), uzupełniony komunikatami Naczelnej Komendy WP we Lwowie (od 2.XI.1918 r. do 23.XI.1918 r.) i Dowództwa Głównego WP w Poznaniu (od 11.I.1919 r. do 14.IX.1919 r.), opr. S. Pomarański, Warszawa, 1920.

¹³ Obrona Lwowa. Źródła do dziejów walk o Lwów i województwa południowo-wschodnie. Relacje uczestników, t. 1-2, Warszawa, 1991–1993.

¹⁴ Walki o Lwów i Małopolskę Wschodnią 1918–1919, t. 1-6, oprac. B. Polak, Koszalin, 2000–2004.

¹⁵ T.J. Kopański, Wojna polsko-ukraińska 1918–1919 i jej bohaterowie, Warszawa, 2013.

powstały już w okresie międzywojennym, przy czym tutaj także występuje cały szereg prac o charakterze wspomnieniowym, inne natomiast mają postać raczej studiów wojskowych (dowódczo-sztabowych)¹⁶. Na wyróżnienie zasługuje opracowanie Tadeusza Kutrzeby¹⁷. Niektóre aspekty związane ze wspólnymi, polsko-ukraińskimi walkami przeciwko bolszewikom poruszane były także we wspomnianych wyżej pracach o charakterze ogólnym¹⁸.

Kilka prac na temat sojuszu polsko-ukraińskiego powstało też po drugiej wojnie światowej, w latach 60-tych i 70-tych¹⁹. Są to jednak dzisiaj prace już przestarzałe, a niektóre zawarte w nich ustalenia budzą kontrowersje.

Badania nad dziejami ukraińskich walk niepodległościowych w 1920 r. ruszyły naprzód w latach 90-tych. Ich pionierem był Zbigniew Karpus. Ukazały się dwie monografie i cały szereg artykułów jego autorstwa²⁰. W późniejszych latach ukazywały się publikacje w

¹⁶ J. Stachiewicz, *Działania zaczepne 3 Armii na Ukrainie*, Warszawa 1925; P. Szandruk, *Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem r. 1920 i wyprawa na Mohylów (26-28 kwietnia 1920)*, „Bellona”, 1928, z. 2, s. 202-218; Idem, *Działania wojska ukraińskiego w wojnie r. 1920*, „Polska Zbrojna”, 1930, nr 291, s. 4, nr 292, s. 4, nr 293, s. 4; M. Kukiel, *Moja wojaczka na Ukrainie*, oprac. J. Zuziak, Warszawa, 1995.

¹⁷ T. Kutrzeba, *Wyprawa kijowska 1920 roku*, Warszawa, 1937.

¹⁸ Choćby A. Przybylski, op. cit.

¹⁹ Zob. choćby: H. Jabłoński, *Z dziejów genezy sojuszu: Piłsudski–Petlura (Początki konfliktu zbrojnego, XI.1918–III.1919 r.)*, „Zeszyty Naukowe” WAP, 1961, nr 5/21, s. 40-58; A. Deruga, *Początek rokowań o sojusz między Piłsudskim a Petlurą (styczeń – lipiec 1919)*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i materiały”, 1970, t. 6, s. 45-67.

²⁰ Monografie: Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924*, Toruń 1991 (i następne wydania); idem, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń, 1999; Niektóre artykuły: Z. Karpus, *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918–1921*, „Zapiski Kujawsko – Dobrzyńskie”, 1988, t. 6, s. 245-258; Idem, *Obóz internowanych Nr 7 w Tucholi (wrzesień 1921 – styczeń 1923)*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie*

większym lub mniejszym stopniu poruszające omawianą problematykę. Były to prace autorstwa: Janusza Ciska²¹, Rafała Galuby²², Aleksandra Serednickiego²³, Emiliana Wiszki²⁴ i Tadeusza Krząstka²⁵. Na uwagę zasługują też prace zbiorowe pod redakcją Zbigniewa

pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939), red. M. Wojciechowski, Toruń, 1991, s. 143-157; Idem, Rosjanie i Ukraińcy w Toruniu w latach 1920–1939, [w:] Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku, red. M. Wojciechowski, Toruń, 1993, s. 84-86; Idem, Obóz jeńców nr 7 w Tucholi (1914–1921), „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1994, t. 36, s. 137-148; Idem, Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924, [w:] Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń, 1996, s. 455-464; Idem, Lotnicy ukraińscy w Bydgoszczy w latach 1921–1922, [w:] Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich, red. M. Grzegorz i Z. Biegański, Bydgoszcz 1996; Idem, Emigracja rosyjska, ukraińska i białoruska w Polsce w okresie międzywojennym (1918–1939). Stan badań i postulaty badawcze, [w:] Regiony pograniczne Europy Środkowo – Wschodniej w XVI–XX wieku. Społeczeństwo – gospodarka – polityka, red. M. Wojciechowski i –R. Schattkowsky, Toruń, 1996, s. 93-100.

²¹ J. Cisek, „Ukraiński” epizod pobytu gen. Maxime Weyganda w Polsce i jego nieznane testimonium o Bitwie Warszawskiej 1920 r., „Przegląd Wschodni. Historia i współczesność Polaków na Wschodzie”, 1992/93, z. 4 (8), s. 803-814.

²² R. Galuba, Pertraktacje polityczno – wojskowe między Polską a URL (lipiec–sierpień 1919 roku), „Mars. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały”, 1994, t. 2, s. 53-68.

²³ A. Serednicki, Polsko-ukraińskie kłopoty sojusznicze, [w:] Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe, red. A. Koryn, Warszawa 1991, s. 209-213; Idem, Ofensywa na Kijów w roku 1920 oraz jej konsekwencje dla armii i rządu URL w Świetle prasy petlurowskiej w Polsce, „Studia z Dziejów Rosji”, 1993, t. 28, s. 35-55, 1994, t.29, s. 47-56.

²⁴ E. Wiszka, Działalność wydawnicza żołnierzy armii URL internowanych w Aleksandrowie Kujawskim, [w:] Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń, 1996, s. 465-474.

²⁵ T. Krząstek, Zamość – Komarów 1920: Polska i Ukraina w 1920 r. w walce o wspólne wartości, Łódź, 2000.

Karpusa, Waldemara Rezmera i Emiliana Wiszki²⁶, oraz pod redakcją Tadeusza Krząstka²⁷. Wyróżnić jeszcze należy dotyczące tej problematyki bardzo cenne trzy miografie: Jana Jacka Bruskiego²⁸, Jana Pisulińskiego²⁹ oraz Jacka Legiecia³⁰. Dwaj pierwsi autorzy skupili się na zagadnieniach politycznych w niewielkim stopniu przedstawiając kwestie militarne natomiast mankamentem pracy Legiecia jest niewielkie wykorzystanie źródeł przechowywanych na Ukrainie. Autor w zasadzie ograniczył się do źródeł polskich oraz ukraińskich z lwowskiego archiwum historycznego. W 1999 r. ukazała się książka Roberta Potockiego poświęcona m.in. sojuszowi polsko-ukraińskiemu oraz jego następstwom³¹. Praca ta zawiera jednak wiele błędów merytorycznych³². Nic nowego do istniejącego stanu badań nie wniosły też opracowania Jeremiasza Ślipca³³ i Sebastiana Sajdaka³⁴.

Tematyka sojuszu polsko-ukraińskiego jest też obecna w wydawanych tomach źródeł (*Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku*, oprac. J. Cisek, Londyn 1990 czy też imponująca publikacja dziewięciu

²⁶ Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń, 1997.

²⁷ Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920, red. T. Krząstek, Warszawa, 2009.

²⁸ J.J. Bruski, Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924), Kraków, 2000.

²⁹ J. Pisuliński, Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1939, Wrocław, 2004.

³⁰ J. Legieć, Armia Ukrainiejskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r., Toruń, 2002.

³¹ R. Potocki, Idea restytucji Ukrainiejskiej Republiki Ludowej (1920–1939), Lublin, 1999.

³² Zob. recenzję tej pracy autorstwa Z. Karpusa, M. Krotofila, E. Wiszki, „Dzieje Najnowsze”, 2001, nr 2, s. 162–168.

³³ J. Ślipiec, Drogi do niepodległości – Polska i Ukraina 1918–1921, Warszawa, 1999.

³⁴ S. Sajdak, Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku, Warszawa, 2005.

tomów źródeł opracowanych przez zespół pod red. Marka Tarczyńskiego, Warszawa 1995–2016)³⁵.

Stosunkowo dobrze w polskiej historiografii opracowany jest problem internowanych w Polsce żołnierzy Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Przyczyniły się do tego przede wszystkim wspomniane już publikacje Zbigniewa Karpusa oraz Emiliana Wiszki³⁶. Ukazały się także tomy źródeł dotyczących tej tematyki³⁷.

Oczywiście autorzy prac poświęconych ukraińskim zmaganiom niepodległościowym w okresie sojuszu z Polską musieli odnosić się do wcześniejszego etapu działalności ukraińskich sił zbrojnych (w 1919 r.). Problematyka ta nie cieszyła się jednak do tej pory szerszym zainteresowaniem badaczy (podobnie zresztą jak w historiografii ukraińskiej). Autor niniejszego tekstu podjął badania na ten temat i posiada pewien dorobek³⁸. Ostatnio ukazała się monografia

³⁵ Bitwa warszawska 1920, cz. I i II, oprac. zespół pod kier. M. Tarczyńskiego, Warszawa, 1995–1996; Bitwa niemeńska 1920, cz. I i II, oprac. zespół pod kier. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1998–1999; Bitwa lwowska 1920, cz. I i II, oprac. zespół pod kier. M. Tarczyńskiego, Warszawa 2002–2004; Bitwa lwowska i zamojska 1920, oprac. zespół pod kier. M. Tarczyńskiego, Warszawa, 2009; Bitwa wołyńsko-podolska 1920, oprac. zespół pod kier. M. Tarczyńskiego, Warszawa, 2014; Bitwa o Ukrainę 1920, oprac. zespół pod kier. M. Tarczyńskiego, Warszawa, 2016.

³⁶ Zobacz choćby: E. Wiszka, Prasa wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920–1924, [w:] Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa...; Idem, Udział 6 dywizji armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w obronie Zamościa w sierpniu 1920 roku, [w:] Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX wiek), red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń, 1998, s. 267–282; Idem, Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939, Toruń, 2001; Idem, Brześć Litewski. Obozy jeńców i internowanych (1919–1921), Toruń, 2010.

³⁷ Tuchola. Obóz jeńców i internowanych (1914–1923), cz. I-II oprac. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń, 1997–1998.

³⁸ M. Krotofil, Sytuacja militarna i perspektywy Ukraińskiej Republiki Ludowej na przełomie 1918 i 1919 r. – ukraiński raport wojskowy, „Dzieje Najnowsze”, 2006, nr 4, s. 207–215; Idem, Artyleria sił zbrojnych Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1919 r. [w:] Artyleria polska. Historia – teraźniejszość – przyszłość (myśl wojskowa, szkolnictwo artyleryjskie, technika i uzbrojenie), red. M. Giętkowski, W. Rezmer, J. Ślipiec, Toruń, 2008, s. 91–102; Idem,

poświęcona siłom zbrojnym Ukraińskiej Republiki Ludowej w okresie od listopada 1918 r. do grudnia 1919 r.³⁹

Bardzo skromnie przedstawia się dorobek polskiej historiografii jeżeli chodzi o pozostałe etapy związane z ukraińskimi walkami niepodległościowymi w latach 1914–1921. Tylko pojedyncze publikacje szerzej omawiają problematykę organizacji i działalności Legionu Ukraińskich Strzelców Siczowych. Są to niewielkie artykuły Krzysztofa Nowakowskiego⁴⁰ i Zbigniewa Grabowskiego⁴¹ oraz artykuł⁴² i pierwszy rozdział monografii poświęconej organizacji Armii Halickiej autorstwa piszącego te słowa⁴³. Jest to tym dziwniejsze, że w historiografii ukraińskiej temat ten jest mocno obecny. Dopiero w 2015 r. ukazała się obszerna i wartościowa, oparta na

Struktura organizacyjna armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w połowie 1919 r. [w:] *Od armii komputowej do narodowej III. Problemy organizacyjne sił zbrojnych od XVI do XX wieku*, red. J. Centek, M. Krotofil, Toruń 2009, s. 161-179; Idem, *Dlaczego Petlura zawarł sojusz z Piłsudskim? Sytuacja militarna Ukraińskiej Republiki Ludowej jesienią 1919 r.* [w:] *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Historia*, red. M. Franz, K. Pietkiewicz, Toruń 2009, s. 506-531; Idem, *Kawaleria Armii Czynnej Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1919 roku*, [w:] *Do szarzy marsz, marsz...* *Studia z dziejów kawalerii*, red. A. Smoliński, Toruń 2010, s. 439-477; Idem, *Organizacja artylerii Armii Czynnej Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1919 roku*, [w:] *Studia artyleryjskie*, red. M. Giętkowski, A. Smoliński, t. 2, Toruń, 2011, s. 113-133.

³⁹ M. Krotofil, *Siły zbrojne Ukraińskiej Republiki Ludowej (listopad 1918 r. – grudzień 1919 r.)*, Kijów, 2011.

⁴⁰ K. Z. Nowakowski, *Dzieje Legionu Ukraińskich Siczowych Strzelców sierpień 1914 – listopad 1918 roku*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, 1988, t. 5.

⁴¹ Z. Grabowski, *Ukraińscy Strzelcy Siczowi w Galicji w latach pierwszej wojny światowej*, [w:] *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Pelury*, red. J. Wojtasik, Warszawa, 2000.

⁴² M. Krotofil, *Ukraińscy Strzelcy Siczowi na Bukowinie w 1918 r. – przyczynek do początku wojny polsko-ukraińskiej*, [w:] *Polska i Rumunia – od historycznego sąsiedztwa do europejskiego partnerstwa*, red. S. Iachimovschi, E. Wieruszewska-Calistru, Suceava, 2009, s. 183-191.

⁴³ Idem, *Ukraińska Armia Halicka...*

dotychczas niewykorzystywanym materiale źródłowym, monografia autorstwa Marka Bogdana Kozubela⁴⁴.

W polskiej historiografii prawie nieobecne są prace poświęcone pozostałym etapom ukraińskich zmagania zbrojnych w omawianym okresie. Prawie nic nie napisano o Ukraińskiej Centralnej Radzie, o Państwie Ukraińskim hetmana Skoropadskiego czy też o tzw. drugim pochodzie zimowym. Warto zwrócić uwagę na pracę Włodzimierza Mędrzeckiego⁴⁵. Pewien dorobek w tej dziedzinie ma także autor niniejszego tekstu⁴⁶.

W 2008 r. ukazała się książka Grzegorza Skrukwy nosząca tytuł *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921*⁴⁷. Tytuł ten wprowadza jednak nieco w błąd sugerując, że w pracy będzie mowa o ukraińskich siłach zbrojnych. To bardzo interesujące i cenne opracowanie dotyczy jednak raczej roli jaką formacje wojskowe odegrały w kształtowaniu się ukraińskiej świadomości narodowej.

Podsumowując te krótkie rozważania należy stwierdzić, że w zakresie tytułowej problematyki historycy polscy najlepiej jak dotąd opracowali kwestie związane z wojną polsko-ukraińską z lat 1918–1919 oraz sojuszem polsko-ukraińskim z 1920 r. Nie znaczy to jednak, że wspomniana tematyka jest już dostatecznie zbadana. Uszczegółowienie obecnych w polskiej historiografii też wymaga

⁴⁴ M.B. Kozubel, *Ukraińscy Strzelcy Siczowi 1914–1920*, Oświęcim 2015.

⁴⁵ W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 r.*, Warszawa, 2000.

⁴⁶ M. Krotofil, *Ukraińskie siły morskie 1917–1920*, „Przegląd Morski”, 1999, z. 3, s. 70-88; idem, *Organizacja sił zbrojnych Państwa Ukraińskiego w 1918 r. – zarys problemu*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej II. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, red. M. Krotofil, A. Smoliński, Toruń, 2005, s. 181-193; Idem, *Udział żołnierzy 4 i 6 Dywizji armii URL w Pochodzie Listopadowym w 1921 roku*, [w:] *Aleksandrów Kujawski. Obozy jeńców i internowanych 1918–1921*, cz. I: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń, 2008, s. 119-125.

⁴⁷ G. Skrukwa, *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921*, Toruń, 2008.

dalszych badań. Opracowania poświęcone wojnie polsko-ukraińskiej są już trochę przestarzałe i nie uwzględniają najnowszego stanu badań. Poza tym bardzo często opisywane są w nich albo ukraińskie siły zbrojne i ich działania, albo Wojsko Polskie i jego aktywność militarna. Brakuje prac, które przedstawiałyby kompleksowo zarówno polskie jak i ukraińskie formacje wojskowe i prowadzone przez nie walki. Dopiero takie porównanie pozwoliłoby na rzetelną ocenę wojny polsko-ukraińskiej. Wydaje się także, że najnowszy dorobek polskiej historiografii w tym zakresie jest słabo znany na Ukrainie. Jeżeli chodzi o problem sojuszu polsko-ukraińskiego z 1920 r. to w polskiej historiografii zdecydowanie brakuje monografii w sposób szczegółowy przedstawiającej ukraińskie siły zbrojne w tym czasie. Także dalszych, obszernych prac badawczych wymagają inne zagadnienia związane z polsko-ukraińskimi stosunkami militarnymi w latach 1917–1921. Brakuje opracowań dotyczących walk polsko-ukraińskich na Wołyniu w 1919 r., czy też Korpusów Polskich na Ukrainie w 1918 r. W Polsce praktycznie nieznana pozostaje działalność Powstańczo-Partyzanckiego Sztabu Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1921 r. i problem tzw. II pochodu zimowego. Dostęp do odpowiednich źródeł nie stanowi już dzisiaj większego problemu dla polskiego historyka. W tej sytuacji dziwić musi fakt, że ostatnio tak niewiele ukazuje się prac opartych o nowe kwerendy archiwalne. Wiele najnowszych publikacji to często kompilacje nie wnoszące niczego nowego do istniejącego stanu badań, a czasami powielające istniejące w polskiej historiografii błędne ustalenia.

Mariusz Korzeniowski
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)
Мариуш Коженювський
(Університет Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні)

**«Sprawy ukraińskie» na łamach
„Dziennika Mińskiego” z lat 1917–1918
«Українська справа» на сторінках газети
«Dziennik Miński» y 1917–1918 pp.**

Rewolucja lutowa nie tylko stanowiła początek dramatycznych wydarzeń zachodzących w Rosji, ale jednocześnie dała asumpt do dynamicznego rozwoju działalności narodów zamieszkujących byłe carskie imperium, z upływem czasu zmierzających do uzyskania autonomicznego, a niejednokrotnie niepodległego bytu. Przystąpiły one do wzmożonego organizowania życia narodowego niemal natychmiast po otrzymaniu wiadomości o obaleniu caratu. Informacja ta stała się niewątpliwie impulsem do rozwinięcia prowadzonej uprzednio działalności zwłaszcza w zakresie kulturalnym, oświatowym, pomocowym, publicystycznym, czy w pewnym sensie gospodarczym; ale przede wszystkim zachęciła do podjęcia na szeroką skalę prac o charakterze politycznym. W rezultacie stosunkowo szybko legalnie zaczęły funkcjonować z jednej strony partie polityczne różnych odcieni, a z drugiej instytucje przypisujące sobie prawo do reprezentowania danej nacji. Wysiłki na polu narodowym stały się jednym z głównych tematów podejmowanych przez ukazującą się w Rosji prasę różnych odcieni politycznych. Nie ulega wątpliwości, że dążenia narodowe stanowiły też zasadniczą kwestię pojawiającą się na łamach ukazującego się w Mińsku w latach 1917–1918 „Dziennika Mińskiego”. Gazety, której redakcja deklarowała, że

pismo jest organem bezpartyjnym, narodowym, a przede wszystkim demokratycznym¹.

Wśród tematów poruszanych i interpretowanych na łamach dziennika, znalazły się również kwestie dotyczące białoruskiego ruchu narodowego czy informacje związane z wydarzeniami w guberniach ukraińskich. Warto zauważyć, że wśród tzw. spraw ukraińskich podnoszono zarówno zagadnienia związane z kształtowaniem się ukraińskiego ruchu narodowego, jego rozwojem oraz decyzjami prowadzącymi do przejścia od autonomii do ogłoszenia niepodległości w styczniu 1918 r., jego relacjami z rosyjskim Rządem Tymczasowym i władzami bolszewickimi, istnieniem hetmanatu Pawła Skoropadskiego czy stosunkiem miejscowych Polaków do niepodległościowych aspiracji Ukraińców.

Przedmiotem rozważań będzie zatem próba przedstawienia postrzegania tzw. spraw ukraińskich i ich oceny, a zarazem płynących z nich przestroóg dla rozwijającej się po rewolucji lutowej polskiej działalności społecznej i politycznej na ziemiach białoruskich z mińskiej perspektywy przez redakcję i publicystów „Dziennika Mińskiego”. Dodajmy gazety, której ranga wzrosła wraz z przekształcaniem się Mińska w jeden z najważniejszych ośrodków polskiej aktywności politycznej i społecznej po rewolucji lutowej, a szczególnie po bolszewickim zamachu stanu. Warto też podkreślić, że charakter prowadzonych dociekań został ograniczony stanem zachowania gazety. W tym przypadku posłużono się zbiorem, który otwiera numer pierwszy z 1/14 lipca 1917 r., a zamyka numer 172 z 14 sierpnia roku następnego.

¹ Szerzej na temat „Dziennika Mińskiego” patrz: M. Korzeniowski, Działalność mińskich Polaków w latach 1917–1918 w świetle publikacji „Dziennika Mińskiego”, „Res Historica”, t. 43:2017, s. 109-111; D. Tarasiuk, Między nadzieją a niepokojem. Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918, Lublin 2007, s. 57-58; A. Ślisz, Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915–1919), Warszawa 1968, s. 135-136, 333-335; Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku, t. III: 1865–1918, vol. 1, red. S. Sokołowska, I. Ossowska, Warszawa, 2000, s. 971.

Jednym z pierwszym tematów, któremu poświęcił uwagę Feliks Hilchen (redaktor „Dziennika Mińskiego”, działacz gospodarczy, ekonomista, publicysta) stała się kwestia przyznania autonomii Ukraińcom przez rosyjski Rząd Tymczasowy. Ograniczając się do stwierdzenia, że po dwóch miesiącach bezowocnych rozmów nagle nastąpiła zmiana stanowiska władz rosyjskich wobec narodowego ruchu ukraińskiego, podjął on próbę odpowiedzi na pytanie – dlaczego doszło do reorientacji władz w Piotrogordzie w kwestii ukraińskiej. Według Hliczena odpowiedź była nader prosta. „To, co na początku nazywano – jak dowodził – intrygą niemiecką, polską, nawet żydowską ten ruch żywiłowy ukraiński, cytując słowa ministra Niekrasowa², okazała się «zjawiskiem pierwszej wagi, zjawiskiem opartym na gorącym pragnieniu każdego Ukraińca stworzenia wolnej ojczyzny»³.

O wiele istotniejsza wydaje się jednak konstatacja autora artykułu dotycząca źródła sukcesu Ukraińskiej Centralnej Rady (UCR, Rada ukraińska) w rozmowach ze stroną rosyjską. Dodajmy wspartej kolejnym pytaniem, w pewnym sensie zawierającym też odpowiedź w kwestii go nurtującej. Pytał zatem – co było źródłem nagłego przewrotu, który spowodował, że „ci dobrzy «chochły»” w zaledwie kilka miesięcy stali się świadomym narodem i kto do tego się przyczynił⁴.

Powodów korzystnego rozwoju wydarzeń dla narodowego ruchu ukraińskiego Hilchen upatrywał w jego organizacji. Stanowiła ona podstawę, która pozwoliła orędownikom idei wolnej Ukrainy, zaledwie w kilka miesięcy, doprowadzić do rozbudzenia świadomości narodowej wśród ludu ukraińskiego, a jednocześnie na ujęcie rodzącego się ruchu w uporządkowane ramy organizacyjne, które

² Nikołaj Wisarionowicz Niekrasow (1879–1940), inżynier, minister komunikacji w rządzie ks. Gierogija Lwowa, a następnie finansów w rządzie koalicyjnym Aleksandra Kiereńskiego.

³ F. H.[ilchen], Wolna Ukraina, „Dziennik Miński”, nr 5, 6/19.VII.1917 r., s. 1.

⁴ Ibidem.

miały przekonać piotrogrodzki Rząd Tymczasowy, „że jest to coś potężniejszego”⁵.

Warto zauważyć, że opisywane wydarzenia, tj. osiągnięcie przez Ukraińców autonomii, posłużyły Hilchenowi do snucia refleksji na temat sprawy polskiej. Pytał zatem, czy Polacy, nie mając własnej państwowości, od dziesięcioleci pozbawieni wolności, nieposiadający w połowie 1917 r. nic „poza rzeczywistością poronionego płodu – «wolnego» państwa w Królestwie [Polskim – M.K.]”, powinni obecnie prowadzić między sobą ostrą walkę polityczną, osłabiającą kształtującą się polską państwowość⁶. Czy powinni, także na ziemiach białoruskich(?), tworzyć „zastępy do walki z tym, co jeszcze nie powstało”? Dlatego też nawoływał do budowania Polski od podstaw wyteżoną pracą, poświęceniem dla niej, „przez solidarność narodową, a nie międzynarodową”⁷.

Komentarz Hilchena dopełniały publikacje z kolejnych numerów „Dziennika Mińskiego” po części w postaci streszczenia, a po części *in extenso* tekstu *II Uniwersału*⁸, a także artykuły, które informowały lub oceniały postawę UCR wobec mniejszości polskiej, w istocie zaś wobec – reprezentującego zdecydowaną większość Polaków znajdujących się nad Dnieprem – Polskiego Komitetu Wykonawczego na Rusi (PKW na Rusi). Redakcja gazety, powołując się na publikacje „Dziennika Kijowskiego”, dokonała syntetycznego omówienia stosunku PKW na Rusi do Ukraińskiej Centralnej Rady. Jego stanowisko oraz zapewnienie o współdziałaniu Polaków „w pracy państwowo-wórczej na Ukrainie”, wraz z życzeniem, aby strona ukraińska zagwarantowała społeczności polskiej 5-6 procent miejsc „w składzie Centralnej Rady oraz jej Komitetu”, stworzyła stanowisko sekretarza do spraw polskich w Sekretariacie Generalnym, by zatrudniono

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

⁸ Uniwersał ukraiński, „Dziennik Miński”, nr 6, 7/20.VII.1917 r., s. 2; patrz także: Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca 1917 roku, Winnica, 1917, s. 11-13.

polskich referentów w „innych biurach Rady, wreszcie aby kandydaci na te stanowiska byli wybierani przez społeczeństwo polskie”, przekazane przez prezydium Komitetu podczas rozmów z przedstawicielami Rady ukraińskiej, przeprowadzonymi 4 lipca 1917 r. (st. st.), spotkały się, jak można wnioskować z lektury artykułu, z dosyć chłodną reakcją Ukraińców⁹. Należy zauważyć, że na kilka dni przed spotkaniem, w piśmie z 30 marca 1917 r. (st. st.), będącym jedyną odpowiedzią na kilka listów skierowanych wcześniej do UCR przez PKW na Rusi, strona ukraińska jedynie komunikowała, że zapewni prawa mniejszościom narodowym oraz wyrażała przekonanie, że przyszłe państwo polskie, w swoich granicach etnograficznych, zagwarantuje je mniejszości ukraińskiej¹⁰. Gazeta jednocześnie odnotowała, że postulaty strony polskiej nie zostały uwzględnione, a UCR oddała kwestię rozstrzygnięcia zasadności przyznania mniejszościom narodowym miejsc w jej składzie rosyjskiemu kijowskiemu Komitetowi Wykonawczemu. Tenże podzielił mandaty między nieukraińskie partie polityczne i rady (komitety) żołnierskie, robotnicze i studenckie, pozbawiając tym samym społeczność polską stosownej reprezentacji w organach ukraińskiej autonomii¹¹. Przyjęte rozwiązanie skłoniło PKW na Rusi do przygotowania uchwały (7 lipca 1917 r. [st. st.]), z której wynikało że Polacy zostali pozbawieni możliwości udziału „w budzącej się autonomii kraju [tj. Ukrainy – *M.K.*]”, a tym samym nie zagwarantowano im zabezpieczenia praw kulturalno-narodowych. Dlatego też PKW na Rusi zadeklarował, że wystąpi w obronie praw narodu polskiego i „jego wewnętrznej autonomii”¹².

Stosunek Ukraińców do udziału Polaków, a właściwie ich reprezentacji (tj. przedstawicieli PKW na Rusi), w pracach UCR i w pozostałych organach kształtującej się autonomii ukraińskiej stał się

⁹ Red.[akcja], Polacy na Ukrainie, „Dziennik Miński”, nr 11, 13/26.VII.1917 r., s. 2.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

też przedmiotem wnikliwej, a zarazem krytycznej, wypowiedzi Tadeusza Jaworskiego (redaktor „Dziennika Mińskiego”, doktor filozofii i ekonomii, publicysta, literat). Doświadczony dziennikarz stwierdzał wprawdzie, że idea autonomii w guberniach ukraińskich „dojrzała bardzo szybko”, ale wprowadzenie w życie zasady, na której się opierała, tj. równouprawnienia mniejszości narodowych, zapisanej w programach stronnictw politycznych, nie korelowało z rzeczywistością¹³. Jaworski zauważył bowiem, że pozycji mniejszości polskiej (liczącej według niego około jednego miliona osób) nie oceniano na podstawie jej liczebności, ale podług przynależności partyjnej¹⁴. Zarzucał zatem UCR, że wbrew zapisom programowym, nie znaleźli się w niej przedstawiciele PKW na Rusi, który reprezentował 2/3 ludności polskiej zamieszkałej nad Dnieprem. W efekcie doszło do sytuacji, w której strona ukraińska całkowicie ignorowała, a w najlepszym razie tolerowała, brak reprezentantów Komitetu „w ubliżający mu sposób i uniemożliwiający mu wszelki współdział w [Ukraińskiej Centralnej – M.K.] Radzie”¹⁵. Przyczyn tego stanu rzeczy Jaworski dopatrywał się, nie bez pewnych racji, m.in. w rozbiciu jedności społeczności polskiej, do którego doszło w czerwcu 1917 r. (st. st.) podczas trzeciego zjazdu organizacji polskich w Kijowie. Jako powód przerwania zgodnej działalności Polaków podał przyjętą na zjeździe błędną taktykę przez jego liderów. Doprowadziła ona bowiem do secesji tzw. żywiołów radykalnych (przedstawiciele demokratów i socjalistów) „na tle tak błahaego sporu, czy Koło Międzypartyjne w Warszawie, należy uważać za równoznaczne z Tymczasową Radą Stanu, czy nie”¹⁶.

Rozłam, jak suponował redaktor „Dziennika Mińskiego”, został wykorzystany przez Ukraińców, a także rosyjski Komitet Wykonawczy w Kijowie (reprezentujący Rząd Tymczasowy). W celu

¹³ T. J.[aworski], Na Ukrainie, „Dziennik Miński”, nr 36, 11/24.VIII.1917 r., s. 1.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

wpływania na skład polskiej reprezentacji w UCR oraz w jej organach, obie wspomniane wyżej instytucje udzieliły poparcia polskim socjalistom oraz demokratom, którzy, po opuszczeniu czerwcowego trzeciego zjazdu organizacji polskich utworzyli Polską Centralę Demokratyczną (PCD)¹⁷. Ten brak jedności w tej materii, według Jaworskiego, był szczególnie niekorzystny dla Polaków mieszkających w latach pierwszej wojny światowej w guberniach ukraińskich¹⁸. Publicysta wskazał bowiem, że społeczność polska, w porównaniu z żydowską, która dysponowała pięćdziesięcioma mandatami, otrzymała zaledwie dwadzieścia miejsc w Radzie ukraińskiej¹⁹.

Jako kolejny przykład negatywnego postępowania strony ukraińskiej wobec ludności polskiej Jaworski podał pominięcie przy kompletowaniu składu tzw. Małej Rady (organ wykonawczy UCR) PKW na Rusi oraz powierzenie jego ustalenia przez stronę ukraińską wspomnianemu wyżej Komitetowi Wykonawczemu. Tenże, złożony z Rosjan i socjalistów, miał ignorować istnienie PKW na Rusi, powołując się przy tym „na tak ... oryginalne motywy, «że sam rząd wskazał na organizacje rewolucyjne i demokratyczne, skupiające się dokoła Komitetu kijowskiego jako bezpośrednio zainteresowane w porozumieniu»”²⁰. Konstatacja ta posłużyła autorowi artykułu także do postawienia tezy, że w istocie centralne władze rosyjskie mogły dążyć do usunięcia Polaków z organu wykonawczego UCR. Dodawał jednocześnie, że skład Rady ukraińskiej zależał tylko od Ukraińców, a przyznanie w niej Polakom dwudziestu zaledwie miejsc uznał za dowód niechęci wobec społeczności polskiej²¹.

Niepomyślny rozwój wydarzeń związanych z obecnością, a tym samym z udziałem, właściwej polskiej reprezentacji w strukturach autonomii ukraińskiej Jaworski uznał za niezwykle bolesne

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

doświadczenie dla kresowych Polaków. Scenariusz ukraiński miał bowiem pokazać, że zasada samookreślenia narodów jedynie „pięknie brzmi w ustach mówców rewolucyjnych i programowych, socjalistycznych, w praktyce jednak traktowana być musi z wielką uwagą i stanowczością ze stron [za?]interesowanych”²². Przestrzegał Polaków przed brakiem jedności, nawołując do jej utrzymania za wszelką cenę. Konkludował bowiem, że gdyby ona trwała, a w konsekwencji PKW na Rusi pozostał przedstawicielem wszystkich Polaków znajdujących się nad Dnieprem, UCR „miałaby naprzeciw sobie tylko jedno zgrupowanie polskie i socjalistów lewicowych, i wtedy upadłyby pozory do wytworzenia dzisiejszej sytuacji”²³.

Niekorzystny rozwój wydarzeń dla ludności polskiej w guberniach ukraińskich Jaworski uznał za przestrogę dla Polaków mieszkających na ziemiach białoruskich, „gdy sprawa ich samorządu wejdzie na porządek dzienny”²⁴. Nawoływał zatem do rozważenia kwestii powołania do życia tzw. bloku polskiego na Białorusi, nawet „kosztem wielkich ustępstw wzajemnych – dla wspólnego dobra”²⁵.

Niezmiernie zajmującą lekturą jest także reakcja Jaworskiego na *III Uniwersał*, ogłoszony przez UCR 7 listopada 1917 r. (st. st.). Redaktor, przyznając, że data jego proklamowania, niezależnie od zmian i rozpoczynającej się wojny domowej w Rosji, będzie istotną w dziejach Ukrainy, nie omieszkał jednak dokonać krytycznej oceny jego treści. Ogłoszenie jej niezależności (bez odłączania się od Rosji) stanowiło dla publicysty „Dziennika Mińskiego” konsekwencję postępującego procesu usamodzielniania się Ukraińców, począwszy od pierwszych dni rewolucji lutowej. Wprawdzie był on sceptycznie przyjmowany przez rosyjski Rząd Tymczasowy, który zastrzegł sobie prawo zwierzchności i współdziałania w tworzeniu ukraińskiej autonomii, jednakże samodzielność Ukraińców stała się faktem po

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

dokonanym przez bolszewików zamachu stanu²⁶. Autor publikacji wskazywał zarazem, że proces autonomizacji prowadził do zatargów z Ukraińcami, które świadczyły o słabości Rządu Tymczasowego, albowiem jak konkludował, „gdyby władza centralna miała dość siły, mogłyby się zakończyć tylko pozornym usamowolnieniem”²⁷. Jaworski uznał, że strona rosyjska byłaby w stanie do tego doprowadzić, tym bardziej że Ukraińcy, podobnie jak Rosjanie, „nie dorosli jeszcze i nie dojrżeli do samorządu”²⁸. Sama zaś idea autonomii nie była autorstwa miejscowych ukraińskich działaczy narodowych, a została przeniesiona nad Dniepr z tzw. Galicji rusińskiej, z której podczas jej okupacji przez Rosję przybyli działacze, a zarazem rzecznicy idei niezależnej Ukrainy²⁹. W pewnym sensie do tej opinii nawiązuje kolejne stwierdzenie, że Ukraińcy naddnieprzańscy, korzystając z pogłębiającego się rozpadu państwa rosyjskiego oraz deklarowania przez maksymalistów prawa narodów do samookreślenia, ogłosili niezależność. Zwracał jednakże uwagę, że Rada ukraińska doprowadziła do jej ogłoszenia, „opierając się raczej na bierności niż aktywności ludu”³⁰.

Uwagę dziennikarza zwróciła też kwestia zdefiniowania przez autorów uniwersału zasięgu terytorialnego Ukrainy, do której miały wchodzić wszystkie ziemie zamieszkiwane w większości przez ludność ukraińską. O wejściu natomiast w jej skład guberni kurskiej, woroneskiej, chełmskiej i tzw. sąsiednich(?), a ściślej rzecz ujmując, ich części zamieszkałych przez Ukraińców „zadecydować ma zorganizowana wola narodów”³¹. Zwłaszcza ta ostatnia dość nieprecyzyjna konstatacja skłoniła Jaworskiego do podzielenia się swoimi wątpliwościami. Nie dotyczyły one zasady, że powiaty, w których

²⁶ T. J.[aworski], *Wolna Ukraina*, „Dziennik Miński”, nr 112, 12/25.XI.1917 r., s. 1.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

większość stanowili Ukraińcy, powinny należeć do powstającego państwa ukraińskiego. Zacytowaną powyżej regułę uznał natomiast za formę zachęcenia ukraińskich mieszkańców tych powiatów, w których znajdowali się w mniejszości, „do przyłączenia się do Ukrainy, jako państwa już ustalonego, zamiast roztopiać się w powszechnej monarchii rosyjskiej”³².

Dokonując omówienia treści *III Uniwersału*, Jaworski konstatował, że jego autorzy sięgnęli, jak to ujął, „poza ramy nowego państwa” i wkroczyli w sferę stosunków międzynarodowych. Za krok prowadzący w tym kierunku redaktor uznał zapisanie w uniwersale postulatu niezwłocznego zawarcia pokoju i dążenia, jednakże jeszcze za pośrednictwem rządu piotrogrodzkiego, do skłonienia bliżej nieokreślonych „sprzymierzeńców i wrogów do natychmiastowego nawiązania układów”³³.

Tadeusz Jaworski zwrócił też uwagę na niejasność niektórych passusów omawianego dokumentu, jak chociażby zapowiedzi przeprowadzenia w rosyjskiej oraz ukraińskiej konstytuantach planów budowy „nowych form państwowych dla całej Rosji”, co według niego mogło oznaczać mieszanie się Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL) „do nieznanego wcale ustroju” przyszłego federacyjnego („związku krajów”), republikańskiego państwa rosyjskiego³⁴.

Pomimo wątpliwości, jakie wzbudzały niektóre fragmenty *III Uniwersału*, Jaworski – co warto podkreślić – uznał go (zapewne mając na myśli Ukraińską Republikę Ludową) „za pierwszą prawnopañstwową formę wyłaniającą się z chaosu rosyjskiego”³⁵. To Ukraina jako pierwsza, pisał dalej, skorzystała z możliwości wyodrębnienia się z rozpadającego się imperium Romanowów oraz stawała się przykładem dla tych jego terytoriów, które zostały doń włączone przez następców cara Piotra I³⁶. To wydarzenie, według Jaworskiego, o

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

przełomowym charakterze miało stać się przykładem, za którym „pójdą teraz w pospiesznym tempie wszystkie inne krańcowe dzielnice byłego państwa [tj. Rosji – M.K.]”³⁷.

Wydarzenia na Ukrainie posłużyły też do poczynienia przez Jaworskiego spostrzeżeń dotyczących guberni białoruskich. Według jego diagnozy Białoruś, pomimo braku „wyszkolonych, chociażby jednostronnie organizatorów i reformatorów”³⁸, jakich stronie ukraińskiej przysporzyła Galicja, pójdzie śladem Ukraińców i będzie dominować w jej poczynaniach „nie zasada skoordynowanej pracy państwowotwórczej, lecz nieograniczonej władzy ludu i proletariatu”³⁹. W efekcie doprowadzi to, tak jak na ziemiach ukraińskich, do likwidacji własności prywatnej i odsunięcia od udziału w „organizacji społecznej warstw wykształconych i posiadających”⁴⁰.

Odnosząc się do ogłoszonej w *III Uniwersale* nacjonalizacji ziemi, nader zasadnie przewidywał dalsze pogorszenie się i tak już nienajlepszego położenia żywołu polskiego nad Dnieprem. Utrata bowiem ziemi oznaczała dla Jaworskiego z jednej strony „unicestwienie polskiego majątku narodowego na dawnych naszych kresach”, z drugiej zaś „cofnięcie na długie lata kultury ogólnoludzkiej, której Polacy byli tam pionierami”, a w końcu zamach na „kulturalną twórczość polską i tryumf doktryny socjalistycznej nad realną prawdą życia”⁴¹.

Dopełnieniem powyższej konkluzji Jaworskiego było zamieszczenie przez redakcję „Dziennika Mińskiego” informacji o proteście polskim wobec zniesienia „praw własności ziemskiej” w guberniach ukraińskich. Gazeta, przytaczając *in extenso* wybrane fragmenty protestów kilkudziesięciu polskich organizacji politycznych, społeczno-kulturalnych i redakcji kijowskich gazet oraz PKW na Rusi, traktowała decyzję UCR w kategoriach zamachu na polską własność

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem, s. 1-2.

prywatną⁴². Czasopismo, odwołując się do tekstu pierwszego z protestów, wskazywało, że sprzeciw Polaków był skierowany „przeciwko pogwałceniu naturalnych praw ludzkości na Ukrainie”⁴³. Informowało też, że według protestujących Ukraińcy popełniali to bezprawie, tj. nacjonalizację ziemi, „w chwili anarchii, grabieży i pogromów, w celach uzyskania poklasku tłumów”⁴⁴. Autorzy protestu podnosili jednocześnie, że decyzja ta przyczyni się do dalszego rujnowania rolnictwa i związanego z nim przemysłu, a tym samym do pogłębienia panującego już głodu oraz „skazuje kraj na zagładę i daje ciemnym masom hasło do nowych pogromów”⁴⁵. Zwracali też uwagę, że prowadziła do pogwałcenia elementarnych zasad demokracji i została podjęta jeszcze przed rozpoczęciem prac przez ukraińskie zgromadzenie narodowe⁴⁶. Warto też zauważyć, że Polacy, jak napisano w proteście, występowali przeciwko „prawomocności tego aktu w ustępie, tytującym się naszych krzywd”, a więc gwałtowi, „mającemu się nad bezbronną, a tak od dawna ciemiężoną [przez carat – M.K.] ludnością polską dokonać”⁴⁷. Dodajmy, iż protestujący stawali w obronie nie tylko właścicieli ziemskich, ale także pracowników rolnych i uchodźców⁴⁸.

Informując o kolejnym z przytoczonych protestów, redakcja „Dziennika Mińskiego” wyeksponowała fragmenty, z których wynikało, że PKW na Rusi uznawał decyzję UCR za akt prowadzący z jednej strony do konfiskaty przeszło 2 mln. dziesięcin ziemi „zachowanych w najcięższych warunkach rządów carskich”, z drugiej

⁴² Protest polski na Ukrainie, „Dziennik Miński”, nr 113, 14/27.XI.1917 r., s. 2.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem; Wybory do ukraińskiej konstytuandy zaplanowano na 27 grudnia 1927 r. (st. st.), natomiast jej zwołanie na 9 stycznia 1918 r. (st. st.). Patrz: Ukraińska republika ludowa, „Dziennik Miński”, nr 112, 12/25.XI.1917 r., s. 2.

⁴⁷ Protest polski..., s. 2.

⁴⁸ Ibidem.

natomiast przyczyniający się do zniszczenia zgody między Polakami i Ukraińcami⁴⁹.

Z nie mniejszą uwagą Jaworski zajął się omówieniem *IV Uniwersału*, w którym Rada ukraińska ogłosiła niepodległość Ukraińskiej Republiki Ludowej. Ten jakże doniosły akt, wieńczący ewolucję Ukraińców od idei autonomii do pełnej suwerenności, dyktowały pogarszające się stosunki republiki ukraińskiej z Rosją bolszewicką. Co ważne, twórcy uniwersału jako przyczynę jego ogłoszenia podawali chęć położenia kresu mieszaniu się rządu rosyjskiego (bolszewickiego) w sprawę suwerennej Ukrainy⁵⁰.

Uwagę redaktora gazety zwróciło jednakże nie tyle samo proklamowanie niepodległości, ile przestrogi, które zawierał tekst omawiający treść uniwersału, opublikowany w „Dzienniku Kijowskim” przez Joachima Wołoszynowskiego. Witając nader życzliwie niepodległą Ukrainę, redaktor tego poczytnego kijowskiego dziennika, nie zważając na krzywdy, jakie spotkały Polaków na Ukrainie, z nadzieją pisał, że „wolność narodu ukraińskiego stanie się źródłem ładu w młodym państwie i dobrobytu całej jego ludności”⁵¹. Wyraził jednocześnie przekonanie, że – mimo występujących na Ukrainie tzw. klęsk wewnętrznych, które „spowodowała ogólna zawierucha światowa, ciemnota i niewola długoletnia ludu, nie zaś świadoma zła wola” – naród ukraiński przystąpi do budowania niepodległego państwa⁵². Wskazywał jednakże, że – chcąc znaleźć się wśród wolnych narodów europejskich – Ukraina „musi pogodzić się z ekonomiczną strukturą państw zachodnich, które ustroju socjalistycznego nie uważają za idealny plan społecznego współżycia, a do reform socjalnych zdążają drogą ewolucji”⁵³.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ T.J.[aworski], Niepodległa Ukraina, „Dziennik Miński”, nr 14, 18/31.I.1918 r., s. 1.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

Konkluzja Wołoszynowskiego spotkała się z uznaniem Jaworskiego, który przewidywał jednak, że nie zostanie ona zauważona przez stronę ukraińską. Wskazywał, że *IV Uniwersał* zapowiadał (równocześnie zdecydowanie potępiając jego tzw. tendencje polityczne) „szereg reform w duchu bolszewickim”⁵⁴. Jaworski zauważał, że idea socjalizacji ziemi i jej oddanie ludowi były niezwykle pociągające, ale w praktyce nie do wykonania. Jako uzasadnienie przywołał rezygnację maksymalistów z jej przeprowadzenia w Rosji, albowiem była dla nich jedynie hasłem propagandowym⁵⁵. Wskazywał, że nacjonalizacja ziemi, odwołując się do ustaleń gubernialnego zjazdu ziemstw w Mińsku, „zupełnie inaczej jest pojęta przez lud wiejski, który przeciwnie jest najgorętszym wyznawcą własności prywatnej”. Dlatego też, jak konstatawał Jaworski, wiosną 1918 r., czyli w momencie przewidywanego przekazania chłopom ziemi, władze ukraińskie staną nie tyle przed ludem zmierzającym do jej przejęcia, ile spotkają się z jego zdecydowanym oporem⁵⁶. Nacjonalizacja lasów, wód, kopalń oraz monopolizacja handlu również skłaniały Jaworskiego do pesymistycznego patrzenia na przyszłość niepodległej Ukrainy. Powątpiewał bowiem, czy wobec zaostrzającego się konfliktu z bolszewicką Rosją „znajdzie ona dość zgody i spoistości wewnętrznej”, by wyjść z niego obronną ręką⁵⁷. Dlatego też w pełni zgadzał się z konstatacją Wołoszynowskiego, że proklamowanie niepodległości przez Ukraińców naddnieprzańskich bynajmniej nie oznaczało końca dzieła rozpoczętego tuż po obaleniu caratu, a raczej stanowiło jego początek kształtowania podstaw samodzielnego bytu państwa ukraińskiego⁵⁸. Gratulując – w imieniu Polaków – Ukraińcom suwerenności, życzył im uzyskania tzw. niepodległości wewnętrznej, „bez której stanie się niewolnicą bezmyślnych i zgubnych haseł”⁵⁹.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

Jako przykład przytoczył Rosję, która zamiast rzetelnie pracować na rzecz przyszłego bytu, „słucha rządu bolszewickiego i cieszy się dekretami komisarzy ludowych”⁶⁰.

Dodajmy, że potwierdzenie obaw o trwałość niepodległego bytu Ukrainy niebawem przyniosły Jaworskiemu napływające z Kijowa, początkowo niepotwierdzone, wieści o walkach toczących się między Ukraińcami a oddziałami bolszewickimi⁶¹. Zauważył przy tym, że zagroziły one istnieniu URL, zanim rozpoczęła obrady ukraińska konstytuanta, mająca się zająć zdefiniowaniem jej podstaw ustrojowych. Jaworski konkludował, iż w komplikującej się sytuacji państwa ukraińskiego „skład zarządu republiki musiałby ulec znacznym zmianom, idąc jeszcze bardziej na lewo, aby uspokoić objawiające się w nieoświeconych masach tendencje radykalne”⁶². Tym bardziej, że ustępstwa na rzecz zwolenników bolszewików wśród ludności ukraińskiej stały się nieuniknione „już podczas ostatniego przesilenia w rządzie, jeżeli zaś większość nie godziła się na nie to tylko dlatego, że uzależniała je od wycofania wojsk rosyjskich z Ukrainy”⁶³.

Tadeusz Jaworski zauważał ponadto, że sytuację wewnętrzną Ukrainy, nawet gdyby poprawie uległo jej położenie militarne i polityczne, należało uznawać za niezmiernie trudną również dlatego, że kraj ten był zrujnowany, zrewoltowany, a jego elity zdeorganizowane i zanarchizowane⁶⁴. Nie przebierając w słowach, Jaworski stwierdzał ponadto, że program wolnej Ukrainy, niewiele odbiegający od „tanich i pustych haseł uszczęśliwiania ludności nie własną pracą i kulturą, lecz dorobkiem drugich nie obiecuje jej trwałych podstaw na

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ T.J.[aworski], Na Ukrainie, „Goniec Miński”, nr 4, 4/28.I.1918 r., s. 2; Po ukazaniu się 23 I/5 II 1918 r. 18 numeru „Dziennika Mińskiego” doszło do zamknięcia redakcji pisma przez bolszewików. Po dwudniowej przerwie (tj. od 25.I/7.II.1918 r.) gazeta zaczęła wychodzić pod zmienionym tytułem jako „Goniec Miński”. Ostatni 12 numer „Gońca ...” został wydany 21.II.1918 r. Patrz: D. Tarasiuk, op. cit., s. 58.

⁶² T.J.[aworski], Na Ukrainie ..., s. 2.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem.

przyszłość”⁶⁵. Za warunek, który gwarantowałby istnienie niepodległej Ukrainy, redaktor mińskiej gazety uznał posiadanie twórczego „planu pracy i rozwoju całego społeczeństwa i zamieszkujących Ukrainę narodów bez nadawania gwoli popularności i czasowemu głaskaniu instynktu zaborczego mas, przywilejów jednej lub drugiej warstwie”⁶⁶. W razie natomiast zwycięstwa bolszewików kryzys wewnętrzny na Ukrainie, jak suponował, będzie trwał znacznie dłużej, a na ziemiach ukraińskich spadną kolejne klęski, które pogłębią ich rujnację⁶⁷.

„Dziennik Miński” poświęcił też wiele uwagi narastającemu konfliktowi militarnemu między bolszewicką Rosją a Ukraińską Republiką Ludową. W tekście pod znamienym tytułem *Wojna ukraińsko-rosyjska?* dokonał omówienia ultimatum, skierowanego przez bolszewicką Radę Komisarzy Ludowych (RKL) do Sekretariatu Generalnego⁶⁸. Charakterystyczne dla dokumentu jest to, że maksymaliści z jednej strony – w zgodzie z głoszonym przez siebie programem – uznawali republikę ukraińską i jej prawo do oderwania się lub do dobrowolnego związku z federacyjną republiką rosyjską⁶⁹. Z drugiej natomiast zarzucili UCR, że ta, zasłaniając się „frazologią narodową, prowadzi równocześnie dwuznaczną politykę burżuazyjną”, która uwidoczniła się w negowaniu przez nią władzy rad robotniczych i żołnierskich na Ukrainie, a tym samym uniemożliwiła zwołanie ich zjazdu krajowego⁷⁰. Dlatego też rząd bolszewicki twierdził, że dwulicowe postępowanie strony ukraińskiej zmusza go do nieuznania Rady ukraińskiej za prawomocnego reprezentanta robotników na administrowanych przez nią terytoriach⁷¹. Przejawem

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ *Wojna ukraińsko-rosyjska? Ultimatum rady komisarzów ludowych, „Dziennik Miński”, nr 132, 6/19.XII.1917 r., s. 2.*

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem.

tej dwuznacznej polityki władz ukraińskich miały być według maksymalistów m.in. dezorganizacja frontu, rozbrojenie wojsk bolszewickich (także Czerwonej Gwardii) na Ukrainie, popieranie wrogich bolszewikom tzw. sprzysiężeń kadecko-kaledińskich⁷². W tej sytuacji RKL została zmuszona do postawienia UCR ultimatum, w którym żądała, by w ciągu ośmiu godzin udzielono odpowiedzi na pytania odnoszące się do sformułowanych powyżej zarzutów⁷³. Strona bolszewicka stwierdzała jednocześnie, że brak odniesienia się do żądania w wyznaczonym terminie uzna za potwierdzenie, iż Rada ukraińska „znajduje się w s t a n i e w o j e n n y m z władzą «sowiecką» w Rosji i na Ukrainie”⁷⁴.

Nie mniej frapującą lekturę stanowi też notatka dotycząca odpowiedzi sformułowanej przez Sekretariat Generalny. Czytelnik „Dziennika Mińskiego” mógł się dowiedzieć, że zarzucał on maksymalistom m. in. nieszczerłość lub sprzeczność w ich stanowisku wobec republiki ukraińskiej. Dostrzegał je w jednoczesnym przyznaniu przez maksymalistów prawa do samostanowienia i odłączenia się od Rosji, a zarazem w jego naruszaniu „*narzucaniem swoich [bolszewickich – M.K.] form politycznego ustroju państwa, które już postanowiło o sobie [tj. URL – M.K.]*”⁷⁵. Tym samym Sekretariat Generalny odrzucał wszelkie próby mieszania się bolszewików w wewnątrz sprawę Ukrainy. Nie omieszkał przy tym poczynić kąśliwej uwagi, że „komisarze ludowi tym mniej mogą mieć pretensje do kierowania demokracją ukraińską, gdyż ich rządy dały rezultaty nie wywołujące zazdrości”⁷⁶. Sekretariat Generalny wskazywał bowiem, iż przyczyniły się do pogłębienia szerzącej się w Rosji anarchii, postępującego rozkładu politycznego i gospodarczego, naruszania i niszczenia osiągnięć rewolucji rosyjskiej. Dlatego też władze

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Odpowiedź Ukrainy na ultimatum, „Dziennik Miński”, nr 134, 8/21.XII.1917 r., s. 2.

⁷⁶ Ibidem.

ukraińskie uważały, że nie mogły błędów tych powtórzyć na obszarze przez siebie administrowanym. Warto ponadto zwrócić uwagę, że Ukraińcy opowiedzieli się za socjalistyczną, ale koalicyjną władzą centralną w federacyjnym państwie rosyjskim (tj. skupiającą przedstawicieli partii politycznych, począwszy od bolszewików, po tzw. socjalistów narodowych)⁷⁷. Odpowiedź zawierała jednocześnie ostrzeżenie, że Ukraińcy na bolszewicką interwencję zbrojną nad Dnieprem odpowiedzą również użyciem siły, a potencjalną wojnę, określoną jako bratobójczą, uważali „za zgubną dla rewolucji”⁷⁸.

Gazeta zwróciła też uwagę, że Ukraińcy byli skłonni zakończyć zaostrażający się spór z bolszewikami, w zamian za spełnienie ich żądań, tj.: uznanie przez RKL republiki ukraińskiej i niemieszanie się w jej sprawy; ukrajinizację wojsk znajdujących się na terytorium Ukrainy; uregulowanie „sprawy banknotów i zapasów złota”; zaakceptowanie samodzielności Frontu południowo-zachodniego i Frontu rumuńskiego oraz współdziałanie przedstawicieli Ukrainy w rokowaniach pokojowych⁷⁹.

Pogarszające się relacje między bolszewikami a URL sprowokowały redakcję „Dziennika Mińskiego” do komentarza. Gazeta pozwoliła sobie na dość sarkastyczną uwagę, że jest świadkiem widowiska, które, gdyby nie złożoność sytuacji w Rosji, wręcz tragiczne jej położenie, wzbudzało jedynie wesołość. Redakcja wskazywała, że obie strony „boczą się na siebie, ale że równocześnie boją się nawzajem, więc spór cały toczą tylko językami i odezwaniami”⁸⁰. Ten pseudodialóg, jak zauważała gazeta, odbywał się przez szereg not, rezolucji i uchwał zawierających groźby i inwektywy. Pismo także zaznaczało, że od ogłoszenia ultimatum przez Lwa Trockiego (Ludowy Komisarz Spraw Zagranicznych) z 48-godzinnym [sic!] terminem wykonalności minęły 192 godziny, „a rada komisarzy ludowych, tak skora do energicznych czynów, zmuszona jest

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Zatarg z Ukraińcami, „Dziennik Miński”, nr 136, 12/25.XII.1917 r., s. 2.

⁸⁰ Ibidem.

przypatrywać się „oczyszczaniu” Ukrainy z bolszewizmu i nic na to poradzić nie może”⁸¹. Pomimo to dodawało, że konflikt ukraińsko-rosyjski stawał się coraz bardziej interesujący, jednocześnie konstatując, iż tzw. opinia zagraniczna miała przywiązywać do niego więcej uwagi niż do obrad rosyjskiej konstytuanty⁸².

Wydaje się, że redakcja „Dziennika Mińskiego” wskazała jedną z istotnych przyczyn wzrostu napięcia między władzami bolszewickimi i ukraińskimi. Otóż zamieściła informację, że w kręgach przemysłowych Piotrogradu potencjalny wybuch wojny z Ukrainą wywoływał – graniczący z pewnością – strach wywołany wizją wielkich strat w handlu i przemyśle. Po utracie Zagłębia Dąbrowskiego na początku światowego konfliktu ewentualna strata okręgu donieckiego przyczyniałby się do zahamowania dowozu węgla kamiennego i tym samym zamykania fabryk, do czego miało już dochodzić w okolicach Piotrogradu. Przedsiębiorcy podnosili jednocześnie, że konflikt doprowadziłby do zahamowania dostaw żywności z Ukrainy, jak też soli i ropy naftowej⁸³.

Uwadze gazety nie umknęła również kwestia uczestnictwa delegacji URL w obradach pokojowych w Brześciu Litewskim. Pismo uznało, że jej przybycie na rozmowy wynikało z pragmatyzmu Niemców. Mimo że woleliby prowadzić rozmowy w sprawie zawarcia pokoju z maksymalistami, to jednak pogodzili się „prędko z tym, że władza bolszewicka ustaje na granicy republiki ukraińskiej i uznali delegatów ukraińskich za pełnomocników oddzielnego państwa”⁸⁴.

Redakcja odnotowała także przyjęcie delegacji ukraińskiej przez ks. Leopolda bawarskiego, zauważając jednocześnie, że strona niemiecka i jej sojusznicy podczas nieoficjalnych rozmów próbowali sondować reprezentantów URL w kwestiach przyszłości rozwoju

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ukraińcy w Brześciu. Powitanie ks. Leopolda. Polemika bolszewicko-ukraińska. Ukraińcy rokują oddzielnie, „Dziennik Miński”, nr 141, 17/30.XII.1917 r., s. 1.

narodowego ruchu ukraińskiego, szans poparcia dla orientacji pro-austriackiej na Ukrainie czy stanu jej sił zbrojnych⁸⁵. Opublikowała również relację dotyczącą spotkania Ukraińców z przedstawicielami maksymalistów. Jego przebieg potwierdzał jedynie narastanie konfliktu między władzami bolszewickiej Rosji a republiką ukraińską. Przedstawiciele tej ostatniej mieli stwierdzić, że Ukraina nie uznawała RKL za reprezentację całej Rosji. Z kolei wypowiedź delegacji bolszewickiej, w której odmawiano ukraińskiej prawa do prowadzenia bezpośrednich rokowań w Brześciu Litewskim, spotkała się z ich konstatacją, że uznawali ją za zbytęcną, ponieważ reprezentowali wolną i niepodległą Ukrainę⁸⁶.

Z krytyczną oceną Jaworskiego spotkało się zawarcie w Brześciu Litewskim pokoju między Niemcami, Austro-Węgrami i ich sojusznikami a Ukraińską Republiką Ludową. Zdaniem dziennikarza zawarty traktat faworyzował państwo ukraińskie, Wykorzystując ponadto słabość Rosji, jak pisał dalej, „[URL – M.K.] sięga daleko poza negację samookreślenia i wyraźnie staje na stanowisku aneksji, [oraz – M.K.] świadczy o zupełnym lekceważeniu [przez Ukraińców – M.K.] haseł, mających być podstawą bytu przyszłych narodów Europy”⁸⁷. Redakcja „Dziennika Mińskiego” zwracała jednocześnie uwagę, że jego podpisanie stawało się zarzewiem konfliktu między stroną polską a państwem ukraińskim, z powodu oddania Ukraińcom Chełmszczyzny⁸⁸.

„Dziennik Miński” odnotował też przejęcie władzy w Kijowie przez hetmana Pawła Skoropadskiego. W lapidarnej publikacji nie tylko starał się przybliżyć jego postać, ale także – nie bez pewnej satysfakcji – konstatował, że „tym olbrzymim szmatem ziemi, obejmującym przeszło dziesięć najbogatszych guberni”, nie rządziły już UCR i jej organy wykonawcze, że nie sprawowali nad nimi

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ T.J.[aworski], Oddanie Chełmszczyzny, „Goniec Miński”, nr 7, 14.II.1918 r., s. 1.

⁸⁸ Ibidem.

władzy ludzie, „którzy sami nie wiedzieli czego pragną, zezując bezustannie jednym okiem ku Moskwie, drugim na zachód”⁸⁹. Konkluzję tę dopełniało zdanie, że chociaż trzynaście miesięcy rewolucji rosyjskiej niewątpliwie odcisnęło piętno na ludzie ukraińskim, to jednak przyniosło „tryumf instynktu ładu, który najbardziej jeszcze – mimo anarchii i rewolty miesięcy ostatnich – właściwy jest naturze ludu małoruskiego”⁹⁰.

Rekapitulując, należy zauważyć, że tzw. sprawy ukraińskie, stając się istotną częścią publikacji zamieszczanych w „Dzienniku Mińskim”, jednocześnie stanowiły doskonały przykład uważnego śledzenia aspiracji politycznych narodów zamieszkujących zachodnie kresy państwa rosyjskiego. Ich przebieg, w tym relacje między społecznością polską i Ukraińcami, reprezentującymi ich przedstawicielstwami, służył mińskim obserwatorom nie tylko do formułowania krytycznej oceny zachodzących wydarzeń, ale także przestróg dla rozwijającego się na ziemiach białoruskich polskiego ruchu narodowego. Nie ulega też jakiegokolwiek wątpliwości, że polski czytelnik nad Świsłoczą otrzymywał, wprawdzie niepełny, ale interesujący przekaz o rozwoju ukraińskich aspiracji, zakończonych utworzeniem niepodległego państwa.

⁸⁹ Hetman Skoropackij, „Dziennik Miński”, nr 93, 9.V.1918 r., s. 2.

⁹⁰ Ibidem.

Максим Потапенко
(Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)
Maksym Potapenko
(Niżyński uniwersytet państwowy im. M. Gogola)

**З архіву Генрика Яблонського.
Свідчення учасників польського
незалежницького руху про діяльність
Міністерства польських справ Української
Народної Республіки в 1917–1918 роках
Z archiwum Henryka Jabłońskiego.
Relacje uczestników polskiego ruchu
niepodległościowego o działalności
Ministerstwa spraw polskich Ukraińskiej
Republiki Ludowej w l.l. 1917–1918**

Невелика за об'ємом книга Генрика Яблонського «Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918»¹ є першим ґрунтовним дослідженням політичного життя поляків Наддніпрянської України за часів Центральної Ради та гетьманату Павла Скоропадського. До сьогоднішнього дня вона залишається найбільш повною і комплексною науковою працею з теми, фактологічним і концептуальним базисом її подальшої розробки в польській та українській історіографії.

¹ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. Warszawa, 1948. 165 s.

Працювати над темою Генрик Яблонський почав напередодні II Світової війни. У журналі «Niepodległość» за 1939 рік було вміщено дві частини його розлогої статті «Ministerium Spraw Polskich Ukraińskiej Republiki Ludowej 1917–1918»². Через німецько-радянську окупацію II Речіпосполитої робота над нею не була завершена. Виклад матеріалу був доведений лише до липня 1917 року й завершувався на перипетіях формування польського представництва у Центральній Раді. Відтак, навіть не було розпочато виклад основного матеріалу. Останній сюжет другої частини статті містив роз'яснення, чому справа формування віце-секретаріату польських справ секретаріату міжнародних справ – зародку майбутнього міністерства – опинилася в руках Польської демократичної централі в Україні.

До цієї теми Генрик Яблонський повернувся лише після початку роботи у Варшавському університеті й у 1948 році публікує названу вище книгу. Сам Генрик Яблонський скромно оцінював наукову вартість свого дослідження. Головним його завданням було зафіксувати проблематику політичного життя поляків Наддніпрянської України революційної доби в історіографічному дискурсі; «...викликати дискусію, може навіть протести, чи хоча б обурення»³.

Такий стан речей, фактична відмова від проведення ґрунтовного монографічного дослідження, зумовлювалася фатальним станом збереження і доступності джерельної бази. Її ядро становили скопійовані Леоном Тжецяком перед II Світовою війною поодинокі документи Міністерства польських справ УНР, які

² Jabłoński H. Ministerium Spraw Polskich Ukraińskiej Republiki Ludowej 1917–1918. Niepodległość. Casopismo poświęcone najnowszym dziejóm Polski. Warszawa, 1939. T. XX. Z. 1(54). S. 65-88; Jabłoński H. Ministerium Spraw Polskich Ukraińskiej Republiki Ludowej 1917–1918. Niepodległość. Casopismo poświęcone najnowszym dziejóm Polski. Warszawa, 1939. T. XX. Z. 2(55). S. 260-268.

³ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. Warszawa, 1948. S. 16.

перебували у приватних осіб. Сам Генрик Яблонський висловлював припущення, що значна частина цих документів загинула, або так і залишиться в приватних руках, а отже буде мало-доступною і швидше за все невідомою для дослідників.

Саме через це джерельною основою для дослідження Генрика Яблонського були ним же зафіксовані усні свідчення людей, які були причетні до створення і діяльності міністерства. Всього було зібрано свідчення принаймні 15 осіб: Людгара Грохольського, Станіслава Дембецького, Казимира Домославського, Станіслава Каліновського, Антоніни Кжижановської, Романа Кнолля, Вітольда Матушевського, Романа Нівінського, Владзімежа Редліча, Казимира Рожневіча, Валеріана Рудницького, Антоніни Соколіч, Олександра Сплати-Неймана, Станіслава Стемповського, Леона Тжецяка. Значна їх частина була зібрана впродовж 1933 року.

Вартує уваги спосіб фіксації цих свідчень, оскільки він визначав їх інформаційну цінність. Більшість з них є вторинними впорядкованими записами (машинопис) із біглого конспекту, який Генрик Яблонський, як інтерв'юер, вів під час усної розмови з респондентом. Також частина свідчень записувалася респондентами власноруч у вигляді незначних за об'ємом спогадів⁴. Припускаємо, що окремі свідчення, зокрема Людгара Грохольського, так і не були записані.

Сам Генрик Яблонський наголошував на високому ступені суб'єктивності усіх цих свідчень. Почасті респонденти не могли згадати важливі факти, плуталися в хронології і прізвищах, не мали жодних документів для «пригадування» й обґрунтування свідчень. Особливе застереження він робить щодо політичного підтексту цих свідчень, адже гостра ідеологічна полеміка, в умовах якої функціонувало міністерство в Києві у 1917–1918 роках, проектувалася на політичне життя II Речі посполитої й до

⁴ Jabłoński H. Ministerium Spraw Polskich Ukrainskiej Republiki Ludowej 1917–1918. Niepodległość. Casopismo poświęcone najnowszym dziejom Polski. Warszawa, 1939. T. XX. Z. 1(54). S. 67.

певно міри залишалася актуальною на початку 30-х років ХХ століття⁵. Значна частина свідчень має ознаки режисури – структура свідчень визначалася не лише пригаданим досвідом респондентів, але й запитаннями Генрика Яблонського. При цьому слід відзначити, що він був доволі тенденційним інтерв'юером. Наприклад, особливу увагу звертав на взаємини поляків з вищими органами влади УНР, питання розвитку національної освіти та військового будівництва. Активне використання свідчень для формулювання і уточнення питань наступним респондентам може також вказувати на його слабку обізнаність із темою дослідження на момент початку інтерв'ювання. Важливою рисою методики інтерв'ювання Генрика Яблонського було вмонтовування сюжету діяльності міністерства у широкий контекст епохи. При цьому особлива увага приділялася розвитку відносин між польськими політичними партіями.

Вартує уваги й те, що при написанні книги Генрик Яблонський доволіно цитував й редагував ці свідчення. Він їх використовував у якості таких собі пам'ятних записок, які містили схему і фактаж. Через це незначна увага приділялася формі запису. Свідчення насичені короткими рубаними та складно-підрядними реченнями, не уніфікованими скороченнями і аббревіатурами, почасти трапляється тавтологія, лише зрідка використовується пряма мова респондента, натомість непоодинокі коментарі самого інтерв'юера.

Аби уникнути викривлення перекладу, наведемо польською мовою дві редакції свідчення Станіслава Каліновського:

Centralne Archiwum Wojskowe, sygn. 400.2831, k. 4.	Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. Warszawa, 1948. S. 28.
Prezesurę P.K.W. i jakgdyby kirownictwo sprawami	Sprawa tej nominacji jest nadzwyczaj ciekawa. Narodowi-demokraci pragneli po

⁵ Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. Warszawa, 1948. S. 16.

<p>zewnątrznymi objął Bartoszewicz, a sprawy wewnętrzne Jezierski – objął endecy. Najgorętsza walka rozegrała się o wydział oświaty. Przeciwno demokratycznej kandydaturze prof. Kalinowskiego endecja wysunęła kandydaturę Pereswet-Soltana. Za prof. Kalinowskim opowiedział się redaktor „Dziennika Kijowskiego” Edward Paszkowski, który mimo, że endek wychodził ze stanowiska fachowości prof. Kalinowskiego w dziedzinie oświatowej. Dzięki temu poparci, prof. Kalinowski uzyskał większość i objął kierownictwo wydziału oświaty P.K.W. Endecy nie byli zadowoleni z tego wyniku i było widocznym, że skorzystają z każdej najbliższej sposobności, aby oświatę wydrzeć z ręki demokratów.</p>	<p>obsadzeniu prezesury, spraw zewnętrznych i wewnętrznych (Jezerski) – opanować i oświatę. O stanowisko to rozegrała się gorąca walka. Wysunięto dwie kandydatury: demokratyczną prof. St. Kalinowskiego i narodowo-demokratyczną J. Pereswet-Soltana. Pereswet-Soltan, uchodzący do pewnego stopnia za liberała, mający silne poparcie prezesa P.K.W., zdawał się być zwycięzcą. Tymczasem jednak za Kalinowskim opowiedział się niespodziewanie Edward Paszkowski, redaktor poczytnego i dobrze redagowanego organu ziemiaństwa – „Dziennika Kijowskiego”. Motywował on swe stanowisko względem na fachowość prof. Kalinowskiego w dziedzinie oświaty. Dzięki temu zwyciężył kandydat demokratów, ale widoczne było, że niezadowoleni z wyniku „narodowcy” skorzystają z pierwszej sposobności, aby i ten tak ważny resort wyrwać z rąk politycznych przeciwników. Nawet więc i w tym jednym wypadku wysunięcie się na czoło człowieka nie-prawicy wynikało z podzielenia się głosów w jej łonie i mogło się zdarzać jak najbardziej wyjątkowo.</p>
---	--

Зібрані свідчення Генрик Яблонський при написанні своєї праці використовував нерівномірно. Найбільш цитованими були розлогі свідчення Валерія Рудницького. Натомість посилання на свідчення Леона Тжецяка та Романа Кнолля, незважаючи на їх високу інформативність, в книзі трапляються лише кілька разів.

Лише частина цих свідчень вціліла й до сьогоднішнього дня зберігається у фондах Центрального військового архіву при Військовому історичному бюро ім. ген. К. Соснковського в колекції рукописів. Частину з них ми пропонуємо увазі читача.

Головним критерієм вибірки була ступінь обізнаності респондента із діяльністю Міністерства польських справ. Найкращою вона була у осіб, що працювали в міністерстві та належали до керівного центру міністерства – правління Польської демократичної централі в Україні. Із шести респондентів, свідчення яких публікуються в перекладі з польської мови, чотири входили до правління Польської демократичної централі в Україні (Роман Кнолль, Влодзімеж Редліч, Валеріан Рудницький, Леон Тжецяк), чотири обіймали керівні посади в міністерстві (Станіслав Каліновський, Роман Кнолль, Валеріан Рудницький, Леон Тжецяк) і лише один обіймав у ньому нижчу посаду (Антоніна Кжижановська).

Представлені нижче свідчення розташовані у хронологічній послідовності. Також до них подані короткі уточнюючі коментарі, головним завданням яких є встановлення хронологічних й інституційних маркерів.

Проф. Станіслав Каліновський

(Усне свідчення)

I.

Негайно після російської революції в Україні утворився т.зв. Польський Комітет Виконавчий на Русі⁶. Більшість його складу належала до правих елементів. Демократичну опозицію в ньому представляли адв. Мечислав Міцкевич, Станіслав Каліновський та Роман Кнолль. Головою П.К.В. на Р. був Йоахим Бартошевіч. Керівником відділу освіти П.К.В. – Станіслав Каліновський. Приблизно у червні 1917 р. ендеки організували з'їзд⁷, на якому здобули перевагу над лівицею. Через це ліво-демократичні члени

⁶ Загальноживвана назва створеного 6(19) березня 1917 року Виконавчого комітету Зібрання польських організацій на Русі. Це зібрання також відоме як II з'їзд польських організацій на Русі.

⁷ Йдеться про так званий III З'їзд польських організацій на Русі, який проходив у Києві 18–24 червня (1–7 липня) 1917 року.

П.К.В. вийшли з його складу. Керівником відділу освіти П.К.В. після Ст. Каліновського став Йосафат Анджейовський.

Відбувалося все це перед канікулами, а під час канікул повстало українське міністерство⁸. Його творцями були українські соціалісти, які, прагнучи дати національним меншинам справжню автономію, створили міністерство справ меншостей з трьома віце-міністрами у польських, російських та єврейських справах. Українці у цій справі звернулися не до реакційного П.К.В., а до консолідованої ліво-демократичної групи. Віце-міністром польських справ став Мечислав Міцкевич, російських справ – Одинець.

Міністром справ меншостей був українець (його прізвища проф. Каліновський не пам'ятає)⁹, дуже добрий на своїй посаді (арештований при першому приході більшовиків до Києва і невідомо чому не був страчений).

Незабаром три віцеміністерства було перейменовано на міністерства з тими ж людьми на чолі.

Проф. Каліновський увійшов до польського віцеміністерства через місяць після його утворення, оскільки перебував поза Києвом у селі. Прибув до Києва у відповідь на листа від Міцкевича і обійняв посаду керівника відділу освіти. Пізніше, за часів міністерства, відділ був реформований на департамент, так само під керівництвом проф. Каліновського. Керівником відділу початкових шкіл був Генрик Улашин, дійсний професор Познанського університету. Перед цим він також перебував у П.К.В. Після відставки проф. Каліновського з департаменту освіти керував його справами на стадії ліквідації.

Віцеміністром при Міцкевичу був адв. Рудницький, нині відомий як Валерій Ястремб, директор театру водевіль. Мав славу прекрасного оратора, який бездоганно володів українською

⁸ Помилково йдеться про створений 15 (28) червня Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради.

⁹ Мається на увазі секретар міжнаціональних справ Олександр Шульгін.

мовою, робив фурор в Центральній Раді й найбільше зривав оплесків.

Однією з найдосвідченіших співробітниць міністерства від часу його створення (початково віце-секретаріат) була п. Антоніна Кжижановська. Зараз вона працює в Кореспонденційному університеті у Варшаві.

Ставлення до національних меншостей, зокрема в справах культури та освіти, важко уявити кращими. Воно було прекрасним. Цей напрямок представляв перший міністр освіти Стешенко (вбитий в Україні за нез'ясованих обставин). При ньому віце міністром й фактичним технічним керівником міністерства був Петро Іванович Холодний, безмежно прихильний до польської справи. За фахом був фізиком. На еміграції в Польщі користався своїми талантами художника й з того жив. Помер кілька років тому.

Гетьман знищив польське міністерство й організував його ліквідацію. Міцкевич пішов у відставку, а керівником міністерства на стадії ліквідації став адв. Тжецяк. Подав у відставку з міністерства й проф. Каліновський, котрий в серпні 1918 р. виїхав з Києва.

(Свідчення записав Генрик Яблонський, Варшава 19 червня 1933 р.)

П.

У перших днях березня 1917 р. відбулося зібрання представників польських організацій в Україні¹⁰. На ньому ендеки мали більшість і могли повністю провадити свою лінію. Але, з огляду на випадки в Росії, вони не мали рішучості ігнорувати демократів, а тому троє з них увійшли до Польського Комітету

¹⁰ Мається на увазі так званий I з'їзд польських організацій на Русі, який відбувся в Києві 2(15) березня 1917 року. У підсумку нарад було створено Комітет дев'яти, більшість членів якого належали до київського осередку Польської національно-демократичної партії (ендеки).

Виконавчого. Йдеться про Міцкевича, Каліновського і Кнолля. Рубіж між ендеками і демократами тримав Пересвет-Солтан, який користувався великим авторитетом серед ендеції. Головування у П.К.В. і керівництво його зовнішніми справами до своїх рук взяв Бартошевіч, внутрішніми справами займався Єзерський. Обидва ендеки. Найзапекліша боротьба розгорнулася за відділ освіти. Проти демократичної кандидатури проф. Каліновського ендеція кандидувала Пересвет-Солтана. Проф. Каліновського підтримав редактор “Dziennika Kijowskiego” Едвард Пашковський. Будучи ендеком, він керувався професіоналізмом проф. Каліновського в сфері освіти. Завдяки цій підтримці проф. Каліновський отримав більшість і став керівником відділу освіти П.К.В. Ендеки були незадоволені таким станом речей і було очевидним, що вони скористаються з кожної найближчої можливості, аби вирвати освіту з рук демократів.

Поза Комітетом поважну роль відігравав головний ендек, колись соціаліст-міжнародник (одружений з росіянкую), Зелінський, нині посол до сейму. Цей дієвий і енергійний чоловік був особливо корисним для ендеків. Завдяки йому, Бартошевічу та Єзерському вони тримали руку на пульсі всього польського життя в Україні.

Від моменту входження до складу П.К.В. проф. Каліновський брав участь в засіданнях Комітету разом із найбільш активними його членами – п. Бартошевічем, Єзерським, Пашковським, Міцкевичем, Кноллем. Одночасно проф. Каліновський, в якості представника поляків, брав участь в Раді при кураторі Київського шкільного округу. Після першої революції київським куратором, як росіянин чи вчитель-демократ, став п. Василенко. Його стараннями постала рада, до складу якої входили представники всіх національностей. Окрім представника від українців Стешенка, міністра в майбутньому, до ради увійшов проф. Каліновський. Відразу між Василенком і Стешенком окреслилися суттєві різниці. Їх сутність полягала в тому, що Василенко вважав, що він, як призначений російським урядом куратор, має вирішальний голос. Стешенко виходив із позиції, що тут є Україна і на перший

план мають вийти справи українські й представники українського шкільництва. Тому, коли Стешенко став міністром освіти Василенко пішов у тінь і повернувся на арену лише за Скоропадського.

В червні дещо ослабли радикальні настрої і ендеки вирішили покінчити з демократами. В перших днях липня відбувся з'їзд представників польських організацій в Україні, на якому у відверто насильницькій і агресивній формі демократів атакував Станіслав Грабський. Демократи вийшли з Польського Комітету Виконавчого. Якщо б самі цього не зробили, їх би все одно викинули.

Коли постав польський віцесекретаріат (восени 1917 р. перетворений на міністерство, віцеміністром був п. Рудницький), відбувалися наради з метою порозуміння й досягнення згоди між віцесекретаріатом та Польським Комітетом Виконавчим. Місток порозуміння намагався звести проф. Генрик Улашин, який після розколу залишився у П.К.В. Однак компромісу не було досягнуто, адже віцесекретаріат не планував зрікатися своїх урядових повноважень, а Польський Комітет Виконавчий вважав, що він має більше прав репрезентувати польські інтереси в Україні.

Департамент освіти міністерства польських справ мав складне завдання, оскільки організація роботи відбувалися в такий спосіб, що до шкіл надсилалися листи, а ті мали у відповідь дати згоду й підпорядкуватися польському міністерству. Однак повноцінних контактів, таких як зараз, не було й бути не могло. Не всі польські школи визнали польське міністерство. Ті, котрі перебували під впливами П.К.В. його бойкотували. Коли в 1918 р. польське міністерство в Києві порозумілося з міністерством Королівства Польського в справі визнання свідоцтв (в т.ч. атестатів зрілості) польських шкіл в Україні, було вирішено визнавати в Польщі лише свідоцтва скріплені печаткою Департаменту Освіти (в Києві). Ті школи, які ігнорували польське міністерство, власноруч вирішували питання визнання своїх свідоцтв у Польщі.

В січні відбувся великий всеукраїнський освітній з'їзд в Києві¹¹, в якому від імені польського міністерства брали участь керівник департаменту освіти проф. Каліновський і керівник відділу середніх шкіл Міхал Кульчицький, а від імені польського шкільництва п. Жукевіч.

Коли до Києва увійшли більшовики, Міцкевич, Каліновський, Рудницький залишилися в Києві. Двоє перших залишалися у себе вдома, а Рудницький переховувався у проф. Каліновського. У останнього була навіть проведена ревізія, але більшовики навіть не знали ким він був.

Було заарештовано й звільнено Шульгіна. Більшовики організували Комісаріат польських справ, на чолі якого став Івінський (П.П.С. лівиця). Цей комісаріат не був рівноправним з іншим більшовицькими комісаріатами й до складу уряду не входив. Це була нижча інституція, організована для опіки поляків.

Івінський звернувся до колишнього керівництва польського міністерства з пропозицією співпраці, обіцяв проф. Каліновському відділ освіти. Однак всі відмовилися. Пропозицію прийняв лише працівник департаменту освіти польського міністерства Владислав Корсак (П.П.С. правиця), сьогоднішній віцеміністр. Він став керівником відділу освіти.

Коли прийшли німці й призначили Голубовича все повернулося до норми. Міністерство повернулося до того самого приміщення на вул. Хрещатик. Воно було дуже понівеченим, були навіть сліди крові.

Коли відбувся переворот Скоропадського, а прем'єром і міністром освіти став Василенко ситуація змінилася. Приятель поляків Стешенко виїхав до Харкова, там незабаром був замордований.

Його тіло було перевезено до Києва. Між іншим на похороні від імені поляків виступав проф. Каліновський.

¹¹ Мається на увазі Нарада у справі організації народної освіти в Україні, що походила в Києві з 15 по 20 грудня 1917 року (28 грудня 1917 року – 2 січня 1918 року).

Василенко ніби визнавав міністерства меншостей і не хотів їх негайного усунення. Однак незабаром уряд Скоропадського відкрив карти. Було вирішено ліквідувати польське міністерство. Міцкевич відмовився виконувати обов'язки міністра, а з метою ліквідації їх взяв на себе адв. Тжецяк. Після Каліновського департамент освіти прийняв Улашин.

(Свідчення записав Генрик Яблонський, Швідер п/Варшава 28 VIII 1933 р.)

III.

Проф. Каліновський роз'яснює чому не хотів використувати титул «директора» департаменту, а завжди підписувався як «керівник». Йшлося про те, аби підкреслити незалежність сфери освіти від віцеміністра. Існував навіть проект створення окремого віцеміністерства культурно-освітніх справ у польському міністерстві (так само як і в єврейському міністерстві). Проект тих двох міністрів не було реалізовано, але проф. Каліновський (котрий мав стати тим віцеміністром) прагнув підпорядковуватися міністру безпосередньо. З огляду на фінансову сторону питання, він у списку урядовців фігурував як віце-директор. Однак це питання не було для проф. Каліновського принциповим.

Після приходу до Києва німців, за часів Голубовича, коли ситуація була непевною, відбувалися суворо конфіденційні наради членів польського міністерства.

У освітніх справах дразливим було питання Університетського Колегіуму¹². Там були люди з різними настроями, в тому числі негативно налаштовані до українського руху. Тому

¹² Мається на увазі Польський Університетський Колегіум в Києві, урочисте відкриття якого відбулося 29 вересня (12 жовтня) 1917 року. Постав у результаті реформування створених 19 березня (1 квітня) 1917 року Вищих польських наукових курсів після завершення весняного семестру.

міністерство не могло офіційно цілковито підтримувати Колегіум. Виділення на нього українських коштів було доволі клопіткою справою.

(Свідчення записав Генрик Яблонський, Швідер 10 вересня 1933 р.)

*Переклад з польської
Centralne Archiwum Wojskowe, sygn.400.2831, k. 1-9*

Антоніна Кжижановська

(Усне свідчення)

П. Антоніна Кжижановська працювала спочатку в секції Опіки над дітьми Товариства Допомоги Жертвам Війни¹³. В тій справі головна роль належала інж. Можджинському.

В якості діловода вона брала участь в створенні генерального віцесекретаріату польських справ майже від самого початку. Була негайно призначена п. Міцкевичем (можливо за «якийсь» тиждень) після декрету про організацію віцесекретаріату.

Віцесекретаріат організувала Демократична Централь¹⁴. То було найбільш праве крило польської репрезентації в Українській Центральній Раді: «Не були правими, але і не соціалістами». Контрольований правицею Польський Комітет Виконавчий вороже ставився до польського Міністерства, яке мало претензії на владу над польською громадськістю в Україні. Забутий при організації віцесекретаріату комітет (через свою суспільну позицію) формально втрачав на це право.

¹³ Йдеться про київський осередок Польського товариства допомоги жертвам війни.

¹⁴ Польська Демократична Централь в Україні. Створена 23 червня (6 липня) 1917 року.

Організаційний період віцесекретаріату (потім секретаріату – міністерства) тривав від липня 1917 р. до серпня 1917 р. включно.

Склад міністерства був наступним:

Мечислав Міцкевич,

Роман Кноль,

Станіслав Каліновський,

Генрик Улашин,

Зенон Петкевіч,

Ян Старчевський (син Євгеніуша, котрий входив до Національно-Незалежницької партії та Демократичної Централі),

Антоніна Кжижановська.

Це всі прізвища, які п. Кжижановська пам'ятає. Сьогодні без жодних документів їй важко пригадати всіх осіб. П. Кжижановська не пам'ятає, коли до складу міністерства увійшов п. Рудницький, але він не був в ньому від початку.

Структура роботи була наступною:

Кноль – загальний департамент (переважно політичні питання).

Каліновський – департамент освіти.

Петкевіч – департамент громадських справ (у самій назві департаменту п. Кжижановська не впевнена)¹⁵.

Пізніше було створено департамент мистецтва¹⁶, яким керував музикант п. Велгорський.

П. Кжижановська працювала у департаменті освіти, так само як і п. Генрик Улашин – начальник відділу початкових шкіл. В якості характерної деталі п. Кжижановська наводить випадок, коли проф. Каліновський не хотів приймати титул «директора департаменту», а погоджувався лише на «керівника». Не пам'ятає

¹⁵ Йдеться про економічний відділ канцелярії віце-секретаріату польських справ секретаріату міжнаціональних відносин.

¹⁶ Йдеться про створений після реорганізації віце-секретаріату польських справ на окремий секретаріат один із відділів департаменту освіти – відділ культури та мистецтва або відділ техніки і прикладного мистецтва.

аргументів цього, лишень знає, що вони були важливими і слушними.

Сьогодні п. Кжижановська вже не орієнтується у загальних справах, оскільки й тоді була цілком зануреною в справи департаменту освіти. З тих стосунків добре пам'ятає лише те, що ставлення українців було дуже прихильним. «Не пригадую тертя між нами й українцями в культурних справах» – говорить п. Кжижановська. «Українці ніколи не робили жодних труднощів для коштів на польську школу». Вони займали позицію, що для поляків має бути польська школа із польським адмініструванням. Ставлення українців до поляків було якнайприязнішим.

Згадавши польсько-українські тертя, п. Кжижановська стверджує, що вони мали економічне підґрунтя. Захоплені ідеєю соціалізації землі українці відбирали її у власників, не роблячи при цьому різниці між поміщиками українцями та поляками. Натомість їх не цікавило, в який спосіб національності управляли сферою культури.

В справах економіки польське міністерство мало право видавати посвідки, що дозволяли вільно виїздити, навіть із майном та пожитками, наприклад, до міста. Це було дуже корисним для поміщиків, що тікали із сіл.

Від часу приходу німців ситуація суттєво погіршилася. Німці не чинили жодних спеціальних переслідувань. Але вся діяльність міністерства трималася на співпраці з українцями. Вони ж у тій ситуації не багато що вирішували. Голубович був людиною значно меншого масштабу ніж Винниченко. І був маріонеткою в руках німців. Загал українців був негативно налаштованим до німців, але, незважаючи на це, ніхто не рахувався із українською владою. Аби при перевірці особистих документів німці не мали клопоту з українською мовою, вони заповнювалися німецькою та українською. За німецьких часів погіршилася й комунікація з провінцією. П. Улашин виїхав до Умані й затримався там на місяць, хоча як заступник п. Каліновського був конче потрібним у Києві.

Робота департаменту освіти утруднювалася й тим, що на провінції не було власних філій. Були лише виїзні інструктори. При київському кураторстві¹⁷ був польський відділ, який завжди співпрацював із департаментом освіти. З'єднувальною ланкою був п. Кульчицький. Мацеж шкільна¹⁸ також працювала у порозумінні з міністерством. До міністерства часто приходив її голова п. Вількошевський.

За часів Гетьмана Скоропадського покращень не відбулося, ситуація постійно погіршувалася. Після відставки п. Міцкевича його посаду зайняв п. Тжецяк або Третяк.

П. Каліновський виїхав з Києва до Королівства близько 10 серпня. Рівно через місяць до Галичини виїхала п. Кжижановська. Існували організації та установи, які сприяли поверненню до Польщі, але п. Кжижановська не скористалася їх послугами, оскільки був інший кращий спосіб. Якщо хтось мав родину в краю, то вона мала змогу вивезти його до себе. Так було і з п. Кжижановською.

В справах польських організацій в Україні добре орієнтується п. Леопольд Мьяновський, колишній член Польського Комітету Виконавчого, а нині власник маєтку Голуби на Волині.

(Свідчення записав Генрик Яблонський. Варшава 22-VI-1933 р.)

*Переклад з польської
Centralne Archiwum Wojskowe, sygn.400.2854, k. 1-4*

¹⁷ Мається на увазі Рада при кураторі Київського шкільного округу.

¹⁸ Йдеться про «Мацеж польську землі Київської», перші організаційні збори якої були проведені 19 червня (2 липня) 1917 року в ході проведення III з'їзду польських організацій на Русі.

Адв. Владзімеж Редліч

(Усне свідчення)

14 вересня 1914 р. постав конспіративний і діючий в незалежницькому дусі «Польський Союз Політичний». Він мав тісні контакти з П.О.В. та П.П.С. Головою П.С.П. був Димітр Шаржинський. Адв. Редліч мав підтримувати контакт з іншими організаціями і керувати всією зовнішньої політикою союзу. Будучи поручиком, п. В. Редліч під час революції став головою полкового комітету 4 запасного полку в Житомирі. Незважаючи на це, він продовжував співпрацювати із Союзом й залишався на своїй посаді. В полку він підтримував український рух, який був противагою все більш поширеним більшовизму й анархії. В 1917 р. з ініціативи таємного П.С.П. утворилося його явне представництво – «Польський Демократичний Союз»¹⁹.

Одночасно невідомий на загал Пол. Союз. Пол. організовує під різноманітними гаслами і назвами розрізнені групи людей, які залишалося лише з'єднати для незалежницької роботи.

В такий спосіб люди відмінного типуажу, різноманітних політичних переконань створили нові групи і групки, які мали ті чи інші цілі, але над ними всіма існувала головна мета – робота для незалежності.

Завдячуючи такому підходу можна було до організації долучати корисних людей, які боялися конспіративної роботи. Чимало людей з тих дійсно дієвих груп не знали, що окрім їх правління існує режисер всіх ініціатив – Польський Союз Політичний.

Коли готувався червневий (липневий у 1917 р.) з'їзд польських організацій на Русі дійшло до порозуміння між ендецією та Союзом. Обидві організації мали мати рівнозначний голос на з'їзді. Однак перед самим з'їздом ендеки повідомили, що

¹⁹ Створений 26 березня (8 квітня) 1917 року. Головою правління був Євгеніуш Старчевський.

зголосилася нова організація й потрібно їй надати голос. То була підставна ендецька групка. Подібним способом на те відповідали демократи й почалося дивне дійство: з обох сторін щораз створювалися нові партії.

В результаті, з'їзд розколовся, а демократичні групи створили «Демократичну Централь».

На самому з'їзді п. В. Редліч не був і в його роботі участі не брав. Однак як один з найбільш активних членів Польського Союзу Політичного добре знає передуючі йому факти й історію постановня Демократичної Централі.

З огляду на широкі обізнаність і контакти з іншими різними угрупованнями польськими, українськими та навіть російськими адвоката та тодішнього поручика Редліча було висунуто як кандидата на ген. віцесекретаря польських справ. При цьому частково спрацьовувало й бажання витягти його з війська.

Однак зробити цього не вдалося хоча б тому, що у війську п. Редліч був надзвичайно потрібним і цінним адже тримав свій полк залізною рукою.

П. адв. Редліч роз'ясняє, що в справі польського війська серед демократів були поважні тертя. Скапський, який перебував у Петербурзі, нібито за розпорядженням Пілсудського, заперечував наміри створення польського війська в Росії. В Києві ж заперечували його. Дійшло навіть до конфлікту між Скапським та «Йотом» – Бромірським.

В січні 1918 р. Редліч залишив військо і був залучений до Українського міністерства справедливості як постійний (єдиний) член Кодифікаційної Комісії. Також там працював Конрад Димовський.

У такий спосіб Редліч міг брати участь у всіх міністерських нарадах й завжди орієнтуватися в пануючому курсі щодо поляків. Отже, не маючи офіційного відношення до польського міністерства, він міг працювати на користь польської справи.

Під час нашестя більшовиків на Київ мін. справедливості Ткаченко призначив адв. Редліча головою спеціального суду над заарештованими більшовиками. В день вступу більшовиків до

Києва в театрі Соловйова відбувалося засідання суду. Одначе вже снаряди падали так густо, що п. Редліч постановив розпустити суд. В той же час комендант Києва Ковенко запитав у нього, що робити із заарештованими. Коли п. Редліч повідомив його, що не може винести жодного рішення, українці підсудних розстріляли.

Після повернення Центральної Ради до Києва п. Редліч теж повернувся до міста й обіймав ту ж посаду навіть за правління гетьмана. Пізніше залишив її з власної волі.

(Свідчення записав Генрик Яблонський. Варшава 20 вересня 1933 р.)

*Переклад з польської
Centralne Archiwum Wojskowe, sygn.400.2836, k. 1-3*

Адв. Леон Тжецяк

(Усне свідчення)

П. Тжецяк пояснює умови формування наявного джерельного матеріалу. Вже після ліквідації міністерства до нього прийшов комендант Києва й поводився аж занадто зухвало. Через це навіть виникла сварка і той українець постановив відібрати у Тжецяка цілий його архів. Того самого дня адв. Тжецяк виїхав з Києва. Наявні зараз матеріали були зібрані у цілком випадковий спосіб.

У 1914 р. постав таємний Польський Союз Політичний на чолі з Димітром Шаржинським та Романом Кноллем. Єдиною метою Союзу була незалежність Польщі й громадив він людей різних суспільних поглядів. Тжецяк не входив до грона засновників, оскільки все більше був зайнятий справами своїх клієнтів. Однак незабаром після створення Польського Союзу Політичного він був до нього залучений.

Із плином часу стала зрозумілою життєва необхідність прийняття конкретної громадської програми. Одночасно приїхав всіма шанований Євгеніуш Старчевський. Стало відомо, що до П.С.П.

він не увійде. Тому за участі Старчевського було створено Демократичний Союз. Хоча П.С.П. й не було розпущено, всі його члени увійшли до Демократичного Союз як до своєї філії. Від цього Союзу адв. Тжецяк був обраний делегатом на з'їзд польських організацій, який відбувся у Києві в червні 1917 р.

Коли після промови Грабського демократичні угруповання залишили з'їзд, вони зібралися у помешканні адв. Тжецяка. До них приєднався і Януш Радзивілл, котрий намагався залагодити ситуацію. На цій нараді постала т.зв. Демократична Централь, яка об'єднувала всі демократичні сили. Союз Політичний хоча й не перестав існувати офіційно, фактично призупинив діяльність. Керівництво життям польської демократії в Україні перейняла Централь.

Незважаючи на це, демократи не обмежилися рамками Централі й вирішили не залишати рядів жодної організації аби протидіяти крайнім ініціативам як лівиці, так і правиці. Для цього ж, за пропозицією Старчевського, демократи не гралися у окремішність й брали участь у всіх організаціях, де можна було реально працювати.

Керуючись цим гаслом «реальної праці» адв. Тжецяк вступив до «Польського Комітету Боротьби з Анархією»²⁰. Увійшов навіть до його правління. Однак незабаром змушений був вийти, оскільки не міг співпрацювати з реакційною більшістю, яка встановила контроль над Комітетом. Одним з головних пунктів конфлікту було бажання більшості Комітету використовувати польське військо для боротьби з селянами.

Справа польського війська також значною мірою розділяла польську громадськість. Одні виступали за його створення. Інші боялися, що польські підрозділи на чолі з реакційними офіцерами перетворяться на охорону поміщицьких маєтків й використають зброю проти селян, вибудовуючи в такий спосіб польсько-український антагонізм, якого хотілося б уникнути. Однак це була лишень другорядна причина. Справжня причина знахо-

²⁰ Створений восени 1917 року. Очоловав Здіслав Грохольський.

дилася глибше і до сьогодні не до кінця зрозуміла адв. Тжецяку. Як він сьогодні вважає, Пілсудський був прихильником створення польської збройної сили в Україні. Однак в Україну розпорядження доходили через Петербург від керівників демократичного руху, які виступали проти створення польського війська. Тоді Скапський і Ростворовський посилалися на накази брига. Пілсудського. Сьогодні важко стверджувати як було насправді, але фактом залишається те, що багато демократів всупереч власним бажанням виступали проти створення польського війська в Україні. П. Тжецяк пригадує як зустрів у Києві п. Станіслава Зелінського, одного з керівників ендеків, котрий стверджував, що Пілсудський підтримує ідею створення війська й фактично виступає за те, що говорили ендеки. У відповідності до проголошених гасел демократи висловлювалися й на з'їзді військових поляків у Петрограді.

Заслугою Централі було й те, що вона сама звернулася до Української Центральної Ради з вимогою створити польську автономію. Офіційна громадська програма Централі було досить радикальною, хоча значною мірою це була лише вивіска, зумовлена революційними часами.

Однак ця програма дозволила Централі займати відповідну позицію й уможливила встановлення контролю над міністерством польських справ. П. Тжецяк брав участь в роботі міністерства («генерального секретаріату») від самого початку й до кінця, а тому міг зблизька спостерігати за урядовими українсько-польськими стосунками. Він має враження, що українці ту польську автономію робили з примусу. З одного боку дух революції, а з другого, – їх боротьба з росіянами, примушували їх рахуватися з як-не-як сильною польською меншістю. Це стає ще більш зрозумілим з огляду на відсутність польсько-української координації на економічному й соціальному тлі. Коли Центральна Рада ухвалила конфіскацію землі, навіть демократи виступили проти цього надзвичайно гостро.

Польське міністерство мало виключну політичну вагу. Воно хотіло стримати антипольські тенденції в українському уряді,

здійснювати полонофільський вплив на центральні органи державної влади й отримувати кошти на потреби польських організацій. Міністерство не мало часу на організацію роботи й тому цілком свідомо не бруднило Польський Комітет Виконавчий у цій праці й по можливості сприяла його діяльності. Зумовлювалося це переважно тим, що поляки вважали той момент тимчасовим і не приділяли Україні значної ваги. Кноль, який спочатку працював у Міністерстві в Києві, досить швидко вирішив залишити цю роботу й поїхати до Петербургу аби співпрацювати з Ледніцьким. А він між іншим був одним з керівників Централі й відігравав значну роль в тогочасній політичній роботі.

Коли польсько-українські тертя на політичному ґрунті зросли, у відставку пішли міністр і віцеміністр. Керівництво міністерством в якості «фахівця» до своїх рук взяв Тжецяк. В такий спосіб підкреслювалося, що поляки не мають в міністерстві жодного політичного представництва, яке б співпрацювало з українцями, а міністерство є лише національною організацією, що перебуває в таборі політичного життя України.

До Скоропадського демократи ставилися неприязно. Його уряд, знищивши автономію національних меншин, не зберіг і польського міністерства.

(Свідчення записав Генрик Яблонський. Варшава 22 вересня 1933 р.)

*Переклад з польської
Centralne Archiwum Wojskowe, sygn.400.2838, k. 1-5*

Валерій Ястрембець-Рудницький

(Усне свідчення)

Від моменту вибуху війни постав Польський Союз Політичний, котрий керував незалежницьким рухом впродовж всієї війни. Після вибуху революції в Росії Союз переродився у т.зв.

Польську Демократичну Централь, яка відіграла значну роль в громадському житті поляків в Україні.

З моменту вибуху революції українці створили т.зв. Українську Центральну Раду, яка мала виконувати роль їх найвищої національної влади. Коли з плином часу стало зрозумілим, що Центральна Рада може і повинна стати найвищою територіальною владою, постало питання доповнення її представниками національних меншин.

Українсько-польські контакти до того часу були доволі активними й цілком відрізнялися від тих, що були в Галичині. Панувала цілковита гармонія в співжитті обох національностей і дуже часто поляки [пропущене слово] українців проти Росії. Особливо показовим є те, що багато поляків перед війною, не бажаючи говорити в офіційних закладах російською мовою, промовляли українською (при тому, що росіяни, як відомо, не визнавали окремішності української мови).

Лише під час війни, після приїзду Станіслава Грабського, серед ендеції поширилася українофобія. Для решти громадськості галицькі антипатії були цілком незрозумілими. У міській раді Києва поляки найчастіше виступали разом з українськими клубами. У всіх національних нарадах поляків брали участь українці і навпаки. Однак у національному з'їзді²¹ в Києві поляки брали участь лише в якості гостей, оскільки підкреслювали своє перебування за межами російської імперії. Від імені поляків виступав Кнолль, а від імені литвинів – Вальдемарас. Українці принципово не втручалися до справи розподілу мандатів, однак провадили закулісну гру аби по можливості увійшли ліві сили. Польські соціалісти відразу погодилися на участь в Центральній Раді. Справа решти мандатів передавалася Польському Комітету Виконавчому. Але ендеки категорично відмовилися від участі.

В лоні Польської Демократичної Централі початково теж не було єдності в справі участі в роботі Центральної Ради, однак

²¹ Йдеться про З'їзд поневолених народів Росії, що відбувся в Києві 8(21) – 15(28) вересня 1917 року.

після тривалих роздумів в Централі було вирішено прийняти запропоновані місця. Делегатами до Великої Ради були адв. Валерій Рудницький, Роман Кнолль і Старчевський, до Малої Ради – Рудницький. При цьому слід зазначити, що п. Рудницький одразу після входження до Центральної Ради, завдяки своїм сильним ораторським здібностям, увійшов до грона найвидатніших членів. Прекрасною літературною мовою (українською) п. Рудницького публічно захоплювався голова Центральної Ради проф. Грушевський. Відтоді поляки брали активну участь у всіх починаннях найвищої української влади.

Коли розпочалися переговори між українським та російським урядами (останній репрезентували Керенський, Церетелі та Маклаковіч²²) п. Рудницький в якості одного з делегатів Центральної Ради брав участь в дебатах, що тривали п'ять днів і ночей. Здається, що брали в них участь представники й інших польських партій, які долучилися до Центральної Ради. Йдеться про Владислава Корсака – П.П.С. рев.фр. і адв. Дурач – П.П.С. лів. Характерно, що всі поляки категорично висловилися за незалежність України, і це в той час, коли багато видатних українських діячів прагнуло лише федеративно-автономного устрою.

Негайно після цього Центральна Рада задекларувала необхідність створення міністерств для єврейських, польських і російських справ. Спочатку було створено лише два перших, адже впродовж тривалого часу росіяни не могли змиритися з думкою, що в Україні їм відводиться другорядна роль. Тому й долучатися до уряду не хотіли.

П. Рудницький на міністра польських справ висунув кандидатуру заступника голови Польської Демократичної Централі Мечислава Міцкевича. Ця кандидатура була схвалена, а посаду віцеміністра доручено п. Рудницькому, який при цьому зберіг мандат делегата Польської Демократичної Централі у Централь-

²² Подано хибне прізвище замість Михайла Терещенка – міністра закордонних справ у Тимчасовому уряді Росії.

ній Раді. В такі кадровій розстановці був елемент гри. Міцкевич був одним із найбільш поміркованих в Централі, а тому міг кокетувати з очолюваною ендецією польською правницею. Рудницький був більш радикальним, мав тісні контакти з лівицею та українцями й мав ефективно використати їх. Це знайшло відбиття в середині міністерства: Міцкевич спирався на Тжецяка, який фактично ним керував, а Рудницький спирався на секретаря віцеміністерства В. Корсака. Не можна також оминати увагою той факт, що у всіх ініціативах демократів провідну роль відігравав Евг. Старчевський. Він був дійсним теоретиком Централі, задавав тон в роботі цілої тієї групи і в міністерстві, багато вирішував, не обіймаючи жодних посад.

Варто зазначити, що міністерські посади обіймало багато соціалістів. Загалом існувала велика злагода Централі з польською лівицею. Зумовлювалося це тим, що демократи не цуралися слабких соціалістів, з котрими багатьох з них зв'язували персональні симпатії або й приязнь. Зрештою, це давало міністерству ширшу підтримку. Натомість ендеція становила реальну силу. З нею треба було рахуватися й остерігатися. Вона цілком заперечувала відкриття польського міністерства.

Поділ праці в міністерстві був наступним: внутрішніми справами міністерства займався Міцкевич, всіма зовнішніми – Рудницький. Окрім цього в самому міністерстві Міцкевич особливо цікавився департаментом Тжецяка (департ. канцелярії), водночас Рудницький мав впливи на департаменти Каліновського та Рожневича, тобто освіти й національного самоврядування.

Найкраще працював департамент освіти. Він отримував кредити на шкільництво, театр і т.д. Окрім того через постійну мінливість ситуації, цілком закономірну в революційні часи, міністерство займалося поточним порятунком польського майна. Охочим полякам видавалися посвідчення, що їх власність становить культурну цінність й охороняється владою. До певного часу, поки українське село не піддалося цілковитій анархії, це допомагало. Провадженою з далеким прицілом статистичною роботою керував З. Петкевіч.

З лона міністерства польських справ, при активній участі п. Рудницького, вийшов проект національно-культурної автономії. Цей проект розглядався спеціальною комісією, сформованою з професорів київського університету. Вони визнали його за перше логічне розв'язання проблеми меншостей. Однак Центральна Рада, з огляду на шовіністичні групи української громадськості, не могла публічно цілком згодитися з тим проектом. Тому в універсалі про самоуправління національних меншостей не було вміщено всі пункти польського проекту. Тим не менше їх було враховано у виконавчому розпорядженні до універсалу. Лише ці два акти представляють цілісність проекту. Питання національно-культурного самоврядування форсував у Центральній Раді п. Рудницький. Його триденна праця не була марною.

Тільки одного разу міністерство звернулося із запитом до Центральної Ради. Відбулося це після вбивства кн. Сангушка. Очевидно, що цей запит, попередньо підготований в порозумінні з міністерством, був лише тактичним кроком.

Був лише один більш серйозний конфлікт між Демократичною Центральною, а затим і міністерством, та Центральною Радою. Коли було ухвалено закон про конфіскацію поміщицького землеволодіння, Централь виступила з гострим протестом. Водночас вона зазначала, що не захищає польських землевласників й згоджується на конфіскації, але за умови, що здобута польською кров'ю земля має відійти польським селянам. В такий спосіб актуалізувалася концепція надбання нації. Така позиція викликала обурення, з одного боку, Івїнського (П.П.С. – лівиця), а ще більше з боку Польського Комітету Виконавчого. З Івїнським конфлікт був скоріш тактичним, а не принциповим. Він не зовсім щиро говорив про «буржуазні відмовки». Натомість ендеція зайняла рішучо ворожу позицію.

У всіх цих випадках позицію міністерства представляв п. Рудницький. Він також завжди виступав у Центральній Раді як представник міністерства. В грудні 1917 р. він був одним із делегатів українського уряду на переговорах із наступаючими на Київ більшовиками. Окрім п. Рудницького делегатами були

Голубович і Порш. З тих часів п. Рудницький розповідає багато цікавих подробиць про нестійкість українських полків, котрі боронили Київ. В залежності від настрою поточного моменту, від виголошеної їм промови, вони переходили то на один, то на інший бік. Впродовж дня вони кілька разів змінювали свою орієнтацію. Кілька разів до тих полків, для підтримки бойового духу, їздив і п. Рудницький.

Коли більшовики увійшли до Києва п. Рудницького від їх переслідувань врятував літературний псевдонім Ястрембець.

З Центральної Ради п. Рудницький вийшов на знак протесту Централі Демократичної проти укладання миру між українцями та німцями в Бресті Литовському.

В обширній декларації, адресованій Центральній Раді, п. Рудницький роз'яснював свою позицію. Він стверджував, що всі питання кордону можуть бути вирішені лише шляхом порозуміння суверенних, незалежних і зацікавлених сторін. Натомість в Бресті не було представництва від Польщі.

Незважаючи на це, Централь не припинила своєї участі в роботі міністерства польських справ й залишила в ньому всіх своїх людей.

Такий стан речей тривав однак недовго. Незабаром німці підтримали переворот Скоропадського, котрий знищив міністерства меншостей.

Зрештою Демократична Централь відверто вороже ставилася до Скоропадського. Він вважався креатурою німців, а окрім того росіянином, а не українцем. Це було таким собі рукостисканням німців та росіян через живе тіло Польщі. Ендеція, а особливо її землевласницькі кола, ставилася до Скоропадського дуже прихильно. Однак слід відзначити, що ортодоксальні ендеки (з проф. Грабським на чолі), головним чином галичани, не ангажувалися надмірно в тій приязні.

Коли восени 1918 р. уряд Скоропадського впав і влада перейшла до рук т.зв. Директорії на чолі з Петлюрою, ситуація зазнала докорінних змін. Українці мали рахуватися з все більш популярними більшовицькими гаслами й пішли на поважну

радикалізацію своєї програми. Вони зайняли ворожу позицію щодо національних меншостей й не відродили міністерств. Через кілька місяців Директорія була повалена, а Київ знову захопили більшовики.

В період більшовицьких урядів в Україні діяльність п. Рудницького зосереджувалася в Товаристві Охорони Пам'яток²³. На чолі того товариства стали п.п. З. Петкевіч, Вілкбіцкі та Рудницький. Завдяки їх старанням було врятовано від загибелі багато пам'яток польської культури.

Треба зазначити, що під кінець 1918 року дійшло до порозуміння між Демократичною Централлю та Польським Комітетом Виконавчим. Зумовило це дві причини. Перша – консолідуюча діяльність польського посла²⁴, висланого Регентською Радою в Україну. Він прибув під кінець правління Скоропадського. Налезав до консервативних кіл, пов'язаних із Янушем Радзивіллою і мав контакти в обох таборах польської громадськості в Україні.

Але більш важливою спонукою до консолідації був тиск близької більшовицької небезпеки. Польський Комітет Виконавчий, відправивши Централі запрошення до співпраці, першим простягнув руку до порозуміння. Тоді вже не було часу на розмови про політику, доводилося гуртуватися для рятування польської власності.

(Свідчення записав Генрик Яблонський, Варшава 1933 р.)

*Переклад з польської
Centralne Archiwum Wojskowe, sygn.400.2837, k. 1-8*

²³ Ймовірно мається на увазі створене 25 березня (7 квітня) 1917 року Товариство опіки над пам'ятками минулого на Русі на чолі з Францішеком Потоцьким.

²⁴ Йдеться про Станіслава Ваньковича, який на початку жовтня 1918 року був призначеним головою Королівсько-Польської дипломатичної місії в Україні.

Мін. Роман Кнолль

(Усна реляція)

Незалежницькі організації виникли на студентському ґрунті. Університетська молодь у передвоєнну добу була згрупована в дві організації: лівій соціалістичний «Корпорації» й ендецькій «Полонії», що постала з відламу першої. Серед студентських кіл, пов'язаних із Корпорацією, близько 1908 р. почалися перші проби незалежницької роботи. Абсолютно спонтанно й незалежно від себе повстали два гуртки. Це в значній мірі зумовлювалося настроями, які серед польської молоді породила анексія Австрією Боснії та Герцеговини. На чолі першого гуртка, який переважно складався із старших, стояли Шаржинський, Бромірський, Жукевич, Пьотр Хойновський. Другим керували Кнолль, Міцкевич, Янковський, Матяш, Станіслав Цеценювський і Владислав Ярошевич. Перші контакти з Галичиною встановив гурток Шаржинського. Він навіть мав представництво на з'їзді у Закопаному. Незабаром обидва київських гуртка об'єдналися й підпорядкувалися галицьким незалежницьким організаціям. Від них до України почали прибувати численні емісари та інструктори.

З-поміж найбільш знаних слід назвати Славка, Міхала Сулькевича (Татара) Олдаковського. З плином часу та співпраця набула організаційних форм і в Києві постала філія галицької Партії Незалежників.

Перед самою війною, на підстав інструкції з Галичини, в середині Кола було створено Союз Чинної Боротьби. Його очолили Бромірський і Вархаловський, тоді ж були залучені Гуляницький і Юзевський. Однак все коло, яке займалося виключно політикою, не було залучене до тієї справи. Бойова група мала свої завдання діяльності.

Початок війни обірвав контакти із Галичиною. Філія була дезорієнтована, мусила контактувати з Варшавою для отримання інструкцій. Оскільки й II-гі відділи²⁵ воюючих країн почали діяльність, працювати ставало щораз складніше.

²⁵ Швидше за все маються на увазі органи розвідки та контррозвідки.

Восени 1914 р. постав напівлегальний Польський Союз Політичний. До нього увійшли й наші люди – Войцех Свенто-славський (нині професор Варшавської політехніки), Редліч, Сяножецький. Двома головними осередками того Союзу були Київ та Поділля. Для підтримки контактів з незалежницькими групами до Варшави було вислано Романа Кноля. Тут він застав Скапського з Петербургу та Плевінського з Любліна. Вони прагнули об'єднання всіх незалежницьких партій, хоча це в той час було, без сумніву, неможливою справою. Однак тоді молоді й недосвідчені діячі цього не розуміли. Було налагоджено контакти із близьким до російських кадетів Ледніцьким, Бабянським, Скапським, Щербатовичем. Однак між тими двома групами польських демократів – російською та українською були суттєві розбіжності. Демократи, що перебували в Україні, займали виразно антиросійські позиції. Головною їх мрією було розбиття російської імперії, яка була найбільшою перепоною на шляху до незалежності Польщі. Натомість згадана вище група Ледніцького була просякнута ліберальними ідеалами й навпаки прагнула співпраці з російськими демократами.

Через ці розбіжності про справжнє об'єднання двох таборів досить важко говорити. Комунікація з краєм та керівництво незалежницькою акцією були дуже слабкими й здійснювалися лише обхідним шляхом через Швецію.

Союз Чинної Боротьби отримував інструкції безпосередньо з Легіонів але лише в першій фазі війни та й то завдяки тому, що Бромірський дістався Легіонів й перебував у їх складі аж до Кельце. Коли легіоністи залишили Кельце, Бромірський залишився й спокійно повернувся до банку, в якому працював. Але він не привіз жодних інструкцій, що стосувалися б ширшої політичної діяльності.

Аж до вибуху революції контакт з українцями були дуже поверховим. Організація послідовно його не підтримувала, але цим займалися окремі люди, як напр. Редліч. Зусилля тих окремих осіб були цілком самостійними і не могли стосуватися в жодному випадку напр. Польського Союзу Політичного.

Після вибуху революції було створено т.зв. Демократичну Централь. До неї доєдналися нові люди – Улашин, Валігурський, Євгеніуш Старчевський, які до того часу не хотіли брати участі в таємній роботі.

Для послаблення впливів демократів Станіслав Грабський у червні 1917 р. вирішив створити щось на зразок Міжпартійного Комітету. Це відповідало сталій тактиці ендеції, яка завжди любила оточувати себе «надпартійною молоддю». Зрештою ця акція на терені України зазнала поразки, хоч це й не перешкодило її реалізації у Петербурзі.

До українського руху, який в той час набирив ваги, демократи поставилися дуже прихильно. Той українофілізм зумовлювався найперше антиросійськими настроями. При цьому провідною ідеєю була тенденція розбиття російської імперії. Майбутні труднощі польсько-українського співжиття не враховувалися. Побутувала думка, що постання незалежної України ослабить позиції тодішнього українського «П'ємонту» – Східної Галичини. Саме тому орган демократів «Gazeta Narodowa», якою керували Урсин Замараєв і Тадеуш Гаштецький, постійно виступала з концепцією незалежної України. Самі поляки займали позицію повного розриву з Росією. Тому на з'їзді неросійських народів Росії представник поляків п. Р. Кнолль брав участь лише в якості гостя, на чому й наголосив у своєму виступі. Тим не менше Демократична Централь почувалася покликаною до участі в житті України. Вона займалася організацією віцесекретаріату польських справ в складі національного секретаріату на чолі з Шульгіним. Віцесекретарем став Мечислав Міцкевич, а його заступником Роман Кнолль. Зовсім незабаром, вже восени 1917 р., п. Кнолль переїхав до Петрограду аби працювати при Ледніцькому. Його місце у секретаріаті охоче зайняв Валерій Рудницький. Все це відбувалося одразу після скандалу, що був викликаний оголошенням Українською Центральною Радою Універсалу про конфіскацію і соціалізацію землі. Однак це не був головний привід виїзду. До цього кроку п. Кнолля схилив Євгеніуш Старчевський, оскільки київські демократи були

незадоволені діяльністю Ледніцького і прагнули послати когось із молодих і енергійних діячів аби скеровував його діяльність.

З 1 січня 1918 р. п. Кноль перейшов до представництва Регентської Ради, а після приїзду до Варшави керував Східним відділом Департаменту.

П. мін. Кноль стверджує, що справа створення польського війська в Україні має різні аспекти і є дуже складною. Після революції демократи зайняли позицію, яка відповідала інструкціям з краю. Вони ж наказували не створювати війська. З іншого боку поставало питання: яким має бути створене польське військо – антинімецьким чи антиросійським? В краю демократичні політики на чолі з бриг. Пілсудським виступали за пасивізм. В Україні перемогла радше теза активізму з ідеєю створення «оборонного валу проти москалізму». Між військовими, як напр. Рачкевіч, й політиками виникли суттєві тертя. Цілком зрозуміло, що при цьому важливу роль відігравали психологічні моменти. Після перебування впродовж кількох років в російській армії військові поляки прагнули створення польських підрозділів. В результаті розпочався ексцентричний «екстрапольський маскарад»: стрічки, конфедератки, значки. І хоча все це було в тих умовах зрозумілим, але все ж дратувало спокійних впродовж тривалого часу політиків. Врешті-решт слід зазначити, що і французький штаб пригоршнями викидав гроші на те, аби втримати російський фронт і в такий спосіб зв'язати німецькі сили на сході. Незважаючи на всі ці розбіжності й тертя, все ж створювалися різноманітні польські підрозділи, як реакційні, так і більшовицькі. Все залежало від людей, які їх створювали.

*Переклад з польської
Centralne Archiwum Wojskowe, sygn.400.2832, k. 1-6*

Stanisław Stepień

(Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu;
Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska w Przemyślu)

Станіслав Степєнь

(Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі;
Державна вища східноєвропейська школа в Перемишлі)

Olga z Bilskich Petlura – w świetle nowych poszukiwań archiwalnych

Ольга Петлюра з Більських – у світлі нових архівних знахідок

W badaniach biografistycznych ukraińskich, a w znacznej mierze także polskich, na ogół pomija się sprawy osobiste opisywanych postaci z narodowego panteonu. Historycy starają się ukazywać ich jako ludzi niezłomnych, oddanych sprawie narodowej lub społecznej, a w każdym razie stawiających zdecydowanie wyżej sprawy narodowe niż osobiste. Najczęściej, niejako na marginesie ich biografii, nawet naukowych, wymienia się czasem żonę i dzieci. Już o wiele więcej pisze się o rodzicach, gdyż do kanonu biografistyki należało w czasach minionych scharakteryzowanie pochodzenia społecznego. W czasach radzieckich dobrze było widziane podkreślanie, że dana postać wywodziła się z klasy wyzyskiwanej i już w dzieciństwie kształtowała swe poglądy klasowe. Jeśli zaś pochodziła z warstwy społecznie uprzywilejowanej, to w jej biografii należało napisać, że miała odwagę odciąć się od szlacheckiego lub burżuazyjnego pochodzenia. Schemat ten w pewnej mierze odziedziczony został po roku 1990, z tym że przestano eksponować elementy proletariackie, które zastąpiono podkreśleniem patriotycznego wychowania przez rodziców lub szersze środowisko rodzinne.

Nie starano się więc prowadzić szerszych badań, zarówno w przypadku wspominania małżonków i dzieci, jak i rodziców i dalszej

rodziny opisywanych postaci. Do wyjątków należą prace oparte na szerszych poszukiwaniach genealogicznych oraz kwerendach archiwalnych w celu ustalenia edukacji i drogi życiowej współmałżonków opisywanych bohaterów, zwłaszcza przed zawarciem małżeństwa.

Tak jest też w przypadku Olgi Bilskiej żony Atamana Głównego i przewodniczącego Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej – Symona Petlury. Dotychczas badaczom jego biografii nie udało się definitywnie ustalić nawet daty i miejsca urodzenia żony, nie mówiąc już o przebiegu jej edukacji i informacji o rodzicach, z wyjątkiem imienia ojca. W wydanych dotychczas pracach dotyczących Olgi Bilskiej spotykamy zarówno różne daty, jak różne miejsca jej urodzenia. W ukraińskiej historiografii po raz pierwszy zwróciła na to uwagę Taisija Kiwszar w bardzo cennym poznawczo artykule *Ольга Петлюра в політичному і культурному русі української еміграції в Європі (20–40-ті роки ХХ ст.)* [Olga Petlura w ruchu politycznym i kulturalnym ukraińskiej emigracji w Europie (lata 20–40 XX w.)]¹.

Najczęściej w literaturze spotykamy informacje, że Olga Bilaska – żona Atamana Głównego Symona Petlury – urodziła się we wsi Mała Diwycia (ukr. Мала Дівичя) w powiecie pryłuckim, w guberni połtańskiej, 23 grudnia 1885 roku², ale w niektórych źródłach można także znaleźć informacje, że urodziła się we wsi Pohreby (ukr.

¹ Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному і культурному русі української еміграції в Європі (20–40-ті роки ХХ ст.), [w:] *Ucraina Magna*, t. 2: *Українська жінка у іншонаціональному середовищі. Побутовий та громадянський вияви*, ред. В. Піскун, Київ 2017, s. 159-189. Nieocenionym nowatorstwem artykułu jest to, że jego autorka przybliży sylwetkę Olgi Petlury na podstawie posiadanej w swych zbiorach prywatnych materiałów i korespondencji żony Atamana Głównego ze spokrewnioną rodziną Siropółków, rodu wielce zasłużonego dla ukraińskiego życia politycznego, kulturalnego i naukowego. Jednakże nie ze wszystkimi ustaleniami autorki w odniesieniu do danych osobowych Olgi Bilskiej należy się zgodzić.

² Родина Петлюрів, „Свобода” 12.XI.1976, № 219, s. 2; tamże 13.XI.1976, № 220, s. 2; А. Чернов, Дружина й донька Симона Петлюри, „Українське слово” 29 IV-5 V, № 17, s. 5. Zob. także https://ru.wikipedia.org/wiki/Петлюра,_Ольга_Афанасьевна [zapis 22.05.2019].

Погреби), niedaleko wspomnianej Małej Diwyci, lub nawet w Pryłukach³, i to nie w roku 1885, a 1884 lub nawet w 1886 r.

Przyczyną takich rozbieżności jest nie tylko wspomniane lekceważenie przez historyków postaci drugorzędnych w stosunku do głównego bohatera i niedocenywanie potrzeby przeprowadzenia solidnych kwerend archiwalnych, ale wynika to także z przyczyn obiektywnych. Administracja carska, zarówno państwowa, jak i cerkiewna, w pisemnych potwierdzeniach różnych czynnościach urzędowych, w tym szkolnych oraz sakramentalnych, takich jak np. zawarcie związku małżeńskiego, czy przy wystawianiu aktu zgonu, podawała wyłącznie wiek, a nie datę urodzenia. Sytuację komplikuje również fakt oficjalnego używania w Rosji do 1918 r. kalendarza juliańskiego. To powodowało, że osoby urodzone tam w XIX lub na początku XX w., zaczęły w okresie dwudziestolecia międzywojennego przeliczać sobie (lub inni im przeliczali) daty urodzenia na rachubę kalendarza gregoriańskiego. Nierzadko, nie znając metody przeliczania dni między kalendarzem juliańskim a gregoriańskim popełniano błędy, gdyż do określanej daty z XIX w. dodawano 13 zamiast 12 dni⁴.

Dotychczas nie udało się odnaleźć metryki chrztu Olgi Bilskiej, ani też wiarygodnego dokumentu z zapisem daty i miejsca jej urodzenia. W Państwowym Archiwum Obwodu Czernihowskiego zachowały się cerkiewne księgi metrykalne powiatu pryłuckiego z drugiej połowy XIX w., w tym także księgi chrztów cerkwi pw. Świętej Trójcy, jedynej cerkwi we wsi Mała Diwycia. Jednak wśród zapisów z 1885 roku (najczęściej podawany rok urodzenia Olgi Bilskiej) nie ma adnotacji o jej urodzeniu i chrzcie. Nie ma także o

³ Zob. np. Петлюра Ольга, [w:] Енциклопедія українознавства. Словникова частина, гол. ред. В. Кубійович, Париж-Нью-Йорк 1970, т. 6, s. 2029; Н. Кібець, Замість квітів, „Свобода” [New York] 17.V.1996, № 94, s. 2.

⁴ W XIX wieku różnica między kalendarzem juliańskim a gregoriańskim wynosiła dokładnie 12 dni. Dopiero w wieku XX różnica ta zwiększyła się o jeden dzień i wynosiła 13 dni (analogicznie jest w wieku XXI).

tym informacji zarówno w roku poprzedzającym – 1884, jak i następnym – 1886 roku. Analogiczna sytuacja występuje w odniesieniu do parafii we wsi Pohreby⁵. Być może, że Olga urodziła się w jakiejś innej miejscowości lub w innej niż wspomniane została ochrzczona.

Jak inaczej można ustalić datę i miejsce jej urodzenia? Wydaje się, że w tym względzie mogą w tym być pomocne akta szkolne Żeńskiego Gimnazjum w Prylukach, zachowane w całości we wspomnianym czernihowskim archiwum obwodowym⁶. Olga po początkowej szkole parafialnej (cerkiewnej) podjęła 1 września 1894 roku naukę w tymże gimnazjum⁷. Był to państwowy zakład oświatowy założony pod koniec lat siedemdziesiątych XIX w. podporządkowany Kijowskiemu Okręgowi Naukowemu. W latach dziewięćdziesiątych wspomnianego stulecia była to szkoła siedmioklasowa kończąca się maturą, ale osoby pragnące wykonywać zawód nauczycielski w szkołach ludowych i zdobyć uprawnienia guwernantki zobowiązane były do ukończenia klasy 8. Program tej dodatkowej klasy obejmował zarówno przedmioty teoretyczne, takie jak: religia, pedagogika, dydaktyka nauczania języka rosyjskiego i arytmetyki oraz jakiś inny przedmiot do wyboru, a także praktyczne: prowadzenie dziennika lekcyjnego i dokumentacji szkolnej. W ciągu roku szkolnego uczniowie odbywali także praktykę w miejscowych szkołach ludowych.

⁵ Zob. Державний архів Чернігівської області, Чернігів (dalej ДАЧО), фонд (dalej fond) 1530 (Полтавська духовна консисторія), опис (dalej op.) 1 (Метричні книги міста Прилуки (także wieś Сорочинці), справа (dalej spr.) 90 (lata 1879–1884); spr. 91 (1883–1888); spr. 92 (1883–1887); spr. 93 (1883–1885); spr. 94 (1884–1887); spr. 95 (1885–1887); spr. 98 (1884–1886); spr. 99 (1893–1894); spr. 100 (1895–1886). Tamże: op. 2 (Метричні книги Прилуцького повіту), spr. 1177 (lata 1883–1887); spr. 1184 (1884); spr. 1185 (1884–1887); spr. 1188 (1886); spr. 1192 (1884–1886); spr. 1193 (1884–1885); spr. 1194 (1886–1887); spr. 1199 (1886); spr. 1211 (1886).

⁶ ДАЧО, фонд 1436, op. 1 (Прилуцька жіноча гімназія / Prylucckie Gimnazjum Żeńskie).

⁷ ДАЧО, фонд 1436, op. 1, spr. 29, k. 219.

Olga Bilaska po ukończeniu w 1901 roku nauki w klasie 7 złożyła egzamin maturalny uzyskując następujące oceny z poszczególnych przedmiotów:

- religia – *bardzo dobry*;
- język rosyjski z elementami cerkiewnosłowiańskiego oraz literatura – *dobry*;
- praca pisemna w języku rosyjskim – *dobry*;
- matematyka – *bardzo dobry*;
- geografia świata i Rosji – *bardzo dobry*;
- historia naturalna (biologia) – *bardzo dobry*;
- historia powszechna i Rosji – *bardzo dobry*;
- fizyka oraz geografia statystyczna i fizyczna – *bardzo dobry*.

Dodatkowo zaliczyła sprawdzian z kaligrafii i robót ręcznych na ocenę bardzo dobrą⁸.

Na tej podstawie decyzją Rady Pedagogicznej tegoż gimnazjum z 28 maja tr. uzyskała świadectwo dojrzałości ze złotym medalem⁹. Na świadectwie tym, wydanym 31 maja 1901 roku, odnotowano iż miała wówczas 16 lat. To właśnie komplikuje datę urodzenia Olgi Bilskiej, gdyż w dokumentach urzędowych podawano pełny wiek danej osoby. Gdyby więc Olga urodziła się w grudniu 1885 roku, to do lat 16 brakowałoby jej ponad pół roku. Może więc być to błąd osoby wypisującej świadectwo dojrzałości wynikający z tego, że właśnie w wieku 16 lat kończyło się 7 klasę gimnazjum, a ona mogła iść do szkoły średniej wcześniej, czyli nie w wieku 10, a 9 lat, albo rzeczywiście urodziła się rok wcześniej, czyli w roku 1884, co sugerują niektórzy ukraińscy historycy¹⁰. Niestety nie da się tego określić na podstawie żadnej z zachowanych kopii jej dokumentów szkolnych, a także z zachowanych w tym zespole szeregu innych dokumentów. Olga Bilaska po ukończeniu klasy 7, podobnie jak większość uczennic

⁸ ДАЧО, фонд 1436, оп. 1, спр. 42, к. 99.

⁹ ДАЧО, фонд 1436, оп. 1, спр. 42, к. 99v.

¹⁰ О. Луговий, *Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи*, Київ 2007, [wyd. 2], s. 234-237; Т. Ківшар, *Ольга Петлюра в політичному...*, s. 161; Леся Петлюра. *Народе мій, улюблений, підготов. до вид., передне слово, упорядкувала життєпис і коментарі Т. Ківшар*, Київ, 2008, s. 13.

tegoż gimnazjum, podjęła naukę w klasie 8. Po jej ukończeniu uzyskała pełne kwalifikację do wykonywania zawodu nauczyciela w szkołach ludowych oraz uprawnienia do wykonywania zawodu guwernantki (nauczycielki domowej).

Wystawiony na mocy decyzji Rady Pedagogicznej z 7 czerwca 1902 roku „Dodatek do świadectwa maturalnego” potwierdza, że Olga Bilśka:

Jako uczennica 8 klasy zachowywała się *bardzo dobrze* i uczestniczyła w teoretycznych i praktycznych zajęciach ćwiczebnych ustalonych „Programem nauczania dla 8-mej klasy dodatkowej”, zatwierdzonym 31 sierpnia 1874 roku przez Ministra Oświaty Ludowej.

Uzyskała następujące wyniki:

A. Teoria

a) z przedmiotów ogólnych:

Prawo Boże, pedagogika, dydaktyka,
nauczanie początkowe języka rosyjskiego
arytmetyka *bardzo dobry (5)*

b) z przedmiotów na nauczania specjalnego *bardzo dobry (5)*

B. Praktyka

pełnienie obowiązków pomocnicy wychowawczynie...
bardzo dobry (5)

prowadzenie dzienniczka pedagogicznego *bardzo dobry (5)*

wykonanie lekcji próbnych... *dobry (4)*

W związku z powyższym i na podstawie §§ 43 i 44 „Ustawy o żeńskich gimnazjach i progimnazjach” Ministerstwa Oświaty Ludowej wymieniona *Bilśka Olga* zostaje uznana przez Radę Pedagogiczną Pryłuckiego Gimnazjum Żeńskiego za godną tytułu nauczycielki domowej przedmiotów: *języka rosyjskiego i matematyki*¹¹.

¹¹ ДАЧО, фонд 1436, оп. 1, spr. 42, k. 176-176v.

Przy odbiorze świadectwa maturalnego przez Olę, a także atestu dodatkowego, poświadczającego ukończenie przez nią klasy 8, widnieje adnotacja, iż wraz z dokumentami odebrała z gimnazjum także świadectwo chrztu, czyli wyciąg metrykalny¹², którego jednakże nie udało mi się dotychczas odnaleźć ani w archiwach kijowskich, ani w archiwum Departamentu Policji w Paryżu, ani w tamtejszej Bibliotece im. Symona Petlury, gdzie przechowywanych jest wiele dokumentów osobistych Olgi i Symona Petlurów.

Jakie inne nowe informacje można uzyskać z akt szkolnych pryłuckiego gimnazjum? Dotychczas znane było jedynie imię ojca Olgi – Panas (ros. Afanasij). Nic więcej o nim nie było wiadome. Z akt gimnazjum możemy wyczytać, że był on z zawodu nauczycielem szkół ludowych. Prawdopodobnie początkowo we wsi Mała Diwycia, a potem w Pryłukach, gdyż w dokumentach figuruje on jako honorowy obywatel tego miasta pochodzenia szlacheckiego¹³. Osierocił on rodzinę w 1895 roku, gdy Olga była w drugiej klasie gimnazjalnej. Jej matka Aleksandra Iwaniwna (córka Iwana), której imienia dotychczas również nie znaleźliśmy, zwracając się 1 grudnia 1895 roku do kierownictwa gimnazjum w sprawie wydania zaświadczenia o nauce córki, występuje już jako „wdowa po honorowym obywatelu Pryłuk”¹⁴.

Z dokumentów gimnazjalnych dowiadujemy się także, że Bilscy mieli dwie córki: Olę i o dwa lata młodszą Ludmiłę, która również ukończyła Gimnazjum Żeńskie w Pryłukach¹⁵. Po śmierci Panasa Bilskiego stan materialny rodziny znacznie się pogorszył, dlatego też matka, chcąc zapewnić córkom możliwość ukończenia gimnazjum, corocznie występowała do zarządu Powiatu Ziemskiego w Pryłukach

¹² Tamże, k. 82.

¹³ Tamże, spr. 29, k. 219.

¹⁴ Zob. ДАЧО, фонд 1436, op. 1, spr. 32, k. 214, k. 214-216.

¹⁵ Tamże, spr. 32, k. 214 (Ludmiła rozpoczęła naukę w Pryłuckim Gimnazjum Żeńskim w 1896 r.); zob. tam także: spr. 52, k. 388-389; spr. 52, 195-195v (Świadectwo maturalne Ludmiły Bilskiej); spr. 199, 30-32.6 r.

o wsparcie finansowe na ich kształcenie¹⁶. Do pensji po mężu dorabiała także wynajmując stancje dla uczennic wspomnianego gimnazjum¹⁷.

Olga i Ludmiła znakomicie się uczyły, za co były wielokrotnie nagradzane zakończenie roku szkolnego listami pochwalnymi dyrekcji gimnazjum¹⁸. Z akt szkolnych o wiele więcej wiemy o Ludmile niż o Oldze, gdyż ta pierwsza po ukończeniu gimnazjum w 1904 roku¹⁹, przez jakiś czas szukała pracy, ale w roku następnym dowiedziała się, że w gimnazjum, którego była absolwentką, wakuje etat „nadzorczynie klasowej”, czyli wychowawczynie pełniącej funkcję pomocnika nauczyciela. Złożyła podanie i została przyjęta²⁰. Pracowała tam do 1910 roku²¹. Po czym, prawdopodobnie po wyjściu za mąż wyjechała do Katerynosławia (obecnie Dniepr). Pracę znalazła w miasteczku Juziwka w guberni katerynosławskiej²². Wówczas zwróciła się do dyrekcji Gimnazjum w Prylukach o wysłanie jej dokumentów, potrzebnych do podjęcia nowej pracy. Wysłano je tam. W dokumentach tych początkowo figuruje jako panna, ale pod koniec zatrudnienia w gimnazjum już jako zamężna – i nosi nazwisko Szkuratowa²³.

Interesującą i do dziś niewyjaśnioną kwestią pozostaje także sprawa narodowości Olgi Bilskiej. Dysponujemy jedynie lakoniczną informacją na ten temat. W jednym z listów wysłanych w 1924 roku do siostry ciotecznej Niny Siropołk Olga napisała: *Ja..., niestety nie*

¹⁶ Zob. tamże, spr. 29, k. 219, 220; spr. 32, k. 214; spr. 34, k. 53; spr. 36, k. 45, 226; spr. 39, k. 314; spr. 43, spr. 49, k. 392; i in.

¹⁷ Tamże, spr. 72, k. 511, 590.

¹⁸ Tamże, spr. 34, k. 198; spr. 36, k. 174v.

¹⁹ Tamże, sprawy: 32, 52, 55, 72, 139.

²⁰ Tamże, spr. 52. W dokumentach tych znajduje się również kopia świadectwa ukończenia klasy 7 przez Ludmiłę Bilską, k. 195.

²¹ Tamże, spr. 72.

²² Tamże, spr. 199, k. 30.

²³ Tamże, spr. 139 (Особова справа Людмили Більської).

*jestem narodowości ukraińskiej*²⁴. Nie określa jednak swej narodowości, ani w tym liście, ani w żadnym innym dokumencie osobistym. Podczas prowadzonej w czerwcu 1997 roku kwerendy w Bibliotece im. Symona Petlury w Paryżu uzyskałem od jej pracownika, byłego żołnierza petlurowskiego, informację, że Olga Bilaska była polskiego pochodzenia²⁵. Nie daje się jednak tego potwierdzić na podstawie analizy wspomnianych materiałów archiwalnych. Obydwoje jej rodzice byli bowiem wyznania prawosławnego i takiegoż wyznania była sama Olga i jej siostra Ludmiła. Wprawdzie w gimnazjum pojawiały się osoby wyznania rzymskokatolickiego, np. w roku szkolnym 1896, kiedy to Olga była w klasie trzeciej, na 211 uczennic dwie były wyznania rzymskokatolickiego, cztery luteranśkiego, dwie staroobrzędowego, 53 mojżeszowego, a 150 prawosławnego²⁶. W całym ponad dwudziestotysięcznym mieście żyło w tamtych latach prawie 200 osób wyznania rzymskokatolickiego²⁷. Być może w dalszej rodzinie Olgi Bilaskiej mogły być osoby polskiego pochodzenia, na przykład ze strony matki.

Przywołane tu dokumenty z czernihowskiego archiwum są niezwykle ważne dla uzupełnienia biogramu Olgi z Bilskich Petlury o informacje dotychczas nieznanne, i to nieznanne nawet autorom publikacji *Симон Петлюра та його родина* [Symon Petlura i jego rodzina]²⁸ wydanej w Kijowie w 1996 roku na podstawie materiałów zgromadzonych w Bibliotece im. Symona Petlury w Paryżu oraz w

²⁴ Cyt. za T. Kivšar, Ольга Петлюра в політичному ..., s. 171 (List O. Petlury do N. Siropolko, koniec czerwca 1924, wysłany z Warszawy. Oryginał znajduje się w zbiorach autorki wymienionego artykułu).

²⁵ Zapiska w zbiorach autora.

²⁶ ДАЧО, фонд 1436, оп. 1, spr. 33, к. 21.

²⁷ Dokładną statystyką wyznaniową ludności miasta Pryłuki dysponujemy za rok 1902. Mieszkało tam wówczas 16 417 prawosławnych, 5012 wyznania mojżeszowego, 182 rzymskokatolików i 81 luteranów, zob. ДАЧО, фонд 1436, оп. 1, spr. 49, к. 45.

²⁸ Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя Його трагічної загибелі. Документи і матеріали, упорядкування та предмова В. Михальчука, Київ, 1996.

kijowskim Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Rządu Ukrainy²⁹.

Olga Bilka po ukończeniu gimnazjum wyjechała do Kijowa, gdzie zamierzała podjąć dalszą naukę na Wyższych Kursach Nauczycielskich, ale z powodu braku środków finansowych podjęła tam pracę w prywatnym gimnazjum. Pewnego razu w 1908 roku będąc z wizytą u swych krewnych, poznała Symona Petlurę. Znajomość przybrała cechy trwałości i w 1910 roku Olga zdecydowała się pojechać do niego do Moskwy, gdzie Symon Petlura redagował wspólnie z Ołeksandrem Salikowskim rosyjskojęzyczne czasopismo „Українська жизнь” [Ukraińskie życie], a Olga podjęła tam pracę jako guwernantka. Tam też zaszła w ciążę i gdy miała rodzić wróciła do krewnych do Kijowa, gdzie 25 października 1911 roku urodziła córkę, dla której z mężem wybrali imię Łarysa (Łesia)³⁰. Następnie z dzieckiem wyjechała do Pryluk do swej matki. Po kilku miesiącach powróciła do Moskwy zabierając ze sobą matkę. Wynajmowały mieszkanie w 2. Zaułku Wołkońskim w budynku pod nr 3³¹. W Moskwie Łarysa została 23 września (6 października) 1912 roku ochrzczona w cerkwi pw. Życiodajnej Trójcy Świętej (Żiwonaczalnoji). Jej rodzicami chrzestnymi byli Stepan Trofimenko mieszczanin z guberni woroneskiej oraz Aleksandra Iwanowna, czyli babcia Łesi. Informacja ta jest ważna także dlatego, że dzięki niej wiemy, iż matka Ołgi w tym czasie jeszcze żyła. Kiedy zmarła, nie wiadomo, ale prawdopodobnie stało się to przed 1915 rokiem, gdyż nie występuje później w spisie mieszkańców wspomnianego budynku w 2. Zaułku Wołkońskim, a w mieszkaniu zameldowana jest wyłącznie Olga Bilka³².

²⁹ Zob. Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Київ. Przede wszystkim фонд 3696.

³⁰ S. Stępień, Symon Petlura – życie i działalność, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1996, t. 3, s. 31.

³¹ Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному ..., s. 171.

³² Informacje te ustaliła Taisja Kiwszar na podstawie wydawanego corocznie w Moskwie informatora ze spisem i adresami mieszkańców pt. Вся Москва. Zob. Т. Ківшар, Ольга Петлюра в політичному ..., s. 164.

Gdy wybuchła I wojna światowa i Symonowi groziła mobilizacja oraz wysłanie na front w niewiadomym kierunku, zdecydował się wstąpić do organizacji o charakterze charytatywnym pracującej na potrzeby frontu, której członkowie traktowani byli jak żołnierze. Otrzymał przydział na front północno-zachodni do Mińska. Wówczas to, w trosce o to, że gdyby przypadkiem zginął i Olga pozostała jako panna z dzieckiem bez zabezpieczenia materialnego, oboje zdecydowali się na legalizację swojego małżeństwa, czyli zawarcie ślubu cerkiewnego. Olga jako wdowa po żołnierzu miałaby bowiem prawo do opieki ze strony państwa. Ślub miał miejsce 3 (18) stycznia 1915 roku w cerkwi Preobrażeńskiej (pw. Przemienienia Pańskiego) w podmoskiewskiej wsi Lubierce. Młodym małżonkom udzielił go ks. Siergiej Chołmnogorow, który odnotował w księdze zaślubin, że związek małżeński zawarli: *mieszczanin miasta Połtawa Symon Wasilewicz Petlura, wyznania prawosławnego, pierwszy ślub, 35 lat; wziął za żonę guwernantkę Olę Afanasjewnę Bilską, wyznania prawosławnego, pierwszy ślub, 30 lat*³³.

Niestety, dokument ten także nie zawiera daty i miejsca urodzenia Olgi Bilskiej. Sugeruje on jednak, podobnie jak wspomniane wcześniej akta gimnazjalne, że urodziła się ona w 1884, a nie w 1885 r. W Rosji we wszystkich dokumentach urzędowych podawano bowiem pełny wiek danej osoby. Olga Bilka w dniu ślubu 3 stycznia 1915 roku miałaby pełne 30 lat, tylko wtedy, gdyby urodziła się roku 1884.

Przy tej okazji warto sprostować także błędną informację, podaną zarówno we wspomnianej publikacji *Симон Петлюра та його родина*, jak i w wielu innych pracach dotyczących Symona i Olgi Petlurów, a mianowicie, że zawarli oni w Moskwie w 1910 roku, czyli rok przed urodzeniem córki Łesi, ślub cywilny³⁴. Nie jest to prawdą, gdyż śluby cywilne (ros. гражданский брак) wprowadzono w Rosji

³³ Oryginał świadectwa ślubu zachował się w Bibliotece im. Symona Petlury w Paryżu, a jego reprodukcję zamieszono w publikacji *Симон Петлюра та його родина...*, s. 76.

³⁴ Zob. *Симон Петлюра та його родина...*, s. 103.

dopiero po rewolucji październikowej dekretem Rady Komisarzy Ludowych z 18.XII.1917 roku. Wcześniej w Rosji carskiej pewien wyjątek istniał tylko w stosunku do staroobrzędowców, którzy po zawarciu ślubu w swej cerkwi staroobrzędowej, czy też chrzcie tam dziecka, jako że byli przez państwo nieuznawani, zobowiązani byli do zgłoszenia tego w miejscowym urzędzie administracyjnym i dopiero wówczas taki akt nabierał mocy prawnej. Wszyscy inni musieli urodzenie dziecka, ślub czy zgon sankcjonować w którymś z uznanych w Rosji związków wyznaniowych. Dokument wyznaniowy był jedynym oficjalnym dokumentem respektowanym przez państwo. Nawet Włodzimierz Lenin, aby uprawomocnić związek małżeński z Nadieżdą Krupską wziął ślub cerkiewny.

Późniejsze losy Olgi i jej córki Łesi uzależnione były od funkcji publicznych i losów osobistych jej męża. Na początku 1917 roku Olga zdecydowała się opuścić Moskwę i przyjechała z córką do Mińska, gdzie zamieszkała wspólnie z mężem. Gdy jednak ten wziął udział w zorganizowanym w stolicy Ukrainy w dniach 18–21 maja 1917 roku Pierwszym Ukraińskim Zjeździe Wojskowym, na którym został wybrany przewodniczącym Ukraińskiego Generalnego Wojskowego Komitetu i do Mińska już nie powrócił, wyjechała do niego do Kijowa. Przyjechała tam z córką na początku czerwca 1917 roku i zamieszkała w służbowym mieszkaniu Symona, przydzielonym mu w hotelu „Praha” na ulicy Włodzimierskiej, niedaleko Muzeum Pedagogicznego, w którym urzędowała Ukraińska Centralna Rada³⁵. W stolicy Ukrainy Olga z córką pozostała nawet wtedy, gdy Petlura zmuszony był opuścić miasto. Nie mogąc nadal mieszkać we wspomnianym hotelu, przenieśli się do znajomych, u których w trosce o bezpieczeństwo Olga występowała pod zmienionym nazwiskiem. Wiosną 1919 roku, wobec zagrożenia miasta przez wojska bolszewickie opuściła z córką Kijów i przez parę miesięcy przemieszczały się one wraz z cofającymi się na zachód oddziałami ukraińskiej armii. Wczesną jesienią Petlura w trosce o bezpieczeństwo rodziny nakłonił żonę, aby wraz z grupą innych ukraińskich

³⁵ Tamże, s. 106.

emigrantów wyjechała do czeskiej Pragi. Tam Łesia rozpoczęła naukę w czeskiej szkole początkowej. W 1921 roku Olga z Łesią na krótko odwiedziły Symona Petlurę rezydującego wówczas w Tarnowie, ale po kilku tygodniach powróciły do Pragi³⁶. Dopiero w połowie 1922 roku przyjechały do Warszawy, gdzie Ataman Główny, dzięki pomocy Henryka Józewskiego, zamieszkał już wcześniej, choć anonimowo³⁷. Mieszkanie przy ulicy Mokotowskiej 5 udostępnił mu kijowianin były działacz Polskiej Organizacji Wojskowej, adwokat Włodzimierz Redlich³⁸. W Warszawie Łesia poszła do polskiego gimnazjum, a Olga prowadziła dom³⁹. Obie przy pomocy żony Józewskiego, Julii z Bolewskich, uczyły się języka francuskiego, gdyż od pewnego czasu było wiadomo, że do Paryża przeniesie się część rządu emigracyjnego i tam wyjedzie Ataman Główny. Petlura opuścił Warszawę 31 grudnia 1923 roku i po kilkumiesięcznych pobytach na Węgrzech oraz w Szwajcarii, 16 października 1924 roku dotarł do Paryża⁴⁰. Olga zaś z córką pozostały w Warszawie gdyż Łesia chciała tam ukończyć trzecią klasę gimnazjalną. Po zakończeniu roku szkolnego, uzyskaniu za pośrednictwem polskiej administracji francuskiej wizy i uporządkowaniu spraw osobistych, żona Petlury razem z córką wyjechały do Paryża, gdzie dotarły 21 sierpnia 1925 roku. W związku z przybyciem rodziny, Petlura wynajął nowe, skromne dwupokojowe mieszkanie przy ul. Thénarda 7, niedaleko Sorbony, w V dzielnicy Paryża (zwanej Łacińską)⁴¹. Wkrótce jednak, ze

³⁶ Симон Петлюра та його родина..., s. 112.

³⁷ S. Stepień, Symon Petlura..., s. 55.

³⁸ R. Szagała, E. Wiszka, Ukraińcy w Warszawie, Toruń–Warszawa, 2010, s. 465.

³⁹ Г. Юзевський, Замість щоденника, переклад Ю. Васейко, Луцьк, 2017, s. 121.

⁴⁰ Archives de la Préfecture de Police, Paris, sygn. 276 657, teczka 76657, akta nr B9 2024 192, brak pag.

⁴¹ Tamże. W literaturze spotkać można także informację, że ze względów bezpieczeństwa Olga z córką zamieszkały w oddzielnym mieszkaniu przy ul. Gay Lussac.

względów bezpieczeństwa Olga z córką zamieszkały w oddzielnym mieszkaniu przy ul. Gaya Lussaca.

1 września 1925 roku Łesia rozpoczęła naukę w czwartej klasie paryskiego żeńskiego renomowanego Liceum Fénelon (Lycée Fénelon). Wykazywała duże talenty językowe, a także malarskie i poetyckie. Spokojne, choć dość ubogie, życie rodzinne Petlurów nagle przerwało zabójstwo Atamana Głównego, dokonane 25 maja 1926 roku przez zamachowca Srolema Szwarzbarda, który swój czyn motywował rzekomą odpowiedzialnością Symona Petlury za pogromy ludności żydowskiej na Ukrainie przez wojska, którymi dowodził podczas walki o niepodległość⁴². Pogrzeb Atamana, a następnie brutalna i kłamliwa nagonka na jego osobę podczas procesu zabójcy, silnie odbiły się na zdrowiu jego żony i córki⁴³.

Z okresu paryskiego mamy jedyny, jak dotąd, dokument z dokładną datą urodzenia Olgi z Bilskich Petlury. Jest to wydany w 1928 roku przez Prefekturę Policji „Certyfikat indentyfikacyjny” (Certificat d'Identite), coś w rodzaju dowodu osobistego lub paszportu, w którym wpisano datę urodzenia, ale ostatnia cyfra roku, ręcznie jest wpisana tak, że może być zarówno 5, jak i 6. Analiza występujących w dokumencie innych cyfr o nominale 6, jednak tę ostatnią wyklucza. Tak więc na podstawie tego dokumentu oraz podawanego w dokumentach szkolnych i akcie ślubu wieku należałoby przyjąć, że Olga z Bilskich Petlura urodziła się 23 grudnia

⁴² Obszernie pisze o tym m.in. ukraiński historyk Serhij Łytwyn w swej książce o Atamanie Symonie Petlurze, zob. С. Литвин, Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну, Київ, 2018, s. 479-526; zob. także: А. Яковлів, Париска трагедія 25 травня 1926 року. До процесу Шварцбарда, Раруž 1927 (publikacja ta została potem przedrukowana w pracy zbiorowej pt. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926), Прага, 1930, s. 228-258; М. Шаповал, Про смерть Петлюри, „Календар Українського Робітничого Союзу”, Скрантон 1929, s. 46-79; Ю. Кульчицький, Симон Петлюра і погроми, [w:] Симон Петлюра. Збірник Науково-студійної конференції в Парижі (травень 1976): статті, замітки, матеріали, ред. В. Косик, Мюнхен–Париж, 1980, s. 137-159 Т. Hunczak, Simon Petlura et les Juifs, Paris, 1987.

⁴³ Симон Петлюра та його родина..., s. 121-123.

1884 roku, ale nie można też całkowicie wykluczyć roku 1885, jaki wypisano na jej mogile. Notabene w dokumentach francuskich podawała ona nazwisko rodowe Bielska⁴⁴.

Wspomniany dokument identyfikacyjny z 1928 roku potwierdza także uzyskanie wizy wjazdowej do Polski i jej pobyt wraz z córką w Warszawie. Olga przyjechała tam w lipcu tegoż roku w związku z chorobą (częste krwotoki i omdlenia). Choroba okazała się niegroźna i po krótkim leczeniu zdecydowały się na powrót do Paryża. Po drodze odwiedziły rodzinę Siropołków w Pradze⁴⁵. Życie jednak nie oszczędzało Olgi. Wkrótce, pod koniec 1929 roku, Łesia zachorowała na gruźlicę. Była wówczas w ostatniej klasie gimnazjalnej. Konieczne okazało się leczenie sanatoryjne. Dzięki pomocy finansowej przyjaciół obie wyjechały w marcu 1930 roku do znanego we Francji sanatorium w Cambo-les-Bains. Miejscowości położonej nad morzem, w francuskiej części kraju Basków. Po początkowym okresie leczenia Łesia poczuła się na tyle dobrze, że pod koniec wiosny 1931 roku udało się jej eksternistycznie zdać egzamin maturalny⁴⁶. Będąc cały czas pod opieką lekarską zdecydowała się na podjęcie studiów na Wydziale Literatury Uniwersytetu w Bordeaux. Wybór tego uniwersytetu wynikał z faktu, że znajdował się od niedalekiej odległości od Cambo-les-Bains i miał z nim dobre połączenie kolejowe. Było to istotne dlatego, że Łesia była zobowiązana co dwa miesiące zgłaszać się na kontrolę lekarską do sanatorium⁴⁷. Studia rozpoczęła z początkiem roku akademickiego 1933/1934. Olga z córką zamieszkała wówczas w Pessac, małej miejscowości w pobliżu Bordeaux. Łesia z sukcesem ukończyła pierwszy rok studiów i rozpoczęła drugi, ale wiosną 1935 roku stan jej zdrowia znów się pogorszył. Olga zmuszona była ponownie wyjechać z córką do sanatorium. Mimo

⁴⁴ Bibliothèque Ukrainienne Symon Petlura à Paris, dokument: Certificat d'Identite, npag.

⁴⁵ Симон Петлюра та його родина..., s. 129.

⁴⁶ Тамże, s. 127.

⁴⁷ Симон Петлюра та його родина..., Симон Петлюра та його родина..., Симон Петлюра та його родина..., s. 130.

intensywnego wieloletniego leczenia, Łesia zmarła w sanatorium Cambo-les-Bains 6 listopada 1941 roku. Została pochowana na miejscowym cmentarzu. Olga zaś powróciła do dawnego mieszkania w Paryżu. 28 listopada 1942 roku udało się jej przenieść ciało córki i pochować we wspólnym grobie obok ojca na cmentarzu Montparnasse⁴⁸. Żyła bardzo skromnie, finansowo wspomagali ją ukraińscy i polscy przyjaciele, a także siostrzeniec jej męża Stepan Skrypnyk, ówczesny poseł na Sejm RP, współpracownik wojewody wołyńskiego Henryka Józewskiego.

Olga z Bilskich Petlura zmarła 23 listopada 1959 roku i została pochowana we wspólnym grobie, obok męża i córki, na cmentarzu Montparnasse w Paryżu⁴⁹. Jej życiorys pozostawia wiele niewiadomych. Warto podkreślić, że wiarygodnej daty i miejsca urodzenia Olgi Petlury z Bilskich nie ma także w materiałach znajdujących się w Archiwum Prefektury Policji w Paryżu (Archives de la Préfecture de Police de Paris) w dziale „Renseignements généraux”⁵⁰. W odniesieniu do żony Atamana Głównego Olgi Petlury mamy tam tylko ogólne informacje dotyczące miejsca zamieszkania w Paryżu, reakcji na proces męża oraz kontaktów z przedstawicielem ukraińskiej emigracji. Właściwie po zakończeniu procesu Szwarzbarda Olga Petlura przestała być przedmiotem zainteresowania francuskiej policji politycznej.

Reasumując powyższe rozważania należy stwierdzić, że przed historykami wciąż stoi potrzeba dalszych poszukiwań archiwalnych dotyczących zarówno samej Olgi z Bilskich Petlury, jak i jej rodziców. Odnalezienie metryki chrztu Olgi z pewnością może być źródłem informacji nie tylko o niej samej, ale także o rodzicach, ich wieku, pochodzeniu, znajomych lub kuzynach, np. rodzicach chrzestnych. Wszystko to znacząco rozszerzałoby naszą wiedzę o Oldze z Bilskich, żonie Atamana Głównego Symona Petlury.

⁴⁸ Tamże, s. 135.

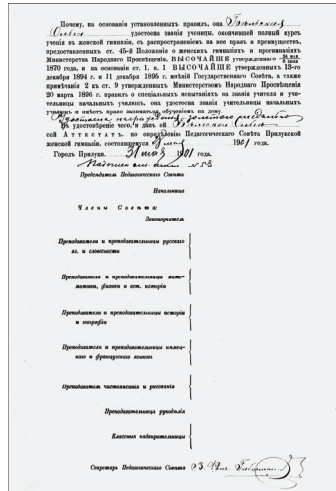
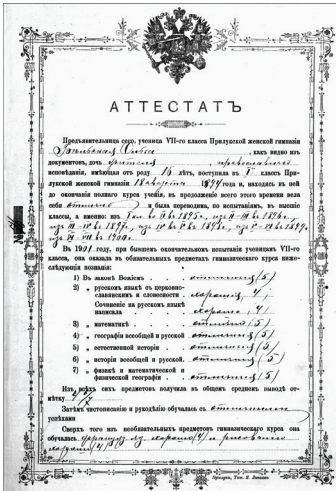
⁴⁹ [Nekrologi] „Свобода” [New York] 27 XI 1959, № 229, s. 3.

⁵⁰ Co można tłumaczyć jako wydział poszukiwań ogólnych, czyli tajny wywiad wewnętrzny.

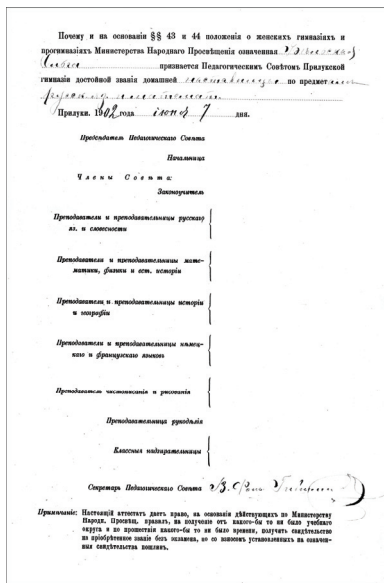
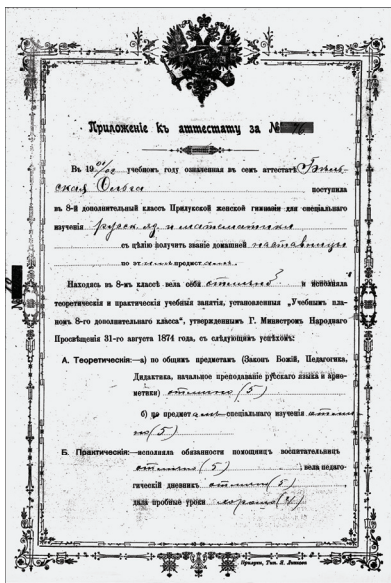
Иллюстрации

Gimnazjum Żeńskie w Prylukach, które ukończyły siostry Olga i Ludmiła Bilskie / Прилуцька жіноча гімназія, яку закінчили сестри Ольга та Людмила Більські. Колекція Прилуцького районного історико-краєзнавчого музею

2. Świadectwo maturalne Olgi Bilskiej / Атестат Ольги Більської про складення іспитів і здобуття повної середньої освіти ДАЧО, фонд 1436, оп. 1, спр. 42, арк. 99-99 зв.

3. Dodatek do śświadcstwa gimnazjalnego poświadczający, że Olga Bil'ska ukończyła 8 klasę / Додаток до аттестату про закінчення 8-го додаткового класу гімназії
ДАЧО, фонд 1436, оп. 1, спр. 42, арк. 176-176 зв.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

По указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА,
изъ Московской Духовной Консисторіи выдано сіе въ томъ,
что въ метрической книгѣ Московской уез-
да Арестранненской, села Любе-
рицкыя церкви, тысяча сѣмьсотъ пят-
нацатая года, № 3, писано: Анваря
вѣснанадцатого числа женился:
управляющій герцога Натанъ Симоновичъ
Васильевъ Петлюра, правнани-
ко въпроснопольданіе первинъ бракъомъ;
35 лѣтъ; взявъ за себя домашнюю маста-
киню Ольгу Арканасовну Бильскую
бракославное въпроснопольданіе, первинъ
бракъомъ; 30 лѣтъ;

20502

вѣнчалъ священникъ Сергій Комисаровъ
съ и причетомъ

Причитающійся гербовый сборъ уплаченъ Октябръ
7 дня 1915 года.

Членъ Консисторіи Самуилъ Ивановичъ Рудковскій

 Секретарь И. В. Васильевъ

За Арестранненск. уезду

4. Świadcstwo ślubu Olgi Bilskiej i Symona Petlury z dnia 7.X.1915 t. /
Свідощтво шлюбу Ольги Бильської з Симоном Петлюрою
з дня 7.X.1915 р.

Репродукція з Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя Його трагічної загибелі. Документи і матеріали, Київ 1996, с. 76.

5. Olga Petlura z córka Łesia / Ольга Петлюра з донькою Лесею.
Поч. 20-х років XX ст.
Колекція ПВІН

6. Larysa Petlura. Fotografia z końca lat dwudziestych XX w. /
Лариса Петлюра. Світлина з кінця 20-х років XX ст.
Колекція ПВІН

7. Olga Petlura. Fotografia z końca lat dwudziestych XX w. /
Ольга Петлюра. Світлина з кінця 20-х років XX ст.
Колекція ПВІН

Ян Яцек Бруський
(Ягеллонський університет, Краків),
Оля Гнатюк
(Варшавський університет, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»),
Маріуш Коженювський
(Університет Марії Кюрі-Склодовської, Люблін)
Jan Jacek Bruski
(Uniwersytet Jagielloński w Krakowie),
Ola Hnatiuk
(Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Narodowy
"Akademia Kijowsko-Mohylańska"),
Mariusz Korzeniowski
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)

**«Українська революція стала явищем окремим
від революції російської».**

Меморіал Романа Кноля від 1(14) грудня 1917 р.

**"Rewolucja ukraińska przybrała charakter od
rewolucji rosyjskiej odrębny".**

Memoriał Romana Knolla z 1(14) grudnia 1917 r.

Документ, пропонований увазі читача підготував чільний діяч Польського демократичного централу на Русі (ПДЦ), киянин Роман Кноль (Roman Knoll, 1888–1946)¹. До Першої світової війни Кноль був студентським діячем польського національного

¹ Про цю постать найбільш широко пише Генрик Бартошевич. Bartoszewicz H. Roman Knoll. Polityk i dyplomata. Warszawa 2018. Див. також Knoll Roman // Polski słownik biograficzny. T. XIII. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967–1968. S. 130-131.

руху. Після Лютневої революції як активний учасник політичного і громадського життя поляків Кноль взяв участь у першому з'їзді польських організацій, що відбувся у Києві в червні 1917 р. Під час цього з'їзду дійшло до зіткнення представників націонал-демократії та представників демократичного табору, внаслідок чого виник Польський демократичний централ, членом якого став Роман Кноль. Невдовзі ПДЦ довелося відіграти помітну роль в адміністративних структурах Української Народної Республіки. Члени Централу позитивно ставились до українського прагнення до незалежності, тому співпраця з Українською Центральною Радою (УЦР) була природним продовженням їхньої попередньої активності. Українофільство членів Централу спиралося передовсім на антиросійській (антиімперській) настанові.

Роман Кноль аж до пізньої осені 1917 року керував загальною канцелярією в Секретарстві у польських справах та був заступником секретаря, Мечислава Міцкевича. Після проголошення III Універсалу УЦР, коли всі польські середовища Наддніпрянщини опротестували ту його частину, яка стосувалася аграрної політики, Роман Кноль пішов у відставку. Наприкінці листопада він покинув Київ і планував дістатися до Варшави з метою встановити контакти з польськими політичними організаціями. Саме в цей час він опрацював доповідну записку (меморіал), адресовану представникам польської влади у Варшаві. Цей меморіал є найпроникливішим з відомих на сьогодні документів, що віддзеркалює погляди прихильників табору Пiлсудського і, водночас, – аналізом подій на Наддніпрянщині. Роман Кноль наголошує у своїй записці на окремішності української та російської революції. Якщо до російської революції він ставиться вкрай критично, вважаючи її проявом „політики на внутрішнє знищення”, то в українській революції він вбачав конструктивні елементи. Меморіал Кноля засвідчує принципову підтримку польськими демократами українських самостійницьких прагнень. Радикальні соціальні гасла УЦР він вважав лише фасадом, необхідним для успіху політичних домагань. Особливу увагу у документі привертає погляд Кноля, що основною умовою майбутньої

безпеки незалежної Польщі є "поділ бувшої російської держави на окремі національні держави, передовсім на північ та південь, Росію та Україну".

Основною метою меморіалу Кноля було отримання відповіді про наміри уряду Регенційної Ради Польського Королівства щодо Української Народної Республіки та представлення аргументів польських демократичних середовищ, які мали б схилити Раду до співпраці з українцями. Невідомо, чи цей документ потрапив до адресата. Можна сумніватися в тому, що автору вдалося тоді добратися до Варшави. Натомість знаємо, що Роман Кноль аж до кінця квітня перебував у Петрограді, де виконував обов'язки І секретаря представництва Регенційної Ради.

У відродженій Польщі Кноль став одним з найвпливовіших дипломатів. Сферою його компетенцій спочатку були українські справи. Саме він як експерт формулював основи польської політики щодо України, був учасником переговорів, які закінчилися підписанням союзу Пилсудський-Петлюра. Під час Ризької мирної конференції він був генеральним секретарем польської делегації. У 1920-ті роки Роман Кноль разом з Тадеушем Голувком та Тадеушем Шецлем став співорганізатором прометейського руху, який об'єднував діячів антирадянської неросійської еміграції.

Переклад здійснено Олею Гнатюк з польського оригіналу, який зберігається в Державному архіві нових актів (Archiwum Akt Nowych) у Варшаві в Колекції Романа Кноля. Документ не був досі публікований, хоча він згадувався у працях деяких істориків, зокрема Яна Писулінського та Генрика Бартошевича².

Текст перекладу розбито на коротші речення та абзаци згідно з логікою викладу. Всі необхідні смислові доповнення позначено квадратними дужками. Очевидні помилки (описки) виправлено. Непослідовність у написанні великої літери в назвах уніфіковано

² Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Wrocław, 2004. S. 53–54; Bartoszewicz H. Roman Knoll. S. 28–29.

(зокрема, застосовано: Польська держава, Польський уряд, Польські демократи як синонім Польського демократичного централу, Українська революція, Українська держава, тощо). Збережено натомість назву, що використовує автор записки – Генеральне секретарство у польських справах, хоч у дійсності йдеться про Генеральне секретарство міжнаціональних справ, у складі якого існувало окреме секретарство у польських справах, яке очолював Товариш Генерального секретаря від поляків.

На аркушах машинопису інформаційної записки Романа Кнолля є численні підкреслення червоним і синім кольором, які в перекладі позначені відповідно: ^a--^a та ^б--^б. Перелік українських соціалістичних партій означено синім олівцем номерами 1–3, чергову, не-соціалістичну партію н-р (самостійників) означено червоним олівцем номером 4. В одному випадку на полях при позначеному червоним олівцем фрагменті поставлено знаки запитання, що в опублікованому тексті передається: ^в--^в. Крім того, в лівому верхньому розі першого аркуша записки дописано червоним олівцем дату “14.XII”. Інші дописки чи позначки відсутні.

Записки про українське питання

Після падіння російського царату серед живих сил російської революції український рух начебто не грав найменшої ролі, не беручи участі в поділі ні центральної, ні місцевої влади, не впливаючи навіть опосередковано на становлення нового порядку на території, на якій проживає український народ. Ця ж територія була ареною подальших подій на такому ж рівні, що й інші місцевості давньої імперії. Українці засновували власні “виконавчі комітети громадських організацій” та “ради робітничих та солдатських депутатів”. Створена невдовзі Українська [Центральна] Рада працювала на окраїнах революції, передовсім присвячуючи увагу організаційній роботі і не виступаючи з публічними заявами. Однак цей стан був недовготривалим. ^бЗі швидкістю, що вражала російських централістів український дух

зростав і вже в травні набрав серйозних масштабів. У червні прийшов момент, коли петербурзький уряд був примушений капітулювати перед Радою, визнаючи створений нею орган – Генеральний секретаріат – своїм представництвом в Україні^б. Опір місцевих російських і єврейських соціалістів та „кадетів”,^а як і обмеження щодо територіальних меж та сфери повноважень, що російський уряд ставив владі Секретаріату, не витримали тиску українського національного руху^а. Після цих двох перших етапів його розвитку: створення Центральної Ради та визнання Генерального Секретаріату російським урядом, настав^б третій етап, тісно пов’язаний з більшовицьким переворотом у Петербурзі, який завершився тріумфальним проголошенням Української [народної] республіки^б. За весь період перевороту керівні українські органи маневрували між двома [російськими] таборами – тим що падав, і тим що народжувався, – міняючи свою позицію іноді й кілька разів протягом дня, і між тим нарощуючи свої сили. ^аУ зручний момент, раніше допомігши “більшовикам” повалити сили, що залишалися вірними Тимчасовому урядові, українські органи взяли владу в свої руки^а. Проголошуючи широкі соціальні реформи, що подеколи суперечили їхнім реальним намірам, українські органи зуміли з допомогою демагогії повернути на свій бік маси і перемогти “більшовиків” на Україні. ^бУкраїнська республіка негайно приступила до опанування державного апарату^б, залишаючи питання федерації з іншими “республіками Росії” ad feliciora tempora [на кращі часи], і лише для desogum [для вигляду] не відмовляючись від участі у всеросійській Конституанті. [Тим часом Центральна рада] ^боголосила вибори до Української Конституанти та висловила за повний суверенітет, як у внутрішніх, так і в зовнішніх справах^б. ^аГенеральний секретаріат став урядом^а. ^бОсвіта, юриспруденція, внутрішні справи, військо, шляхи сполучення, постачання, сільське господарство, промисловість і торгівля перейшли в українські руки^б. ^аФінанси та закордонні справи почали формуватися^а. Висилаючи з України російські війська та стягуючи українські, не допускаючи вивезення з України збіжжя і продуктів хар-

чування, що поставило північ Росії перед загрозою голоду, Українська республіка створює собі матеріальні умови для [успішного] проведення своїх вимог та подолання будь-якого спротиву.

Йдучи в цьому напрямку, ^бУкраїнська революція стала явищем окремим від революції російської^б. Випередивши її спочатку у соціальному значенні, досягла кульмінаційного пункту водночас з “більшовицьким” переворотом, і згодом, коли Росія далі проводила політику на внутрішнє знищення, Україна пішла шляхом конструктивної роботи. На сьогоднішній день, якщо не трапляться непередбачувані повороти, можна вже сказати, що [Україна] і надалі йтиме шляхом організаційного зміцнення та відмови від демагогічних лозунгів задля реального будівництва державних структур. Ймовірно, ^бУкраїна поправішає^б, фактично вона вже поправішала, хоч влада наразі знаходиться в руках соціалістів. У часи правління міщансько-соціалістичної коаліції в Росії, Українська Рада була для російських соціалістів прикладом органу, набагато радикальнішого [у своїй соціальній програмі], позаяк, за винятком її голови, проф. Грушевського, кількох українських націоналістів-революціонерів та представника Польської демократичної централі, весь її склад у числі 50 депутатів був винятково соціалістичним. Натомість ^бмісцевим російським соціалістам у порівнянні з їхніми північними товаришами це менше подобалося^б. Вони у суперечках, що безнастанно між ними та українцями виникали, ^бдокоряли Раді, іноді в гострих словах, у шовінізмі, реакціонізмі та контрреволюційній настанові^б. Секрет у тому, що українці не проявили особливої чутливості щодо іменування; позаяк вже тоді назва “соціаліст” означала вищий моральний та громадський статус, всі українські партії, крім націоналістів-революціонерів (самостійників) назвали себе соціалістичними. В дійсності, тому, ^ахто обізнаний з українськими умовами, цілком ясно, що український народ, оскільки він не індустріалізований та немає традиції російської “общини”, – залишається дуже далеким від соціалізму^а. ^бОднак унаслідок того, що прошарки української інтелігенції дуже вузькі і обмежені до трудової інтелігенції^б, натомість шляхта та заможне

міщанство повністю денационалізоване, [український] народ ^бдуже чутливий до демократично-народних лозунгів^б. З одного боку, роздроблення земельних ділянок, та те, що селяни не мігрують до промислових центрів, з іншого – чужорідність землевласників, спричинюються до того, що аграрне питання (в сенсі парцеляції великої власності) стає питанням соціальним та національним водночас. З огляду на відсутність [політичної] культури та яскравий приклад різких проявів російської революції, народ радий був би вирішити це питання негайно та безоглядно. Саме тому ^апринцип скасування приватної власності для великих землевласників, проголошений у III універсалі, водночас з незалежністю України, був кроком назустріч очікуванням мас та зв'язав їх з українським національним рухом, репрезентованим Радою. Це, в свою чергу вплинуло на те, що подальший розвиток подій був залежним від селянства, яке ідеї соціалізації та націоналізації землі буде рішуче протиставлятися^а. ^бВсупереч соціалістам, селяни вимагатимуть поділу великої земельної власності, і труднощі, які при цьому виникатимуть приведуть до влади сили, які визнають необхідність деякої аграрної реформи, однак без катаклізмів та без шкоди для культури краю та його сільськогосподарського виробництва^б.

Це гороскопи на майбутнє, на той випадок, якщо Україна буде самостійно вирішувати свою долю. ^аНаразі за кермом стоять соціалісти^а, ^бякі поділяються на такі угруповання^б:

1. Соціалісти-федералісти. Це партія, яка поєднує в собі ^азлегка соціалізуючий лібералізм з ідеєю дійсного поєднання України як автономічної одиниці з Росією^а. Ця партія мала серйозний вплив у попередньому періоді розвитку українського руху, коли цей рух начебто був згодний з загальним ходом російської революції, у тому з її тогочасними лагідними та погідними настроями. З плином часу, відсутність державної ідеї, надто слабкий радикалізм та схильність до угоди вирішили, що ця партія стала менш популярною та менш впливає на поточну політику. Її члени, [Олександр] ^бШульгин^б та [Олександр] ^бЛотоцький^б вже подали у відставку з Генерального секретаріату.

2. Соціал-демократи. Це партія, яка не поділяється, на зразок російських соціал-демократів на “мінімалістів” та “максималістів”, ^автратила в ході розвитку Української революції будь-який зв’язок з російськими соціал-демократами^а. З-посеред них слід виділити талановитих і кмітливих політичних діячів, як [Володимира] ^бВинниченка^б і [Бориса] ^бМартоса^б, а також діяча на полі організації національних збройних сил [Симона] ^бПетлюру^б. Після кількамісячної боротьби з українськими есерами, об’єдналися з цією партією навколо III універсалу, що, зокрема в аграрному питанні вони вважали великою поступкою. ^аЦя партія здатна до організаційної роботи; їй притаманний глибокий патріотизм^а.

3. ^бСоціал-революціонери у своїй програмі наближені до російських соціал-революціонерів^б. ^аОднак саме в них найяскравіше національне, навіть націоналістичне забарвлення, а також бурхливий політичний та соціальний темперамент^а. ^бВ зламний момент Української революції вони були наймогутнішою партією^б. Більш помірковані її члени, як [Микола] ^аКовалевський^а, [Михайло] ^бСавченко-Більський^б працюють в Генеральному секретаріаті; натомість вибухова частина, як [Микита] ^аШаповал^а, відіграє роль ферменту, що впливає на маси.

4. Поза соціалістами стоїть партія н-р (самостійників), яка пов’язана з галицькими діячами, а ще більше – з національним рухом, що проявляється останнім часом у війську та в Лівобережній Україні як рух виразно анти-російський. Ця партія, в склад якої входить переважно інтелігенція та дрібні землевласники, ^акозаки з Полтавщини та Чернігівщини^а, дотепер не мала офіційного впливу на розвиток подій. ^бЩойно тепер, після того, як демагогічні гасла вичерпали свою силу впливу, вона висувається на перший план, зокрема, у сфері закордонної політики^б. Її член, ^аСулінський^а став повноваженою особою до мирних переговорів на румунському фронті.

Протягом останнього часу почало кристалізуватися ^аполітичне середовище, яке складається з людей, що лише після

революції перестали бути росіянами^а, на чолі з князем ^бКочубеєм^{б3}, [Павлом] ^бСкоропадським^б та проф. [Володимиром] ^бНауменком^б. В соціальних питаннях консервативна, у політичних питаннях взагалі не висловились.

Голова Ради проф. [Михайло] ^бГрушевський^б, хоч має високий моральний авторитет, є більше символом, ніж реальною політичною фігурою. Реальний політичний вплив він міг би здобути лише в випадку австрійської інтервенції. З-посеред неукраїнських партій російські соціалісти не відіграють серйозної ролі, вони готові на будь-які поступки. Подібно позбавлена значення ППС [Польська соціалістична партія], як „лівиця”, так і „[революційна] фракція”.

Польський націонал-демократичний табір та консерватисти, російські „кадети” та більшовики ніякої участі в українському русі не беруть. Натомість серйозні впливи мають ^бєврейські партії^б, переважно соціалісти, та ^аПольський демократичний централ^а, який має своє місце в Раді та тримає в своїх руках, через свого члена, ^аМечислава Міцкевича^а, Генеральний секретаріат у польських справах.

Польський політичний союз (незалежники), що працював в Україні у підпіллі, завжди висловлювався у підтримку українського руху. Заснований з його ініціативи після російської революції Демократичний союз з філіями по всій території України висловив свою позицію в своїй програмі та намагався схилити до цього польське суспільство. Врешті-решт, Демократичний централ, що виник за його справою після остаточного розриву з Націонал-демократами під час 3'їзду поляків у Києві в червні цього року, на чолі з п. ^аЕвг[еніушем] Старчевським^а, що об'єднує Демократичний союз з низкою інших угруповань, негайно після створення втілив цю ідеологію в життя та негайно налагодив зв'язок з українським рухом і здобув представництво в ^бЦентральній раді^б, де його представник, п. ^бВалерій Рудниць-

³ Йдеться мабуть про ад'ютанта Павла Скоропадського Василя Кочубея, який однак не походив із князівської лінії роду Кочубеїв.

кий^б, відіграв серйозну роль. Демократичний централ призначив також посадовців у Секретарстві в польських справах. ^аДіяльність Польських демократів мала вирішальний вплив на позицію неукраїнських партій та на визнання Секретаріату Російським [тимчасовим] урядом^а. У подальшому розвитку подій Демократичний централ безупинно впливає на різні прояви національного самовизначення України, ^бпроголошуючи гасло безумовної самостійності, не пов'язаної з Росією ніякими зв'язками як реальну вимогу^б. ^аВодночас, Польські демократи вибороли для польського населення в Україні повну національну автономію та втілили її в життя^а. ^бВони ініціювали в Центральній раді боротьбу з анархією та всіляко захищали польські інтереси^б. ^аПроголошений в III універсалі принцип скасування великої земельної власності Польський демократичний централ визнав замахом на інтереси польського народу та рішуче опротестував його в Раді. Централ також підписав, спільно з іншими польським угрупованнями та організаціями, протест, підсилений тим, що п. [Валерій] Рудницький та п. [Мечислав] Міцкевич подали у відставку, відповідно з Ради та Генерального секретаріату. Ті обставини примусили український уряд модифікувати свій підхід та дати пояснення, що послабили від'ємне значення Універсалу^а. Зокрема, стверджувалось, що з вирішенням аграрного питання слід стриматись до часу скликання всеукраїнської конституанти, і тому право власності до того часу не може порушуватись, а також, що двори, садиби, сади, як і промислові заклади (млини, цукрові та горілчані заводи) мають залишитися в руках дотеперішніх власників. Демократичний централ трактував подання у відставку своїх представників як форму протесту, не як зміну політичної лінії. ^бСаме тому на своє місце в Раді Демократичний централ призначив п. [Юліана] Почентовського, натомість після одностайного відхилення відставки п. [Мечислава] Міцкевича доручив йому і надалі працювати в Секретарстві у польських справах^б. Крім нього, в Генеральному секретарстві у польських справах працює ціла низка демократів, ^аз проф. [Станіславом] Каліновським^а, ^ап. Зеноном Петкевичем^а, ^ап. [Валерієм] Рудниць-

ким та п. Я[ном] Старчевським на чолі^а. Таким чином ^бЦентрал^б і далі керує справою захисту польських інтересів в Україні, ^ба також зберігає реальний вплив на життя Української республіки та її політику^б, підкреслюючи свою позицію, яке натепер можна представити такими постулатами:

1. ^аПольський демократичний централ в Україні визнає повну незалежність Української республіки та принципово протиставляється будь-яким федеративним зв'язкам України та Росії, не маючи на меті впливати на її стосунки з іншими сусідніми потугами та визнає цілком виправданими претензії України на територію Донецького вугільного регіону, де українське населення складає переважну більшість^а.

2. ^бПДЦ вважає будь-які формульовані українською стороною претензії на Холмщину чи її частину недопустимими і такими, що є зазіханням на суверенність Польської держави, і таким спробам, якщо вони матимуть місце, буде безоглядно чинити спротив, беручи до уваги лише можливу моральну та матеріальну опіку над вигнаними з Холмщини українцями, які рішуче притримувалися б національної української позиції^б.

3. ^аПДЦ вважає всі застереження України щодо долі сусідніх територій, що знаходяться у володінні Австро-угорської держави нереальними, протидіє таким спробам, і у випадку схвалення таких – не бере їх до уваги^а.

4. ПДЦ визнає польську власність в Україні національним добром, тому захищатиме його з усією рішучістю, натомість III універсал в тій його частині, яка передбачує скасування власності – не визнає і рішуче проти нього протестує.

5. ПДЦ вимагає для польського населення в Україні якомога ширшої національно-культурної автономії.

6. ПДЦ активно підтримує державну та організаційну діяльність українського народу та всім серцем йому сприяє.

Такими постулатами можна більш-менш визначити теперішнє ставлення до українського питання одиною польської партії, що веде в цій ділянці активну політику. Можна висловити також припущення, що Партія національної роботи, яка має намір

також включитися до української політики, матиме подібну позицію. Християнська демократія, себто католицьке духовенство в Україні, має позицію тотожну з Партією національної роботи, натомість ППС фракція в українській політиці ні в чому від Польського демократичного централу не відрізняється, хіба лише у ставленні до аграрного питання. Отже, крім націонал-демократії та соціал-демократії, які на теперішній момент, зокрема в цій справі, не мають впливу на польський загаль в Україні, позицію польського суспільства можна цим нарисом визначити.

Однак ця спроба зафіксувати політичний момент є лише маленькою частиною матеріалу, що стосується українського питання, [та й то] лише з цього боку кордону. Левову частину цього матеріалу складають перемінні – фізична, економічна, фінансова сила, цілісність [польської спільноти в Україні] та ставлення до неї як з боку Росії, так і України. Цей матеріал, наскільки можливо його отримати, постійно береться до уваги Демократичним централом, натомість немає змоги спиратися на тих даних, які йому недоступні з огляду на воєнний кордон. До них належать передовсім: ^бпогляди та ставлення до цього питання Польської держави^б. ^аДемократичний централ розглядає українське питання не з точки зору місцевих польських інтересів, лише з погляду інтересів польської нації і держави. В разі отримання точки зору Польського уряду Демократичний централ готовий повністю прийняти його погляди на це питання. Позаяк дотепер вони недоступні, польська політика з цього боку кордону змушена була спиратися лише на власні міркування, які потрібно піддати детальному критичному аналізу, перед тим з'ясувавши для себе, чим є по суті для Польської держави українське питання^а.

^аОтже, це питання передовсім внутрішньої політики польської держави на тій території, де українці становитимуть значний відсоток^а.

^бПо-друге, це питання південно-східних кордонів польської держави, принципів, на яких будуть встановлені ці кордони та

зовнішніх сил, які би противилися встановленню Польщею кордонів, які вона вважає слухними^б.

По-третє, це частина польської закордонної політики, яка має на меті таке формування взаємин на схід від кордонів Польщі в безпосередньому сусідстві з нею, які би становили найменшу загрозу для її безпеки, а можливо й навпаки – лежали в її прямому інтересі.

По-четверте нарешті, йдеться про питання та інтереси польського народу на землях давньої Речі Посполитої, де польське населення, що постійно тут проживає складає близько одного мільйона і де в польських руках знаходиться понад два мільйони десятин найбільш врожайної землі, де-не-де високої культури, а також значна частина цукрової промисловості та [розмаїті] капітали.

Щодо першого з цих питань, центр цільової політичної діяльності лежить з того боку кордону, але й з цього боку можливо щось у цьому напрямку зробити. ^бЙдеться передовсім про зменшення польсько-українського антагонізму, про те, щоб спирати взаємини на принципах демократії і взаєморозуміння, а також про те, щоб ці справи взяли у свої руки сили, яким чужий крайній шовінізм і які можуть протилежній стороні гарантувати взаємоповагу та права для національних меншостей у місцевостях з мішаним населенням^б. ^аТому з польського боку повинні її представляти табори, які далекі від протистояння у Східній Галичині, себто табір демократів та угруповань споріднених з ними в ідеологічних питаннях^а.

^бЗгідно з цим, польська демократія в Україні, яка визнає принципи згідного співіснування вільних народів та пошанування для прав меншин, відома своїми симпатіями для українського руху, намагалася висунути на чоло польського суспільства та готова розділити зайняті позиції лише з тими угрупованнями, яких Україна не може запідозрити у бойовому шовінізмі^б.

^аДруге питання, а саме польсько-українських кордонів, також усім своїм тягарем лежить на польській політиці з того боку кордону^а. ^бВ Українській Центральній Раді можна лише, а отже й

слід, впливати на зменшення претензій українців на Східну Галичину та Холмщину^б. Щодо питання Холмщини, то завдяки позиції Польського демократичного Централу холмський з'їзд, що вимагав приєднання Холмщини до України був визнаний реакційним. Було також доказано, що холмський з'їзд є прямим продовженням дій п. Евлогія [Георгієвського; архієпископа Холмського і Люблінського, який відіграв важливу роль при виведенні Холмщини зі складу Королівства Польського в 1912 р.], тож рішення цього з'їзду не були взяті до уваги. Холмське питання залишилося отже відкритим і можна сподіватися, що визнання Польщею прав української меншості на її території може запобігти всім конфліктам з Українською Радою.^б Питання Східної Галичини набагато складніше, і під тим оглядом лише перенесення центру тяжіння українського руху з Галичини на східніші території, та пов'язання його з Києвом як зі столицею може мати деяке значення^б. Вважаючи, що тепер ці питання не повинні роз'ятрюватися, польська демократія у взаєминах з українцями завжди висловлює впевненість, що ^асуперечки щодо кордонів обох держав мають бути вирішені за згодою населення, що проживає на цих територіях^а. ^бВизнання польською демократією претензій України на далекі східні кордони, спрямування уваги України на Дон, здається, лежить в інтересах Польщі^б.

Однак питання польських південно-східних кордонів має розглядатися у площині вищого порядку, себто в межах запитання про те, ^аяка державність, що межує з нею, є для Польщі найбільш бажаною як така, ще чинить менший тиск на кордони^а. У цьому сенсі це питання тісно пов'язане з третім представленим тут питанням, себто з ^бпитанням організації територій давньої Російської імперії^б, і в цьому питанні польська політична діяльність з цього боку кордону має безперечне значення. Тому слід на ній зупинити погляд.

^аНе зважаючи на визнання Росією незалежності Польщі та падіння царату, що спричинився до тимчасового послаблення російського імперіалізму, саме існування Росії в її давніх кордонах, зменшених лише емансипацією Польщі, становило б для

польської державності серйозну небезпеку^a. ^bЗатиснуті поміж могутньою Німеччиною та російським колосом, ми стояли б перед постійною загрозою чергової загибелі. Кожне наше порозуміння з тою чи іншою потугою було б рівнозначне з тим, що віддаємося під її опіку, а отже, попадаємо в залежність^b. ^aНатомість імовірність їхнього порозуміння на нашу згубу повністю обмежувала б розвиток нашої політики^a. Наші кордони, затиснуті з західного боку, були б водночас під тиском зі сходу, і Польська держава могла б виявитися ефемеридною. Перша криза в міжнародній політиці могла б її вщент знищити.

^bСпираючись на ці положення, слід визнати необхідним для [існування] польської державності поділ бувшої російської держави на окремі національні держави, передовсім на північ та південь, Росію та Україну. У випадку повного їх розлучення, та держава, яка могла б стати згодом полем для діяльності антипольської інтриги, змушена була б пам'ятати про іншу, зокрема з огляду на Донбас та Чорне море^b. У випадку, якщо два народи на деякий час будуть сполучені федеративними зв'язками, ці зв'язки будуть обмежувати агресивну політику будь-якої з цих держав. Не визначаючи наперед, котра з держав була б з Польщею у ближчих взаєминах, слід сказати, що в даному випадку ідея національного самовизначення, проведена Польським демократичним централом в Україні лежить в прямих інтересах польської держави^b.

^aТаким самим чином впливає ця політика на питання Східної Галичини. Навіть якщо Україна захотіла б проявити в цьому питанні таку ж рішучість, як та, яку довела Росія, то вона може її підтримати значно меншою силою, при чому Росія лише підтримає перепону, яка буде поставлена українським зазіханням, яка допоможе їй поставити подібну перепону на сході^a.

Переходимо нарешті до четвертого питання, себто захисту прав та інтересів польського населення в Україні. Цей захист може здійснюватися або шляхом порозуміння місцевої польської людності з урядом України, або шляхом тиску, який чинити на Україну ззовні. Використання першого з цих засобів вже

принесло деякі результати: міністерство (Генеральне секретарство) у польських справах має в своїх руках польську освіту, громадську благодійну діяльність та статистику. Генеральне секретарство у польських справах має вирішальний голос у Секретаріаті та всі офіційні документи видаються водночас всіма мовами України, а отже і польською. Національна автономія меншин вже проголошена, вона була опрацьована з нашою активною участю. Щодо предмету особливого нашого зацікавлення, себто аграрного питання, слід сказати, що закон про скасування великої земельної власності був лише демагогічним тактичним кроком, вчиненим з огляду на момент російської революції і що це питання буде вирішене в українському масштабі більш прийнятним для нас чином, ніж це було б можливо в загальноросійському масштабі. Крім того, закону про скасування великої земельної власності польське суспільство не прийняло і свого ставлення до нього, навіть отримавши спізнені пояснення не поміняло, що дозволяє всю цю справу перенести у міжнародну площину та вирішити її під певним зовнішнім тиском.

^бМи не знаємо, чи польська держава матиме можливість і вважатиме за потрібне робити заходи заради захисту національного майна, як культурного так і матеріального, що вже сьогодні нищиться в Україні. Завданням місцевої польської політики є лише проводити, на всякий випадок, якомога ретельнішу реєстрацію та оцінку втрат, що й буде здійснено^б.

Нам не відомі наміри польської політики та наміри центральних держав, як і зрештою останнім часом держав Антанти, які можуть зайняти щодо російських подій дуже різну позицію.^а Натомість нам відомий у деталях теперішній політичний момент в Росії, тож дуже добре розуміємо, що такі стихійні процеси на таких великих територіях в країні, тісно пов'язаній різними зв'язками з культурними державами, відкривають для світової політики нові обрії. Це дає Польській державі можливість ставити перші політичні кроки, не в ситуації застійної води дотеперішньої "рівноваги", а в швидкій течії далекоглядних можливостей^а.

^бМожна сумніватися у тому, що російський народ зможе самостійно на ґрунті здійснених переворотів побудувати правову державну організацію; найімовірніше, він для цього потребуватиме допомоги культурних народів, і очевидно, така допомога, в тій чи іншій формі, йому буде надана^б.

^аПольща в цьому зусиллі, якщо воно матиме місце, не може залишатися осторонь. Як права та інтереси польського народу, які терпітимуть внаслідок заворушень, так і обов'язок культурного та демократичного народу нести в разі необхідності своїм сусідам культуру та демократизм^а, ^бможуть схилити Польську державу довести, що в майбутньому не буде еґоїстично захищати лише власні інтереси незалежного, але закритого державного існування, але що від самого свого воскресіння вона стане фактором загальнолюдського прогресу та завдяки тому матиме право брати голос і в обговоренні усіх перетворень міжнародного ладу^б.

^бТака допомога з боку Польщі могла б проявитися передовсім на тих територіях, де проживає певний відсоток польського населення, а отже, на давніх кресах Речі Посполитої^б. ^аВона могла б бути спрямованою або до російського народу, який володіє тепер Могилевщиною, Вітебщиною та частиною Мінщини, або до українського народу^а. ^бДруга з цих можливостей не означала б окупації всього краю^б. ^аМожливо, зайнята тепер Центральними державами частина Волині, в разі необхідності дещо поширена, була б у польських руках гарантією, що поради Польщі будуть з боку України належним чином взяті до уваги, що Україна свою повну незалежність від Росії вважатиме фактом остаточно доконаним, і що в аграрній політиці триматиметься системи більш європейської, що слухні претензії поляків, що потерпіли внаслідок анархії будуть належним чином задоволені, нарешті, що торгівельні та політичні взаємини обох держав спиратимуться на взаємній пошані для своїх інтересів^а. Від вище вказаної залежності могло б залежати визнання Української держави з боку потуг, що діятимуть у порозумінні з Польщею, а також остаточно закріплення її північно-західного кордону.

У випадку, якщо Польща визнала б за більш доцільне надати допомогу російському народові, а точніше, тій частині білору-

ського народу, що знаходиться під Росією, подальша робота на полі української політики мала би бути спрямована на внутрішньо-українські проблеми і вестися на разі силами місцевої польської людності. У будь-якому разі, несправедливе трактування поляків, позбавлених власності в Україні, стало б більш зрозумілим українцям, якби вони збагнули, що існує можливість протидії з боку Польщі, хоч би у формі загрози відплати, себто позбавлення власності всіх українців на території, що ймовірно належатиме до Польської держави, тобто Холмщини та Східної Галичини^б.

Про все це годі казати як про реальні справи, не маючи достатньої інформації з Польщі. Ця невідомість спричинюється до того, що неможливо більш сміливо вести українську політику, та спиратися в ній лише на міркуваннях про те, що з цього боку кордону відбувається. Тут, для подальшого ведення політичної лінії Польської демократії події останнього часу слід визнати винятково сприятливими. Тактика, яку застосували більшовики щодо Всеросійської Конституанти, унеможливила на разі прояви штучного єднання всіх народів давньої імперії. Всеросійська Конституанта могла б значно сповільнити процес повного відокремлення України. Те, що з нею трапилося, зміцнює позицію майбутньої Української Конституанти.

^аНасильство та анархія, до яких спричинилося правління російських максималістів не можуть не протверезити українців. Їхній патріотизм велить їм вести більш помірковану політику^а.
^бПри тому подавлення “більшовиків” у Києві та в Одесі українцями ще більше посилює їхню взаємну ненависть та призвело до наказу Генерального Секретаря у військових справах, [Симона] Петлюри, що забороняє перебування на території України російським підрозділам, та успішно зміцнило позиції угруповання українських націоналістів-революціонерів (самостійників)^б. Польському демократичному централу не є чужим намір йти разом з ними на вибори до Української Конституанти та оприятити при тому певну спільну обом угрупованням платформу. Однак у тій платформі потрібно було б визнати принцип ^аопертя

польсько-українських кордонів на плебісциті^а, ^бтож перш ніж її прийняти, потрібно було б знати, чи подібне рішення цього питання не суперечить політиці Польської держави^б.

З іншого боку, надмірне послаблення російської держави внаслідок тривалого поширення деструктивної стихії, і, водночас, загострення стосунків між Центральною Радою та урядом Народних комісарів у Петербурзі, загрожувало б порозумінням між більш поміркованими російськими силами та Радою, ^ащо зміцнило б позицію українських соціалістів-федералістів, що визнають принцип всеросійської федерації^а. Такий поворот був би з усіх мір небажаним. Можливість створення всеросійської Конституції в Києві, так само, як і ^ббудь-яка участь України в російському державному будівництві може призвести до шляху уніфікації, шкідливої для самостійності України в майбутньому^б. ^аСамостійність потрібно було б зафіксувати, бодай шляхом визнання офіційного представництва Української республіки в мирних переговорах^а. Загалом, вплив правління в Росії того чи іншого угруповання відіграє велику роль у справі зміцнення української незалежності; слід однак сказати, що польська еміграція в Росії неспроможна відіграти серйознішої ролі, позаяк навіть Польські демократи, які проводять активну політику, лише опосередковано беруть участь у подіях в Росії.

У будь-якому разі Польські демократи, які є осердям польського державницького табору в еміграції у Росії, а також ті угруповання, що з ними співпрацюють, здобувають достатньо серйозні позиції для того, щоб могли стати реальною перевагою в руках політики Польської держави, яка, коли цього захоче, може мати їх у своєму розпорядженні. Для їх цільового використання в українській справі, потрібно відповісти на такі запитання:

1. Чи Польський уряд визнає правомірність прагнення українського народу до створення вповні незалежної та не пов'язаної з Росією Української республіки та чи вважає, що в польських державних інтересах лежить існування цієї ж Республіки?

2. Якщо зв'язки, які поєднують Україну з Росією не були б поки що цілком розірвані, чи Польський уряд вважає український національний рух у Росії позитивним фактором?

3. Які можливості бере до уваги Польський уряд щодо південно-східних кордонів Польської держави та які в цьому питанні є максимальні та мінімальні вимоги, а також як Польський уряд дивиться на ідею вирішення питання польсько-українського кордону шляхом плебісциту?

4. Чи Польський уряд має намір на територіях, де хоч би частково проживають українці, визнати принцип національної автономії?

5. Чи Польський уряд вважає одним зі своїх завдань опіку над поляками, що проживають на давніх кресах Речі Посполитої, та чи ця опіка могла б отримати більш конкретну форму?

6. У випадку інтервенції державних потуг у російські справи, чи Польський уряд вважає правильним і можливим, щоб і Польща в цій інтервенції взяла участь, а також чи ця участь Польщі не мала б проявитися у деякому впливі на будівництво Української держави?

7. Який погляд Польського уряду на визнання Української республіки зі свого боку чи з боку урядів коаліції Центральних держав та налагодження з цим урядом міжнародних взаємин?

8. Чи Польський уряд надає і надаватиме значення позиціям, які здобули на території давньої Російської імперії, яка не знаходиться під окупацією, зокрема, в Україні, Польський демократичний централ та угруповання, що перебувають з ним у тісних взаєминах?

Отримання відповіді на вище перераховані запитання, а також загальна інструкція щодо українського питання є необхідним для подальшої цільової політичної роботи Польської демократії в Україні.

1(14).XII.17

Роман Кноль

Оригінал, машинопис.

Державний архів нових актів, м. Варшава, Колекція Романа Кноля, снр. 1, арк. 2–9 / Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Akta Romana Knolla, sygn. 1, k. 2-9.

Наукове видання

Праці
Українсько-Польської комісії
дослідження взаємин
1917–1921 рр.

Том 1

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 14.11.2019 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 16,04. Обл. вид. арк. 14,09.
Тираж 300. Зам. 37. 2019.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.